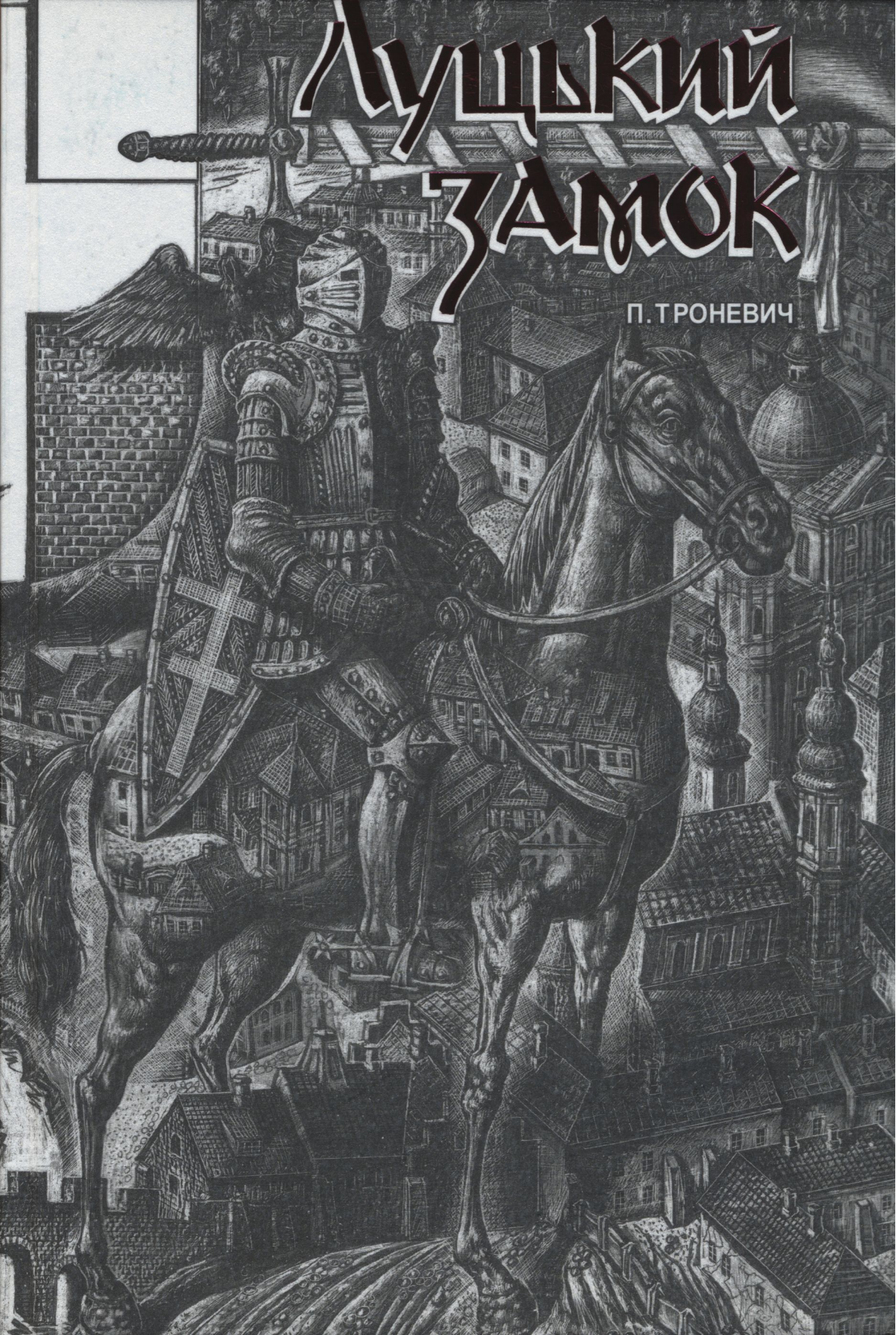
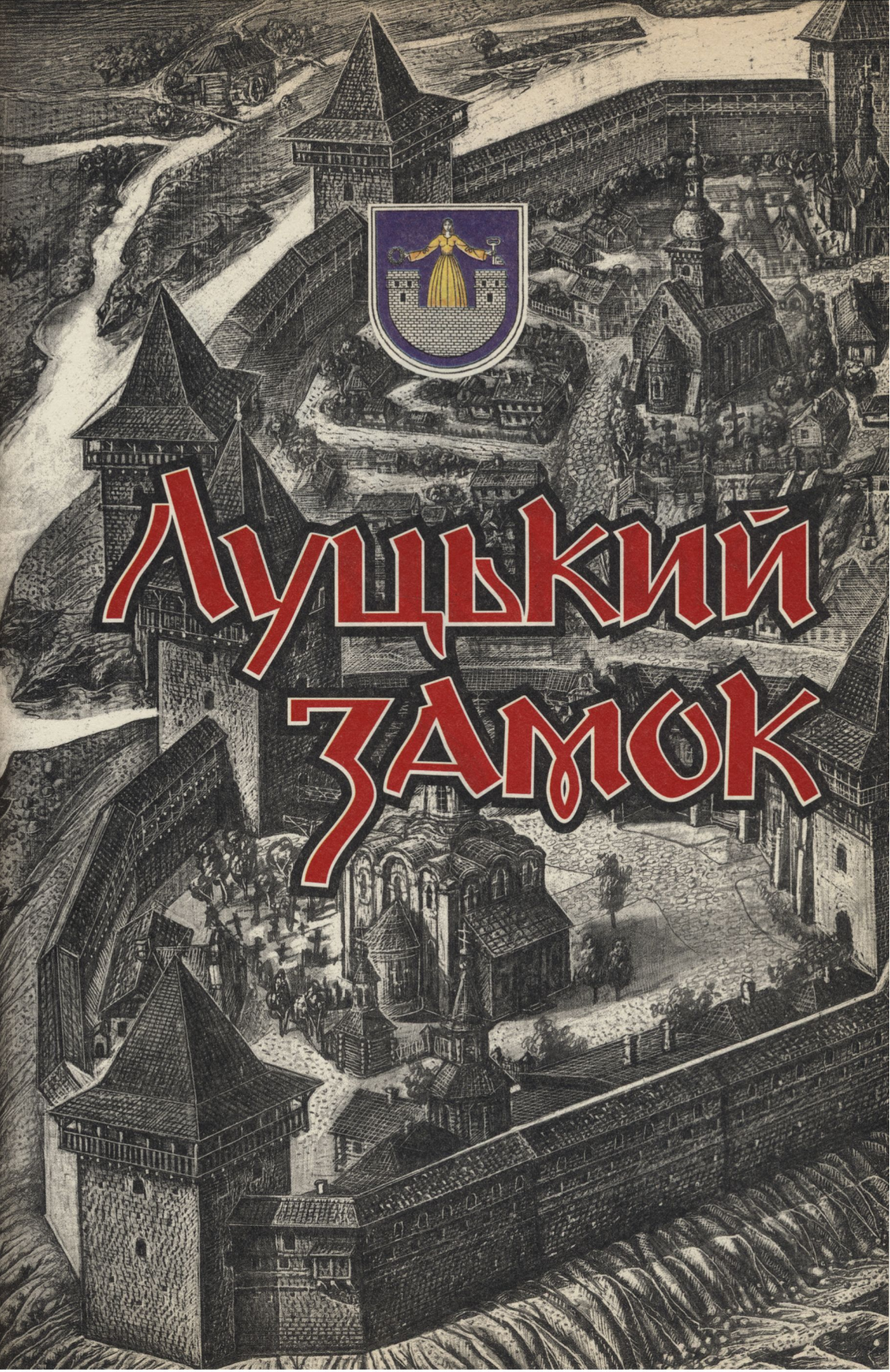

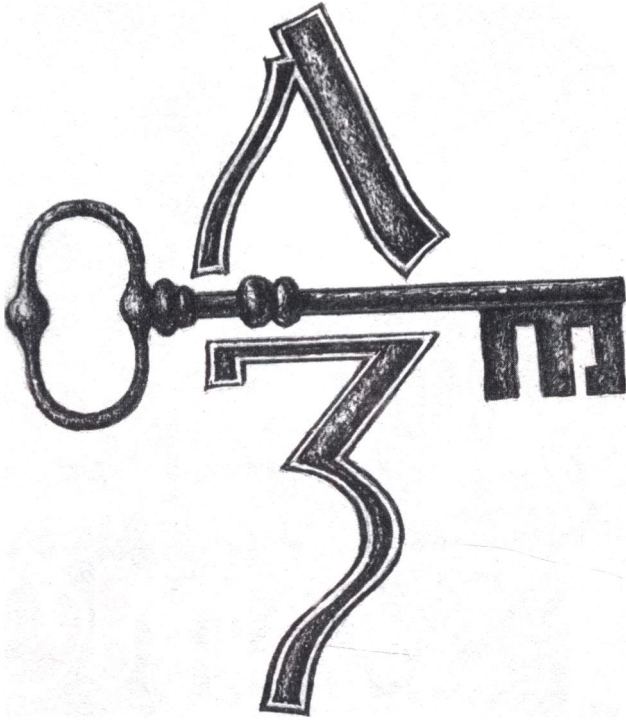
Луцкий ЗАМОК

П. ТРОНЕВИЧ

Луцький ЗАМОК

П.О.Троневиц

Луцький ЗАМОК

Луцьк
2003

Троневич П.О. Луцький замок. Луцьк, 1998.

У монографії на основі аналізу результатів досліджень останніх років та використання широкої бази документальних джерел по новому висвітлюється історія Замку в місті Луцьку. Досліджуються періоди будівництва, реконструкцій, добудов та реставрації, в результаті яких він набув сучасного вигляду. Поряд з цим основна увага приділяється розкриттю функціональної структури Замку, який, поза оборонною функцією, будучи резиденцією органів державної та регіональної влади Волині, мав риси політичної і духовної столиці, адміністративно-господарського і судового центру краю. Простежено роль і місце Замку в історії міста, краю і держави впродовж всього періоду його існування — від часу побудови на місці давньоруського гроду і до перетворення в руїну. Висвітлено спроби реставрації Замку як архітектурного пам'ятника і використання в сучасному житті.

Книга розрахована на викладачів та студентів світських і духовних навчальних закладів, вчителів, старшокласників, всіх освічених людей, які цікавляться історією.

This monograph elucidates the history of the Castle in the town of Lutsk in a new way, based on analysis of research results in recent years and the wide range of documentary resources. The periods when the Castle was under construction, reconstruction, completion and restoration, as a result it has acquired the book of today, are investigated. At the same time the main attention is given to revealing the functional structure of the Castle, that besides its defending function being the residence of the state and religion authorities in Volyn, had the characteristics of the political and cultural capital, the administrative — economic and judicial center of the region. The place and the role of the Castle in the history of the town, region and country during the whole period of its existence — from the time of its building on the place of the ancient Russian town up to turning into ruins are investigated. The attempts to restore the Castle as an architecture monument and the use in today's life are elucidated.

The book should be useful to professors and students of the secular and ecclesiastic schools, teachers, students of high schools, all the educated people who are interested in history.

Замовне

ISBN 966-958-30-3-9

© П.О.Троневич, 1998.

© О.А.Дишко, 1998.
Художнє оформлення.

© В.В. Трофимюк, 1998.
Аксонометричні малюнки.

ВСТУП

Луцький Верхній замок – один з небагатьох середньовічних замків, що збереглися до наших днів. Плин віків забрав з собою гомінке колись життя, зруйнував споруди на його території, – могутні мури та башти залишилися непідвладні часу. Мовчазним свідком історії Волині височить він серед широких луків над річкою Стир, вписавши свій силует до символів заповідних міст України. У кожного, хто будь-коли побував у Луцьку, Замок викликав подив і захоплення, цікавість до історії та жадобу пізнання. Про нього складено чимало цікавих легенд і переказів, як найфантастичніших, так і близьких до істини. Замок спонукав до досліджень істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів, краєзнавців, надихав до творчості художників, письменників.

Окремих сторін його біографії торкались в своїх працях такі визначні історики минулого як В.Б. Антонович, М.С.Грушевський, М.В.Довнар-Запольський, І.І.Лаппо, О.І.Левицький, Ф.І.Леонтович, М.К.Любавський¹. Не обминув увагою Луцький замок і польський історик Т.Стецький². На основі його праці в часи польської окупації Волині було написано більшість науково-популярних робіт про Луцький замок, зокрема А.Войничем, О.Прусевичем, М.Орловичем, Й.Дуткевичем³, та іншими авторами. Подібні популярні видання ще раніше присвятили Замку і російські шанувальники старовини О.Мердер, Г.Лукомський⁴. Немає особливої потреби розшукувати ці книги і статті, досить ознайомитись з близьким до них українським виданням Леоніда Маслова⁵.

Варто зауважити, що подібна популярна і дещо політизована інформація з історії Луцького замку безроздільно домінувала над науковою протягом півстоліття, – з часу Лютневої російської революції до 60-х років ХХ ст. А наукова публікація К. Іваницького та брошура історика М.Малюшинського⁶ були скоріше за все винятком з цього правила. Таким же винятком є і праця вченого Всеукраїнської Академії Наук Г.Л.Попова⁷ та активна діяльність в 30-х роках Волинського товариства приятелів наук, в коло інтересів якого входив і замок Любарта.

Причини цього бачимо в тому, що в створеній після Жовтневого перевороту більшовицькій державі, до якої згодом увійшла і Волинь, інтереси так званих

експлуатованих класів протягом тривалого часу ставились вище загальнолюдських цінностей і зневажалася матеріальна культура експлуататорів, до якої належали і князівські замки. Само собою зрозуміло, що в цій державі не могла продовжувати роботу Київська археографічна комісія, яка впорядковувала, вивчала та друкувала документи “експлуататорів”, в тому числі акти шляхетських судів та інвентарні описи староств XVI-XVIII ст.ст.- найбільш цінне, з наукової точки зору, джерело історії Луцького замку.

Лише в другій половині 50-х рр., з початком потепління політичного клімату в Радянському Союзі, вивчення історичних пам’яток поступово набуває наукового підґрунтя. Важливою подією в житті Луцького замку стало внесення його до списку пам’яток архітектури і взяття під охорону держави відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР №970 від 24.08.1963 р.⁸ Роком пізніше розпочинаються архітектурні дослідження спеціалістами Республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень М.М.Говденко і О.М.Годованюк з метою його консервації і подальшої реставрації⁹. У 1967 році Луцький замок стає одним з об’єктів досліджень відомого ленінградського вченого П.О.Рапопорта¹⁰. Тоді ж друкується наукова стаття мистецтвознавця Г.Н.Логвина, який досліджував Замок протягом декількох років¹¹. Саме цій публікації судилось лягти в основу сучасних знань з історії архітектури луцької твердині. В ній зафіксовано будівельні етапи В’їздової та Стирової башт, сліди модернізації замкових мурів під вогнепальну зброю, залишки початкового проїзду в Замок, машикул та інших втрачених архітектурних елементів. Г.Н.Логвин першим з українських дослідників, після польських науковців 30-х років, спробував образно відтворити Верхній та Окольний замки¹². Проте, через відсутність на той час наукової інформації про датування різних стандартів середньовічної цегли мистецтвознавець не відмітив будівельних етапів Замку по горизонталі, тобто – поступової заміни дерев’яних укріплень цегляними. А нестача інвентарних описів споруди XVI-XVIII віків стала причиною неточностей в датуванні зафіксованих будівельних етапів по вертикалі і визначенні обсягів виконаних робіт.

У 70-ті роки увага до вічного стража Волині не спадає. Троє місцевих архітекторів: Б.В.Колосок, Р.Г.Метельницький і Л.П.Санжаров розробляють проект Луцького історико-архітектурного заповідника¹³. Особливої науково дослідницької ваги набирають праці першого з них, – Б.В.Колоска¹⁴. У 1977 р. завершується реставрація Верхнього замку за проектами вищезгаданих М.М.Говденко і О.М.Годованюк.

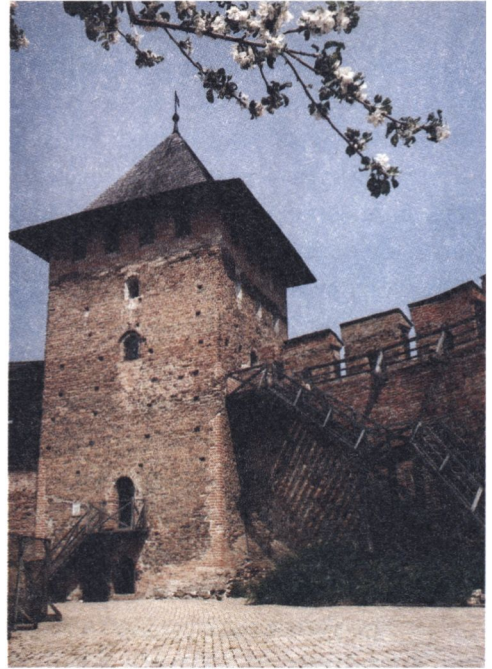
Проте в десятиріччя застою лягло під сукно багато сміливих ідей, пов’язаних з освоєнням Луцького замку. За цей час на його території виріс фруктовий сад. Лише в 1985 році, напередодні святкування 900-річчя першої літописної згадки про Луцьк, довкола Замку завирувало життя. Під корінням яблунь та груш ленін-

Стирова башта (18)

Владича башта (21)

Верхній та Окольний замки. Сучасний вигляд (18)

Вежа князів Чарторийських - єдина із восьми башт Окольного замку, що збереглась до наших днів (21)

Серед особливостей мурування Окольного замку дослідники відмічають наскрізні фундаментні арки та орнаментальну кладку окремих ділянок стін (21)

градський археолог М.В.Малевська виявила значні архітектурні залишки соборної церкви Івана Богослова, збудованої наприкінці XII ст.¹⁵, що стало сенсацією в науковому та культурному житті міста. Це відкриття викликало посилену зацікавленість науковців і краєзнавців в дослідженнях інших архітектурних пам'яток міста, в їх числі і Замку. Одночасно з архітектурно-археологічними і документальними дослідженнями виникає дискусія щодо визначення часу його побудови та існування в період давньої Русі, останні крапки в якій не поставлено ще й сьогодні.

На честь 900-річного ювілею республіканський уряд своєю постановою оголосив комплекс архітектурних пам'яток Старого міста історико-культурним заповідником¹⁶ та затвердив положення про створення його дирекції – державної організації, покликаної безпосередньо займатись охоронно-реставраційною, науково-дослідною і культурно-освітньою роботою в старій частині міста Луцька.

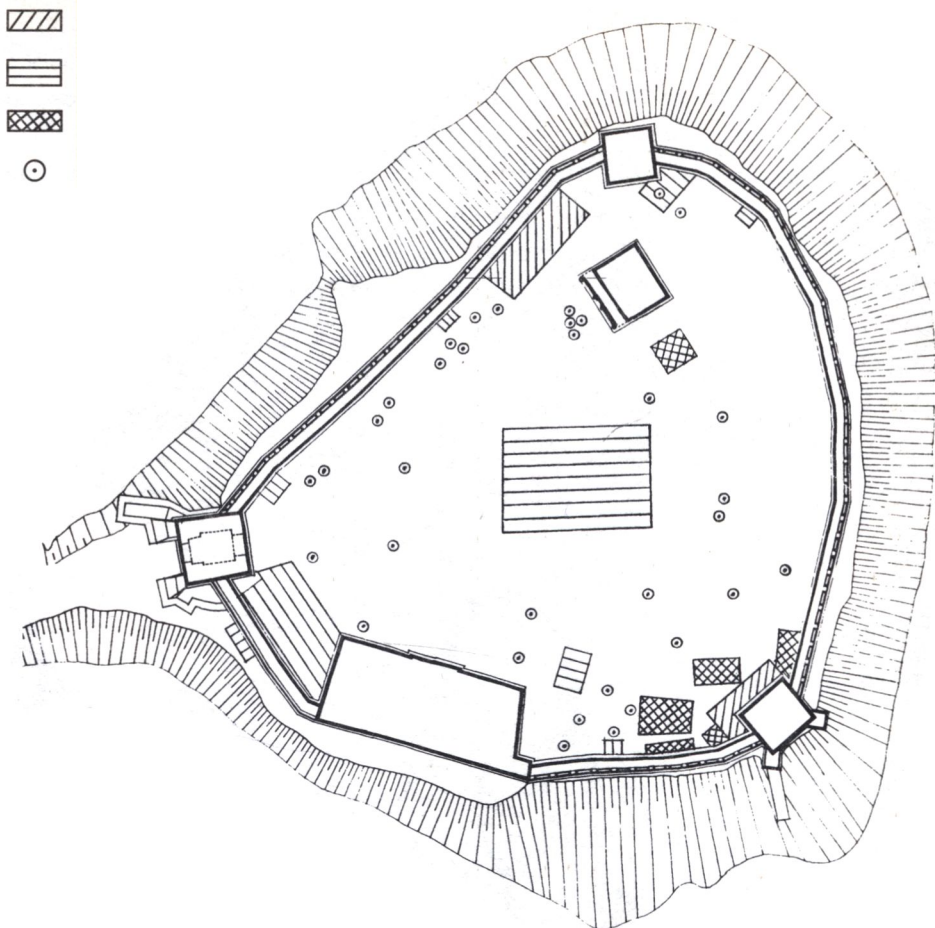
Автор цих рядків, очолюючи відділ науково-дослідної роботи, при комплектуванні архіву і бібліотеки заповідника копіями старих видань і документів, що збереглися у фондосховищах колишнього Союзу, а також при проведенні архітектурних і археологічних досліджень зустрівся з багатим і цікавим матеріалом з історії Луцького замку, який і став основним джерелом для написання даної монографії.

Детальне опрацювання джерел дало можливість усвідомити роль і значення Замку не лише в житті Луцька, а й в історії всієї Волині і навіть України. Проте, як не дивно, місцеві історики досі обходили увагою або ж спрощували його історію. Так, у виданій нещодавно луцькими науковцями “Історії Волині”¹⁷ про нього не сказано й слова, а в наступній “Історії Луцька”¹⁸ після зовсім короткого опису Замку слідує все той же класово-ідеологічний висновок: “Князі, феодали споруджували замки для утвердження і зміцнення своєї влади над селянами...”¹⁹, який, звичайно, викликає негативні емоції у ставленні до Луцького замку і не сприяє бажанню пізнати його історію. Саме це і стало основною причиною, яка спонукала автора до написання монографії.

Видання архітекторів, включаючи останній архітектурно-історичний нарис²⁰, закономірно висвітлюють лише історію архітектури цього пам'ятника фортифікаційного будівництва, тобто подають його як архітектурний об'єкт.

Автор, як історик, обираючи Замок предметом своїх досліджень, ставить перед собою завдання дослідження не лише архітектури, а й, в першу чергу, структури функцій Замку як резиденції органів світської і духовної влади. Подібна функціональна структура Луцького замку зберігалася від часу його будівництва в XIV ст. князем Любартом і майже до кінця XVIII ст. з тими лише змінами, що місце князя в Замку, від часів Свидригайла, займає великокнязівський намісник-староста і міняються межі території, підпорядкованої замковому управлінню. Кон-

План Верхнього Замку з позначенням археологічно досліджених ділянок та геологічно-пошукових свердловин (15, 29)

кретно з середини XV ст., ставши резиденцією органів управління Луцького повіту, він функціонує як державний повітовий Замок. Найбільш різноманітною функціональна структура Луцького повітового замку була в XVI ст., коли ще не повністю зникли старі, але вже чітко виявились нові її риси. Разом з тим через ту обставину, що Любарт, ставши верховним правителем Галицько-Волинської держави, переніс її столицю до Луцька, впродовж всієї історії Луцький замок відіграв особливу роль столичного Замку Волинської землі.

В окремі періоди історії Замок, як фортифікаційна споруда чи державна установа, опинявся у вирі важливих подій, пов'язаних з вирішенням долі відомих осіб, окремих земель і навіть держав.

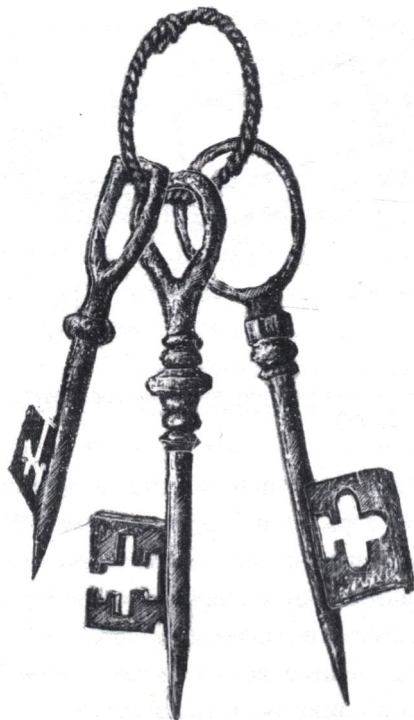
Більш широко подається автором і архітектурне поняття Луцького замку, до якого, крім Верхнього, включено історично сформований разом з ним комплекс

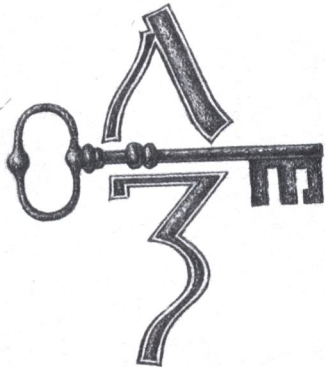
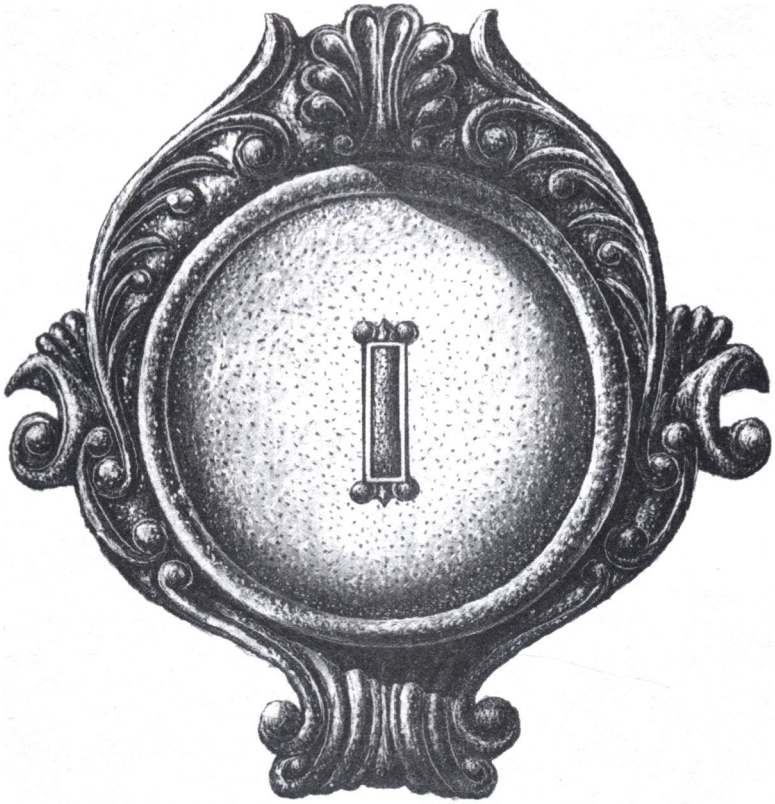
Окольного замку з допоміжними спорудами на його території. Хоча, звичайно, найбільш збереженому і найкраще дослідженому Верхньому замку приділяється основна увага. Архітектурними дослідженнями визначено послідовність всіх етапів його спорудження, основних ремонтів і реставрації.²¹

По мірі втрати своїх функцій з кінця XVIII ст. Замок поступово занепадає і на середину XIX ст. перетворюється в живописну руїну. З цього ж часу розпочинається відлік його існування як історичного пам'ятника, який триває і донині. Автор вважає за потрібне розглянути деякі питання наукових досліджень, реставрації і використання Замку в сучасному житті.

Володимир

РОЗДІЛ І

Передісторія

Передісторія Луцького замку охоплює період від найдавніших часів до середини XIV ст. А розпочати її варто із з'ясування природно-топографічної ситуації, яка стала одним із визначальних факторів побудови Замку саме на цьому місці.

Першим досліджував природно-топографічну ситуацію історичного ядра Луцька архітектор Б.В. Колосок¹. Проте його реконструкція топографії виглядає надто загальною і спрощеною. Очевидно, авторові бракувало вихідних даних, які він намагався компенсувати інтуїтивною логікою. Але в цілому, розмістивши укріплення Верхнього і Окольного замків на окремих островах, утворених рукавами ріки Стир, він правильно відтворив давній природний ландшафт. Окремі ознаки давньої топографії можна віднайти на планах міста XVIII-XIX ст.ст.

Сучасну науково обгрунтовану реконструкцію первинної топографічної ситуації було виконано за ініціативою дирекції Луцького державного історико-культурного заповідника. З цією метою протягом кількох років проводились інженерно-геологічні пошуки та археологічні дослідження. На їх основі архітектором Р.Г.Метельницьким було відтворено топографію материкового рельєфу на всій території Старого міста². За культурними нашаруваннями на материк можна простежити ознаки життєдіяльності лучан в різні історичні періоди.

Перші сліди життєдіяльності людини в межах старої частини Луцька відносяться до часів неоліту. У 1984-1985 роках при спорудженні штучної водойми в заплаві Стиру було виявлено велике поселення III тис. до н.е. В його ареалі дослідники зібрали кілька тисяч знахідок — фрагментів різноманітного посуду та знаряддя праці з кременю. Значно дрібніші, периферійні поселення існували на кількох підвищеннях заплави наближених до замкових пагорбів і на самих пагорбах, що підтверджується знахідками кремневого інвентаря й кераміки³.

Проте слідів постійного проживання людини раніших від X ст. на терені Замку не виявлено. Тому питання про його заселення в передісторичну добу залишається відкритим. Правда, під час археологічних розкопок трапляються знахідки епохи бронзи і періоду ранніх слов'ян VII-IX ст.ст.⁴

Поселення X ст., досліджене археологами близько Стирової і Владичої башт⁵, дає підставу говорити про освоєння замкового пагорбу задовго до виникнення тут укріплень. Основною його ознакою були дещо заглиблені в материковий ґрунт будівлі. В більшості напівземлянок розміщувались глиняно-кам'яні печі. Одна з будівель виявилась майстернею ювеліра, — в ній знайдено різьблену формочку для виливання прикрас, тиглі та залишки шлаку.

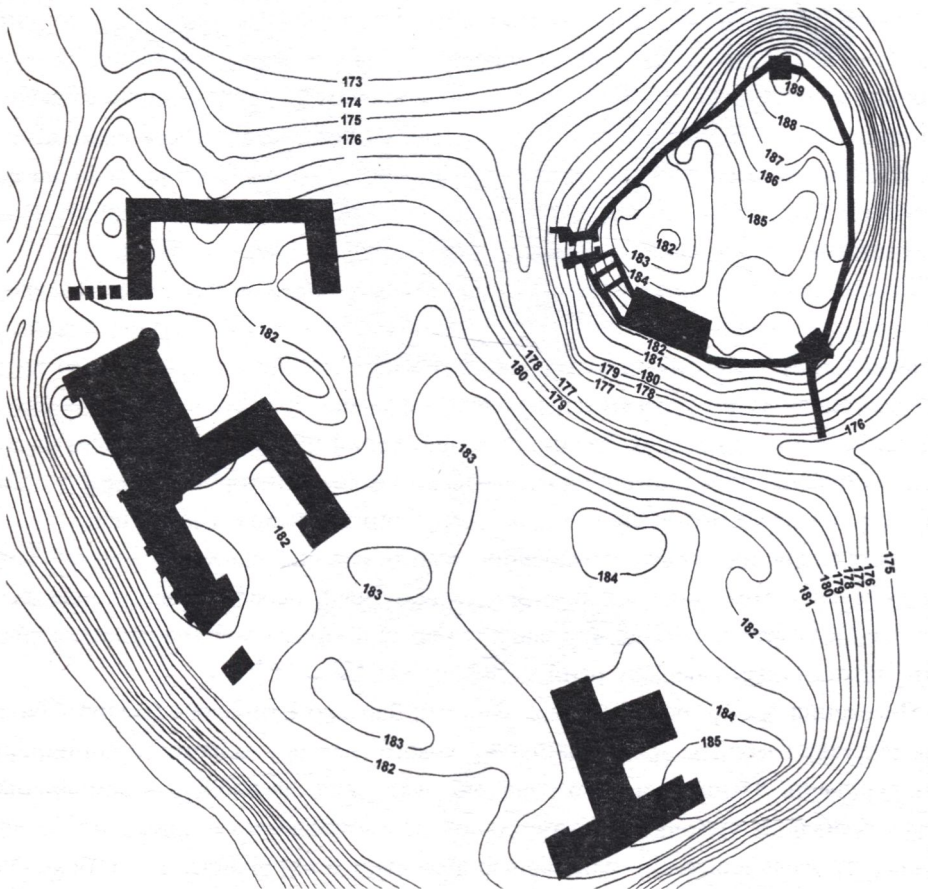

В товщині культурного шару, який сягає майже одного метра, простежуються декілька будівельних горизонтів, що свідчить про довготривалість поселення.⁶

Наприкінці X ст. рівномірний плін життя на замковому острові різко порушується. Достеменно невідомо, які причини спонукали до цього. Вірогідною можна вважати думку П.П.Толочка, що Луцьк, як племінний центр, спіткала доля міста Волиня.⁷ Так чи інакше, але в зв'язку з військово-політичними колізіями старе поселення припиняє існування, а на його місці насипається і згодом нарощується оборонний глиняно-піщаний вал,⁸ який став початком нового укріпленого поселення, або городу.

Перший етап будівництва валу, що простежується в його розрізі, можна пов'язати з рубежем X-XI ст.ст. Можливо, саме цей факт став підставою для висловлення польським хроністом Яном Длугошем думки про заснування Луцька у 1000 році київським князем Володимиром Святославичем.⁹ Твердження про початок формування міста ще в часи хрещення Русі виглядає цілком логічним з огляду на

Топографія материкового рельєфу на обширі Верхнього і Окольного замків за Р.Г.Метельницьким (15,29)

те, що цей грод споруджувався як один із військово-політичних центрів на ново-приєднаних до Києва землях.

Початкова висота валу дорівнювала один метр. Його зовнішній схил був крутим, а на внутрішньому, більш пологому, були зроблені сходинки. Дещо пізніше він досипається до висоти трьох метрів, викладається глиною і обпалюється. На гребені наросеного валу відмічено стовпові ями – ознаки первинних дерев'яних укріплень.¹⁰

Існування вищезгаданого гроду можна співставити в часі з міжусобною боротьбою 70-80 рр. між синами Ярослава Мудрого – Святославом і Всеволодом з одного боку, та Ізяславом з іншого. В ході цієї боротьби в 1073 р. Луцьк потрапляє під облогу війська польського короля Болеслава Сміливого, якого покликав на поміч Ізяслав Ярославич.¹¹ А в 1085 році місто знову опиняється в центрі міжусобиць. Тепер вже володимирський князь Ярополк Ізяславич, втікаючи до Польщі, залишив тут свою сім'ю.¹²

Бажання припинити князівські чвари та зміцнити свій контроль над Волинню спонукали великого князя Святополка Ізяславича посадити 1097 р. в Луцьку на особливий уділ Миколу Святошу (Святослава Давидовича), який, на думку багатьох істориків, виконував роль намісника. Проте ескалація волинської війни 1098-1099 рр. примусила цього набожного князя залишити неспокійний уділ і повернутися до батька в Чернігів.¹³

В XII ст. Луцький грод розбудовується потужними дерев'яними укріпленнями, залишки яких, у вигляді шару перепаленого дерева, знайдені археологами на різних відтинках валу.¹⁴ Поява цих укріплень співпадає в часі з боротьбою нащадків Мономаха за великокнязівський київський стіл, у вихорі якої опинився і Луцьк. Цього разу у боротьбі за Київ зіткнулися волинський князь Ізяслав Мстиславич та суздальський Юрій Володимирович (Довгорукий). Напрвесні 1150р. луцький грод витримує шеститижневу облогу полків Юрія Довгорукого. Під час оборони Луцька, яку очолював брат і намісник волинського князя Володимир, ледве не загинув син засновника Москви молодий князь Андрій Юрієвич (Боголюбський)¹⁵.

Як видно з рядків літопису, луцькі укріплення цього часу мали вигляд складних рублених конструкцій типу городень із заборолами, з яких лучани метали в нападників град каміння.¹⁶ З материка до острівної частини міста через широкую оболонь тягнулася насипна гребля.¹⁷

Міцні фортифікаційні споруди і надійний природний захист дозволяли лучанам ще не раз витримувати подібні облоги. Так восени цього ж, 1150 року, Святополк Мстиславич разом з дорогобужським князем Мстиславом Ізяславичем, який шукав у нього захисту, зачинившись у луцькому гроді, витримують важку облогу військ союзника Юрія Довгорукого князя Володимира Галицького.

А влітку 1151 року Мстислав Ізяславич вдруге знаходить захист за стінами Луцька.¹⁸

З 1154 р., після смерті Ізяслава Мстиславича, Луцьк, вже на правах особистого уділу, отримує його син Ярослав. І знову сюди втікає від прихильників Юрія Довгорукого, спочатку з Переяслава, а потім з Пересопниці, все той же Мстислав Ізяславич, дід майбутнього галицько-волинського короля Данила, і сидить тут, аж поки в 1156 році не відзискує собі міста Володимира.¹⁹

В 1170 році за угодою поміж Ізяславичами Волинська земля була поділена на два рівноправних князівства. Володимирське дісталось синам Мстислава, а Луцьке залишилося за Ярославичами.

Це виводило Луцьк в більш високий політичний ранг давньоруських міст.²⁰ Підвищилась також вагомість луцького князя в династичних змаганнях за київський стіл, якого Ярослав домігся 1174 року.²¹

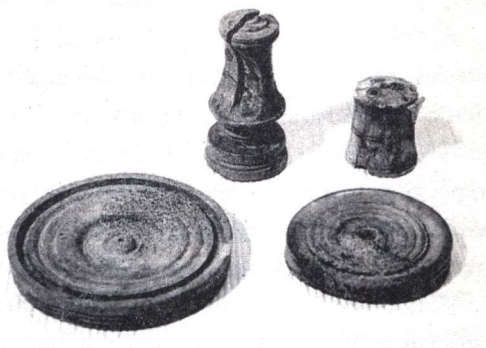
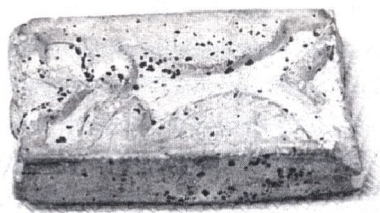
Говорячи про систему луцьких укріплень в давньоруські часи, варто зробити застереження, що літописи розповідають про оборонні споруди міста взагалі, які не можна ототожнювати тільки з тими, що були попередниками Любартового замку. Останні археологічні дослідження засвідчують сліди міської осідлості не тільки на території Верхнього, а й Окольного замку²² та поза ними.²³ Відповідні культурні шари Окольного замку насичені типовим давньоруським матеріалом: уламками гончарного посуду, скляними браслетами, металевими виробами тощо.²⁴ Це дає підставу розглядати його терен як первісний торгово-ремісничий посад древнього Луцька. За аналогією міський посад мав утримувати власні укріплення, що, за відсутністю джерел, ми не можемо ні ствердити, ні заперечити.

Дерев'яний грод на острові, розбудований пізніше мурами Верхнього замку, мав функції давньоруського дитинця,²⁵ що підтверджує археологія, фіксуючи значно меншу, ніж в Окольному, активність міського життя. Подібне явище було характерним для дитинців давньоруських міст, тому що в них розміщався тільки князівський двір. В нашому випадку розміщення двору в гроді узгоджується з тезою, що ця укріплена територія підлягала юрисдикції київських князів через інститут намісництва, починаючи від Володимира Святого.

Князівський двір у значенні головної резиденції князя, а не тільки служебницького еквіваленту, почав формуватись лише за першого удільного луцького князя Ярослава Ізяславича та його синів у другій половині XII – на початку XIII століття. Він передбачав проживання в дитинці князівської сім'ї і челяді, а також різних урядовців (ближніх бояр та слуг) для виконання військово-політичної і адміністративно-судової функцій на підлеглий території.

Важливою подією в житті Луцького гроду стало будівництво в ньому першої мурованої споруди – церкви Івана Богослова. Цим забезпечувалося поєднання світської і духовної влади на обширі уділу, з наданням гроду відповідних релігій-

Найдавніші знахідки з Луцького гроду: формочка ювелірної прикраси X ст. і шахові фігури XI-XIII ст.ст. (18,30)

них функцій. Серед можновладців того часу були любителі гри в шахи, про що свідчать знахідки різьблених кістяних фігур.

За заповітом Мстислава Ярославича Німого у 1227 році Луцьк переходить під владу Данила Романовича Галицького. Тоді ж невдалу спробу захопити луцький стіл робить Ярослав Інгварович. Утвердившись в Луцьку, Данило передає його своєму брату Васильку, який княжив у стольному Володимирі. Фактично це означало ліквідацію окремого Луцького князівства і нове приєднання до Володимира, що сталося внаслідок процесу державотворення на Галицько-Волинських землях. У 1240 році Романовичі віддають Луцьк княжичу Ростиславу, який разом з своїм батьком Михайлом покинув Київ напередодні татарського вторгнення.²⁸ Не задовільнившись наданим уділом, Ростислав протягом наступних п'яти років вів боротьбу з Романовичами, але вже не як луцький князь.²⁹

З огляду на зверхність Володимира, Луцьк припиняє свої повноваження як політичний осередок краю. Невідомо, чи залишив тут Василько намісника, бо в літописі ніхто, крім луцьких міщан, під час облоги міста ханом Куремсою в 1259 році не згадується.³⁰ А через два роки князь Василько на вимогу ханського воеводи Бурондая “розметав” укріплення Луцька.³¹

Після смерті свого коронованого брата Василько дає Луцьк одному з його синів – Мстиславу Даниловичу. Здавалося б, це викличе будівельний бум в дитинці, пов'язаний з влаштуванням князівського двору з усіма службами. Але Мстислав будує нову резиденцію – Гай за межами міста. Тут, за свідченням літопису, він приймає іменитих гостей.³² Така діяльність луцького князя схиляє до думки про відсутність реанімаційних заходів щодо функцій дитинця, не зважаючи на те, що саме Іванобогословський храм стає кафедрою луцької єпископії.³³ Останнє ж могло вплинути на забудову дитинця кафедральними споруда-

ми, в результаті чого земельний резерв цього невеличкого острова, необхідний для побудови двору Мстислава, було вичерпано.

Будівництво укріпленої князівської резиденції поза межами міста можна пояснити і заборону монголо-татарських зверхників на відновлення міських укріплень, зруйнованих за їх же вимогою. Літописець неодноразово підкреслює тривалу залежність Волині від Золотої Орди: “тоді бо були князі руські у волі татарській”.³⁴ Але, напевно, ханський указ не стосувався укріплень замиського княжого двору. В пізніших документах згадуються “градна стіна” і “градна гора”, які могли бути залишками літописного Гаю.³⁵

У 1289 році Мстислав Данилович одержує від Володимира Васильковича столий Володимир.³⁶ І Луцьк знову стає провінційним містом Волині.

Тому здається нелогічним висновок мистецтвознавця Г.Логвина про будівництво Луцького цегляного замку Мстиславом Даниловичем та Юрієм Львовичем.³⁷ Дослідник через хибну хронологію не збагнув, що нащадки короля Данила не мали достатньо часу для здійснення такого грандіозного будівництва. Адже Мстислав княжив не до 1301 р., а до 1292, а Юрій не до 1321, а тільки до 1308 р.³⁸ (за іншими джерелами, помер не пізніше 1315р.³⁹, тому що вже 1316 р. Волиню і Галичиною володіли його сини Андрій та Лев).⁴⁰ П.О.Рапопорт зауважує, що в Давній Русі будівництво монументальних оборонних споруд не могло вестися через заборону татар. Виняток становила північна і західна Волинь.^{40а}

Однак муроване будівництво в менших масштабах велося досить інтенсивно. Сівши у Володимирі, Мстислав споруджує кам'яну гробницю над могилою своєї бабці і розпочинає зведення оборонної вежі на північно-східному рубезі князівства в Чорторійську.⁴¹ Всі ці роботи, найімовірніше, виконувались артіллю володимирських мулярів відомого будівничого Олексі,⁴² яка дісталася князю від покійного Володимира Васильковича. Будівнича діяльність Мстислава Даниловича цілком узгоджується з думкою про цивільний характер будівництва, за винятком тієї фортифікації, якої вимагала оборона західних і північних кордонів, чого Орда не заперечувала. Подібні Чорторійській, оборонні вежі були споруджені ще до Мстислава в прикордонних містах Бресті, Кам'янці та Холмі. Адже галицько-волинські князі також неодноразово були змушені брати участь в агресії ординців проти Польщі, Угорщини і Литви.⁴³

Після смерті Мстислава Даниловича на Володимирський стіл запрошується його небіж Юрій Львович. У 1316 р. сини останнього Андрій та Лев виступають володарями Галицько-Волинської держави, в якій, згідно з їх грамотами, перший володів Володимиром, а другий – Галичем.⁴⁴ Тільки в 1321 році, після смерті Андрія, Лев Юрійович стає і волинським князем, та вже наступного року гине у битві з литовцями.⁴⁵

З послабленням залежності від Золотої Орди в 1-й чверті XIV ст., з огляду на зростаючу литовську загрозу, дерев'яні укріплення Луцька мусили бути відновлені в повному обсязі.

Іншої думки щодо характеру відновлених луцьких укріплень дотримуються львівські дослідники І.Р. та Р.І.Могитичі, які вважають Мстислава Даниловича першим фундатором Луцького мурованого замку, а наступним – Льва Юрійовича, який нібито був намісником свого батька в Луцьку.⁴⁶ Але ми вже пересвідчились, що тут не було жодного удільного князя чи далекоглядного намісника, котрий міг би наважитись на подібне будівництво.

Ще сміливіші погляди дослідників знову повертають нас до будівничої діяльності давньоруських князів. Цього разу в зв'язку з версією, що Луцький цегляний замок XIV ст. було збудовано на залишках кам'яного дитинця домонгольського часу. Вперше цю думку висловили архітектор М.М.Говденко та археолог М.М.Кучінко.⁴⁷ Пізніше М.М.Кучінко подає цю гіпотезу за аксіому, а літописний факт “розметання” луцьких укріплень 1259 року інтерпретує як знищення саме кам'яного Замку.⁴⁸

На близьких позиціях стоїть петербурзька дослідниця М.В.Малевська, яка, базуючись на системі готичної кладки, хоч і відносить будівництво цегляного Замку до часів Любарта, але стверджує, що цегляні мури зводились на залишках кам'яного Замку Мстислава Даниловича.⁴⁹

Версія названих вчених про існування кам'яного дитинця – попередника цегляного Замку, на нашу думку, є хибною. Її виникнення можна пояснити тим, що дослідниками брались до уваги тільки ті докази, які не суперечили висунутій гіпотезі, і знехтувались факти зворотнього порядку.

Цьому ж була підпорядкована і логіка їх мислення при аналізі досліджуваних об'єктів. Так, М.В.Малевська виявивши, в 1983 році, що кам'яні фундаменти старого князівського палацу мають перев'язку із замковими, – за її версією, “залишками кам'яного Замку XIII ст.”, – відносить спорудження палацу теж до цього часу.⁵⁰ Наступного року дослідниця несподівано переконується, що і цегляні стіни палацу теж перев'язані з мурами Любартового замку, внаслідок чого датує палац вже XIV ст.⁵¹ Однак при цьому вона не наважується змінити свої погляди щодо кам'яних фундаментів Замку. Адже, якщо палацові кам'яні фундаменти XIV в. мають перев'язку із замковими, то, виходить, вони одночасові і замкові кам'яні підмурки є не гіпотетичним кам'яним дитинцем XIII ст., а фундаментами замку Любарта.*

Професор М.В.Малевська намагалася довести факт існування кам'яного Замку XIII ст. також і на основі поділу кам'яного підмурку на фундамент і стіну. Але

* З приємністю відмічаємо, що коли ця книга була вже підготовлена до друку, М.В.Малевська в одній із своїх статей все-таки наважилась на подібний висновок. (Малевская М.В., Дворец в Верхнем замке Луцка XIV в. // Средневековая архитектура и монументальное искусство, С-П, Гос.Эрмитаж, 1999 с.87-94).

якщо останнє їй легко вдалося зробити біля Владичої башти, де підмурок був виконаний у двох техніках – заливка в траншею і кладки над денною поверхнею, що сприяло зоровому сприйняттю першого як фундаменту, а другого як стіни, – то вже неподалік В'їздової вежі ситуація виявилася інакшою. Через значне пониження материка тут увесь підмурок викладався на поверхні і тому не піддавався поділу. “По технике каменной кладки, общей мощностью 5,3 м, весьма небрежной снизу доверху, расчленив ее на стену и фундамент весьма затруднительно, так как фундамент здесь не был так сильно пролит раствором, как на участке у Владычьей башни”.⁵²

Тоді археолог-архітектор пробує розділити фундаментний моноліт на рівні стіку в археологічних культурних шарах: “уточнить границу между кладкой стены и фундамента помогает анализ культурных напластований”.⁵³ І вона ніби то знаходить її, але при цьому зауважує: “Неизвестно также, как далеко во вторую половину XIII в. или в начало XIV в. заходят формы керамики характерные для домонгольского периода”.⁵⁴ Цією обмовкою петербурзька дослідниця не тільки ставить під сумнів правильність своїх висновків, але й фактично допускає можливість побудови кам'яних фундаментів у XIV ст.

Будівництво цегляних замків на кам'яних підмурках було характерне для оборонної архітектури Литви XIII-XVI ст.ст.⁵⁵, яка базувалася на здобутках західноєвропейської школи. Аналогічним є і спосіб мурування Луцького Окольного замку, зведеного на кам'яних підмурках з матеріалу волинських каменоломень. Будівництво останнього продовжувалося ще в XVI ст.⁵⁶

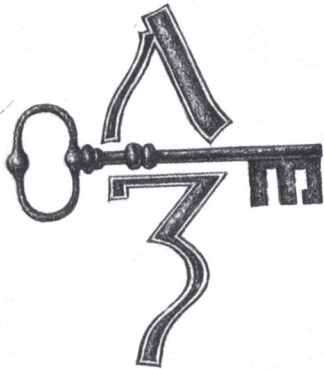
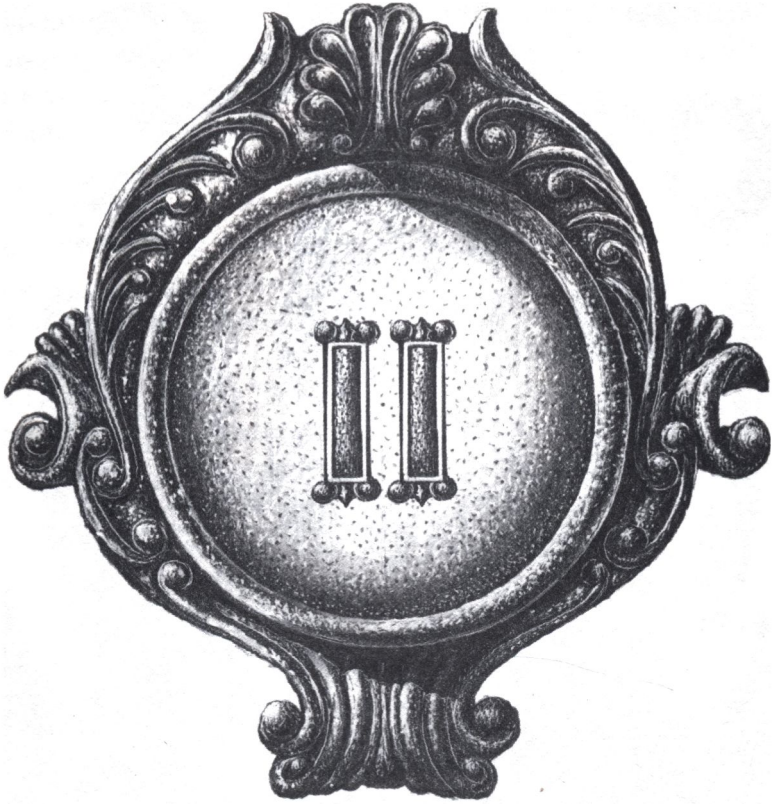
Варто зауважити, що подібні до луцьких, кам'яні фундаменти цегляного гроду знайдені М.М.Кучінком та М.В.Малевською у місті Володимирі. Вони лишилися від будованого тут в 1368-1370 рр., але незавершеного замку польського короля Казимира.⁵⁷

Проте до подальшого з'ясування питань щодо побудови Луцького замку, які довгий час були дискусійними, ми приступимо у наступному розділі.

РОЗДІЛ II

Забудова Луцького гроду великокнязівським замком і розвиток його функцій в середині XIV – першій половині XV ст.

1. Становлення Любарта князем Луцьким та великим князем Володимиро-Галицької Русі

Розповідь про початок правління Любарта у відновленому Луцькому уділі, за відсутністю одностайної думки в цьому питанні, варто розглянути в контексті державної політики останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II (1325-1340 рр.) – сина мазовецького князя Тройдена і дочки Юрія I Марії¹. Він вважається останнім в династії Романовичів, півтора десятиріччя правління якого в зовнішньо-політичному плані були відносно сприятливими, що дозволило вдатись до внутрішніх реформ, які розворушили патріархальний уклад місцевого життя.

Викликає цікавість, чому жоден з дослідників краю не намагається приписати йому будівництва Замку в Луцьку. Мабуть, з псевдопатріотичних почуттів. Та й радянська ідеологія не сприйняла б схвально того факту, що Луцький замок збудував напівлях, а не корінний руський князь. Подібні почуття та ідеологічні настанови були вищими за свідчення історичних документів про дійсних будівничих південно-західної Русі. Любарт вважався литовським князем, хоча ним він ніколи не був, оскільки не мав уділу в Литві, а лише на Русі; так само Юрій Болеслав II не вважався польським князем, а руським, однак він, як і попередні володарі, не міг бути фундатором мурованого Замку, в силу причин, висловлених в першому розділі.

Отож, 1325 року, після смерті Андрія та Льва Юрійовичів і трьохрічного боярського правління, на володимирський стіл сідає Болеслав Тройденович, онук Юрія I, вихрещений на православного під ім'ям Юрія II. За кілька літ, зміцнивши свої позиції в державі, молодий князь протягом 1327-1331 рр. проявляє активну прокатолицьку діяльність з пріоритетом політичної орієнтації на Тевтонський орден². Після поразки рицарів під Пловцями Юрій II у 1331-1333 роках міняє орієнтацію на Польщу і Литву³. Саме цього часу, залишивши резиденцію в Москві, перебуває у Володимирі на Волині митрополит всієї Русі Феогност⁴.

Наприкінці 1331 р. Юрій-Болеслав II одружується з дочкою великого князя Литовського Гедиміна I, правдоподібно, одночасно погоджує давню домовленість

Гедиміна з Андрієм Юрійовичом про одруження Любарта Гедиміновича з дочкою луцького князя.*

Чи не головною умовою цього договору був Луцький уділ, який виділявся Андрієм у придане дочці, що надавало певні можливості у наслідуванні володимирського столу.

Розвиток саме подібної ситуації здається найбільш реальним. Твердження деяких істориків, що дружиною Любарта стала дочка князя Льва Юрійовича⁵, не витримує критики в силу загальноновизнаної тепер помилки, що той був луцьким князем⁶. Коли після смерті брата Лев Юрійович всього близько року тримав стольний Володимир, а отже й Луцьк, то, перебуваючи в стані війни з Литвою, він не міг укласти шлюбної угоди. Трагічна загибель його в битві з литвинами є цьому підтвердженням⁷. Маємо також підстави вважати, що дочка Льва – княжна белзька, була 1325 року видана за особу не князівського походження⁸.

З іншого боку, викликає недовіру і думка, що дружиною Любарта була дочка Юрія II від першого шлюбу⁹. М. Грушевський, припускаючи, що тестем Любарта міг бути Юрій-Болеслав II¹⁰, який у 1325 р. схилився вже до зрілого віку, суперечить сам собі, називаючи його княжичем¹¹, тобто молодим і незайманим. Отже, виходить, що різниця у віці між Любартом і Юрієм II була незначною, і навряд чи вони могли бути зятем і тестем.**

Немає відомостей про існування першої дружини і спадкоємців Юрія II, а довготривала агресія на Галичину і Волинь після його смерті з боку Польської та Угорської держав свідчить начебто про правні претензії сусідніх королів, які розцінювали східні землі як свою особисту спадщину. Одночасно це говорить про те, що ні Казимір Великий, ні Карл Роберт, ні Людовик не визнавали, на відміну від галицько-волинського боярства, подібних прав за Любартом поза межами Луцького уділу.

Отже, зупинимось на цій, найбільш вірогідній версії Любартового одруження, в першій її частині висловленій І.Ржежабеком¹², і в другій, – розвинутій нами, а саме: володимирський князь Юрій Болеслав II одружується з сестрою Любарта і визнає давній весільний договір Андрія Юрійовича з Гедиміном та віддає Луцький уділ за своєю двоюрідною сестрою Любарту-Дмитру. Зауважимо, що фундушевий запис Любарта луцькій соборній церкві, датований 1322 р., безсумнівно, має пізніше походження, що досить переконливо довели Д.Щербаківський¹³ та М.Грушевський¹⁴. Нижче ми зупинимось на цьому детальніше.

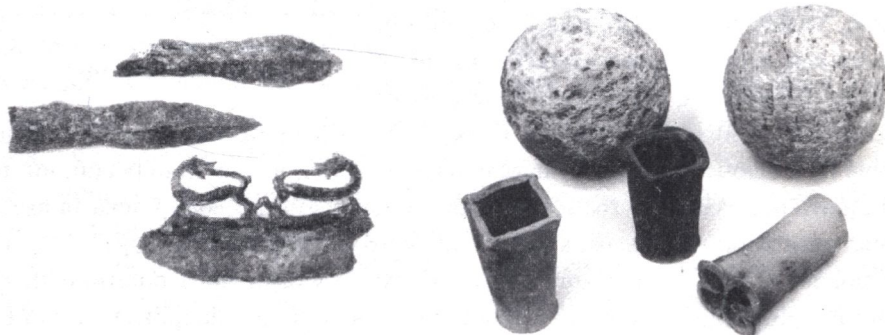
З 1334 р. і до насильницької смерті в 1340 р. внутрішня і зовнішня політика князя Руської держави Юрія II повертається в русло попередніх років. Помітно зростає інерція централізації влади, як то було за часів Романа і Данила, з надан-

* Згідно останніх досліджень ім'я дочки Андрія з якою одружився Любарт Агрипіна (Агрофіна). Ігор Мицько. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича//Лавра №2/98, Львів

** Любарт народився у 1299 році його матір'ю була русинка Леоніда (Євна)//Там же.

ням більшої самостійності містам через німецьке право (м.Сяноку, наприклад, 1339 р.), чим досягалась певна противага боярській опозиції, заміна місцевого діничного елементу урядниками княжого двору, часто іноземного походження, утвердження незалежної Галицької митрополії, можливо, з підпорядкуванням Риму¹⁵, спроба регуляції взаємин між русинами і національними меншинами переважно латинського обряду¹⁶. Цими заходами закладалась державна організація європейського типу. У зовнішній політиці це виявилось в активному поновленні зв'язків з Орденом і загостренні відносин з Литвою та Польщею, що відбилось у нападі на Люблін 1337р. з допомогою татар¹⁷. На тлі цих подій виглядає не випадковим від'їзд з Володимира митрополита Московського, якого могли оголосити “персоною нон грата” за сприяння православним колам¹⁸. Маємо підстави вважати реформи Юрія II позитивними, спрямованими в цілому на консолідацію державної влади в консервативному і хиткому галицько-волинському суспільстві. Інша річ, що урядові реформи не було доведено до кінця, не

Археологічні знахідки XIV ст. з Луцького замку: арбалетні болти; кресало; кам'яні ядра; кахлі (18,30)

вдалося також, як писав хроніст, “змінити закон і віру Русі”¹⁹. Реорганізація усіх сторін народного життя викликала жорстку конфронтацію і спричинила до трагічних наслідків в українській історії.

Про взаємостосунки на вищих шаблях влади свідчать договірні грамоти з Орденом (1334, 1335), скріплені печатками двірських урядників і воевод. На відміну від І.Ржежабека²⁰ й М.Грушевського²¹, котрі вважали підписи урядників виявом залежності суверена від княжої ради, ми наважуємось розцінити їх дещо інакше,— як факт цілковитої підтримки Юрія II спільниками, яких він наділив урядами. Їх вплив на князя-самостійника був вельми обмеженим, відповідно до тих привілеїв, що надавались службовим особам, на відміну від реальної влади в суспільстві місцевих отчичів — князівських і боярських родів, котрі володіли спадковими правами на землю й уряди. В протилежному випадку важко поясни-

ти терпіння місцевими боярами такого, нехай навіть гіперболізованого ставлення з боку Юрія: “что он-де слишком жестоко поступал со своими подданными, подвергая их заключению и грабя их имущество, похищая их дочерей и жен и насилуя их, а также отдавая предпочтение перед ними другим народам, как, например, немцам и чехам”²², та ту обставину, що до останнього дня вони боялись відкрито виступити проти нього, наважившись лише на таємну змову і отруєння.

Про подібну силову політику володимирського князя за підтримкою спільників, яка розпочалася вже з середини 30-х років, свідчить і той факт, що під грамотою 1334 р. відсутній підпис відповідної особи з Луцька, якою, за нашою версією, мав бути Любарт. Проте вже в грамоті наступного року такий підпис з'являється, однак, він належить не

Любартові, а луцькому воєводі Отеку – чехові чи німцю, явному ставленнику Юрія II. Подібна обставина і навела нас на здогад, що всі інші особи, чий підписи стоять під названою грамотою поряд з підписами воєводи Отека та введеного зусиллями Юрія-Болеслава в сан Галицького митрополита Федора²³, є високими урядовцями володимирського князя, прихильниками його політики централізації та прозахідної орієнтації. Саме такими людьми, як, наприклад, слуга Бартко з Сандомира, якому зверхник дав вітівство в Сяноку, оточував себе Юрій II.

I, нарешті, важливим аргументом на користь нашої версії є авторська інтерпретація повідомлення угорської хроніки*, на жаль, невірної прочитаної свого часу І.Ржежабеком, про прийом з великими почестями королем Карлом Робертом досі невідомого історикам руського князя, “Господаря Луцька князя Русі” – “dominus Lochka** dux Ruthenorum”²⁴ (у Ржежабека – князь Лохка²⁵, у Грушевського – князь Лотка²⁶), який через суперечності з володимирським князем склав васальну присягу угорському королеві. Цілком очевидно, що це був політичний хід саме Любарта, якого Юрій II з воєводою Отеком обмежували в правах на Луцький уділ. В свою чергу цей необачний крок Любарта відгукнувся після смерті Юрія-Болеслава тим, що посилювались претензії Угорщини на Галичину, яка визнала своїм князем Любарта²⁷. Мабуть, це відбулось і на номінації галицького воєводи Дедька васалом королівства²⁸. Таким поясненням розвитку подій підтверджуються деякі думки інших істориків, заперечувані І.Ржежабеком²⁹, та

Оборона міста.
Мініатюра XIV ст. (6)

* До цієї інтерпретації автора підштовхнув у приватній розмові Б.Сайчук.

** Lochka - Лоуцка - Луцька. Словник староукраїнської мови XIV - XV ст.т. с.559.К.1977

дається відповідь на риторичне питання М.Грушевського, чи мав Любарт за життя Юрія II Луцький уділ³⁰. Цим також підтверджується вірогідність нашої тези, що свій уділ він одержав в час потепління відносин Юрія II з Литвою та його одруження з сестрою Любарта. Юрію-Болеславу, щоб не розривати родинного зв'язку та не йти на конфлікт з Литвою, для нейтралізації Любарта досить було позбавити його військово-політичного представництва, формально визнаючи луцьким князем, а фактично надавши йому тільки право “кормління” з даного уділу. У цьому випадку зберігалась сила закону і одночасно усувався суверенний Любарт з його можливим суперництвом. Але бояри, прихильники старосвітських звичаїв, скориставшись надійним засобом всіх часів і народів, отруїли князя Юрія в стольному граді Володимирі 7 квітня 1340 року, після чого Любарт підкорив Галицько-Волинські землі³¹.

Для Русі-України загибель Юрія II, котрий подібно Роману Мстиславичу творив свою державу, мала катастрофічні наслідки. В той час, коли сусідні країни – Польща під проводом Казимира Великого й Угорщина на чолі з Карлом Робертом – закладали підвалини централізованих держав загальноєвропейського стандарту, втрата Галицько-Волинським королівством зверхника-державотворця створювала потенційну загрозу його анексії сусідами³².

Для нашої теми, в якій ми зробили “хірургічний розтин” кількох білих плям, дуже важливим елементом є успішна акція волинського боярства на користь Любарта, яка піднесла номінального удільного князя до престолу галицько-волинських монархів. А його шлюб з волинською княжною Агрипіною міг покласти початок нової великокнязівської династії на Русі.

Отримавши Володимир 1340 року, Любарт титулується не тільки великим князем Русі, але й князем Луцьким³³, що вказувало на особливий статус міста і відкривало гідні перспективи його розвою. Проте, до піднесення Луцька залишилось кілька неспокійних десятиріч.

Підкресливши те, що луцький князь досить легко оволодів галицько-волинським столом, зауважимо, що втриматися на ньому і зберігати цілісність одержаної спадщини Любарту доводилось в складних умовах. Ці труднощі в державі, яка дісталася на умовах захисту споконвічних прав і звичаїв, законів і віри, були викликані не внутрішнім протистоянням, ледве помітним на той час³⁴, а зазіханням польсько-угорських державців на західноруські землі, яке вилилось майже в сорокалітню війну. Об'єктивно претензії сусідів на Галицько-Волинську спадщину можна пояснити і новим шлюбом Любарта з ростовською княжною Ольгою* в 1349 році після того, як його перша дружина волинська княжна Агрипіна померла бездітною. Це послабило законність Любартового правління Галицько-Волинською державою. Окрім того попередник Любарта Болеслав Юрій II додився родичем польському королеві Казимиру.** Впродовж військових дій Лю-

* Ігор Мицько. Там же.

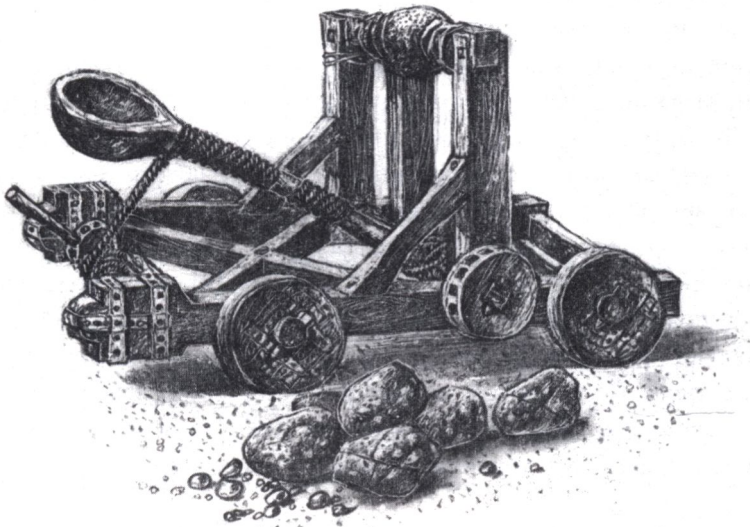
** Боротьба Пд.-Зах. Русі і України проти експансії Ватікану та унії. К.1988 док №34

барт у 1345 р. втрачає Сянокську землю³⁵, за перемир'ям 1352 р. — всю Галичину³⁶, а після поразки 1366 р. — більшу частину Волині, включаючи землі Белзьку, Холмську і Володимирську разом зі столицею. Ще раніше Підляшшя з Берестям відійшло до Любартового брата Кейстута. Таким чином, Любартові знову залишається тільки Луцький уділ і то без Кременця, Олеська, Перемиля³⁷. Тому безпідставними є заяви деяких істориків, зокрема О.Цинкаловського, про те, що Любарг не втратив, а поширив межі своєї держави³⁸. Адже навіть після повернення ним Володимирщини та південних міст Луцького уділу територіальні втрати Любарта з одержаної галицько-волинської спадщини складали, на кінець його князювання, близько половини від держави Юрія II³⁹. Причини цих втрат досить повно подані М.Грушевським в його "Історії України-Руси"⁴⁰.

З позицій сьогодення можна лише констатувати, що важливою причиною цього була недалекоглядна, — удільна, а не державна, — політика Любарта, його відмова від реформізму Юрія II, відсутність державницького хисту в прийнятній для народу формі запропонувати подібні реформи так, як це зробив Казимір в Галичині⁴¹. Заприсягнувши 1338 року Карлу Роберту, Любарг визнає своїм зверхником його сина Людовіка в 1379 році, тобто залишається васалом угорської корони⁴², і водночас напіввасалом Великого князівства Литовського. Враховуючи також вкрай несприятливий польський фактор, можна дійти висновку, що епоха Любарта в процесі державотворення була кінцем самостійних тенденцій. Загалом, попри всілякі позитивні риси панування Любарта, йому не бракувало консерватизму литовського правлячого елемента з гаслом: "Ми старини не руйнуємо, а новини не вводим"⁴³, який неминуче вів до упадку державного життя.

2. Будівництво Любартом мурованого Замку в Луцьку — нової столичної резиденції Галицько-Волинської держави

Відновлення Луцького удільного князівства закономірно передбачало влаштування тут князівського двору і побудову оборонних споруд довкола нього. Особливої ваги ці роботи мали набрати після 1340 року, відколи Любарт з удільного стає великим князем Володимиро-Галицької Русі, й кількома десятиліттями пізніше, коли з втратою Володимира він остаточно полишає за Луцьком роль столиці Волині.

Традиційно князівські двори розташовувались в міських дитинцях-городах, дерев'яні укріплення яких з XIV ст. іноді вже замінюються мурованими і носять назву замків.

На жаль, сьогодні нам не відомі документи, які б містили свідчення сучасників про будівництво Замку у Луцьку Любартом, подібно опису аналогічної справи Казимира III польськими хроністами, наприклад, у Володимирі¹. Лише значно пізніший опис Луцького замку 1545 року наполягає, що "...Іж напервей Великій князь Люборт почал бил тїи овадва замкі муроватї, а на нїм князь Свїттригаїло доконивал"². Підкреслимо, що так повідомляє про авторів побудови Замку документ, складений через 160 та 93 роки після смерті відповідно першого і другого князів. Ця обставина давала підставу радянським вченим сприймати актову інформацію на рівні легенди, а різницю в часі від смерті Любарта до написання акту округлити до 200 років³. Проте в XVI ст. ні у кого з сучасників ревізії Замку сумнівів в авторстві будівництва не було, і "Владика Луцькі, і всі Князі і Панове і Земляне" впевнено повідомили про це господарських ревізорів⁴. Докази будівничої діяльності Дмитра-Любарта відшукуються і в інших рядках люстрації 1545 року, де цілком конкретно називаються об'єкти будівництва чи їх деталі: "...а замок, котрим взвод замкают, еще Любортов ест"⁵, "...где бил князь Люборт почал гревлю сипатї, почав од Яровей аж до Красного..."⁶. Ці документальні свідчення безперечно доводять будівельну практику Луцького князя в облаштуванні свого двору і одночасно наголошують на обсязі його фортифікаційних робіт - від встановлення механізму підйомного мосту В'їздової башти Замку і до стратегічної у військово-муніципальному плані загати ріки Стир з метою підвищення рівня води довкола князівської резиденції і всього міста.

К.Іваницький, автор одного з перших проектів реставрації Замку, висловлював припущення, що Любарт заклад мурований Замок на місці дерев'яного десь поміж 1325 – 1328 роками.⁷ Дещо раніше подібне стверджував на сторінках Луцького історичного вісника невідомий автор під криптонімом І.П.⁸

Сучасні архітектори-дослідники фортифікацій Луцького замку дійшли до висновку, що Замок будувався поступово, шляхом заміни дерев'яних укріплень цегляними⁹. Аналіз результатів архітектурних обстежень в поєднанні з наслідками архітектурно-археологічних досліджень, висновками геологічних пошуків та ок-

ремих наукових публікацій дозволяють відтворити послідовність етапів спорудження мурованого Луцького замку та зробити спробу визначення їх авторів.

Пригадаємо висновок М.В.Малевської відносно побудови цегляних мурів В'їздової башти і старого князівського палацу за часів Любарта, — з нашим уточненням відносно датування їх кам'яних фундаментів. В пізнішій науковій публікації петербурзька вчена на основі характеристики розмірів і способу кладки цегли ще раз досить переконливо відносить спорудження цегляного Луцького замку до часу не ранішого, ніж середина XIV сторіччя¹⁰. До всього цього нагадаємо про наведені нами документальні свідчення причетності Любарта саме до будівництва В'їздової башти. Архітектурні обстеження матеріалу і техніки кладки цієї башти (цегла розмірами: 28-30 см х 12,5-15 см х 7,5-9,5 см, викладена в техніці готичної кладки*) датують її серединою XIV ст. і вимагають віднести до одночасового спорудження, разом з нею і старим палацом, частини примикаючого до палацу замкового муру. Всі названі вище споруди будувались Любартом за валом, тобто поза межами давньоруського дитинця, і примикали до його кутових дерев'яних башт, очевидно, розміщених на кінцях валу. Сьогодні в цих місцях замкових мурів помітні досить виразні стики — поєднання фундаментів¹¹ і стін, по обидва боки яких цегла і кладка мають вже свої особливості. Будівлі між стиками поза валом складають перший будівельний період Луцького замку. Однак, це лише його горизонтальні границі. Вертикальна ж границя за названими ознаками прослідковується і легко читається на фасаді В'їздової башти по лінії закладки зубців-мерлонів, якими вона завершувалась. Хронологічні рамки періоду логічно було б обмежити перемир'ям Любарта з Казиміром у 1352 році і відновленням військових дій у 1366 році.

Таким чином, в час першого будівельного періоду цегляного Замку в Луцьку Любарт прибудував В'їздову башту з прилеглим до неї палацом і пряслом муру до дерев'яного гроду. Подібний план будівництва, на нашу думку, був викликаний певними обставинами.

Для будівництва своєї резиденції Любарт розширив межі тісного дитинця, майже вся територія якого була зайнята спорудами соборної церкви Івана Богослова та владичого двору і перебувала у власності православної єпископії. Про це свідчать як пізніші документи¹², так і вся майбутня історія, впродовж якої світські об'єкти не зводились власне на терені, окресленому давньоруським гродом; їх будівництво велось лише попід мурами та на ділянці розширеної території Замку від часів Любарта.

З іншого боку, цегляні мури замку Любарта першого будівельного періоду значно збільшували обороноздатність західного фронту дерев'яного гроду і не

* Залишаємо поза увагою характеристику кладки основи замкових стін, наведену в статті І.Р. та Р.І.Могитичів (Археологія, 4), 1990, с.59), тому що автори розглядають фрагмент кладки вирівнювання фундаментів, при якому система не дотримувалась

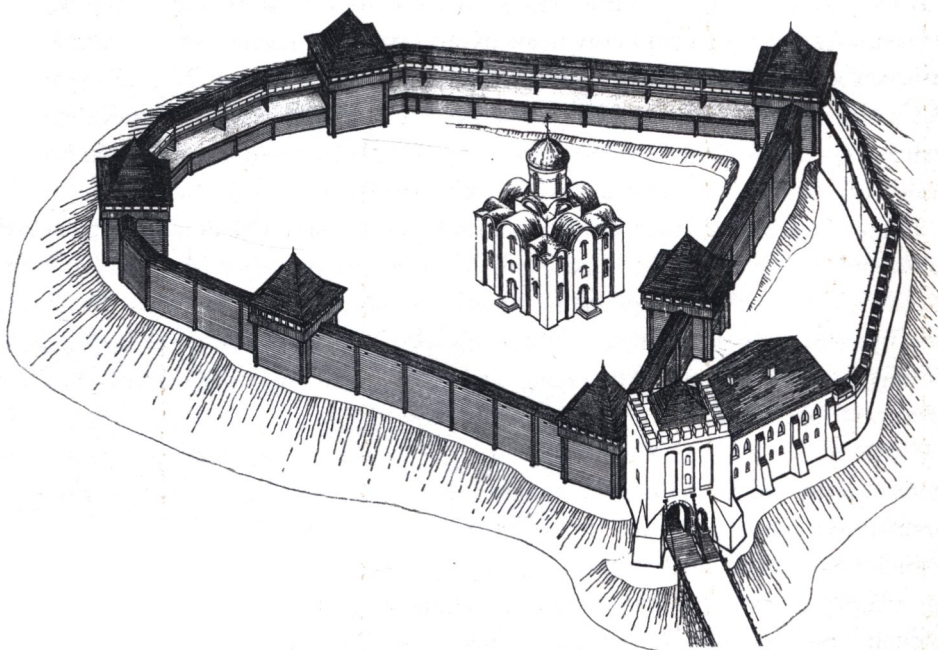

вимагали в процесі будівництва розбирання старих укріплень, що було особливо важливо з огляду на постійне воєнне протистояння між Волинною та Польщею.

Практичне розширення терену для забудови Любартові вдалось через проведення великооб'ємних земляних робіт: досипки пониженої ділянки замкового мису, деякого зміщення і поглиблення рову, насипання валів та інше. Частиною вибраної землі з перекопу перед В'їздовою баштою було висипано плац біля замкового мосту¹³, який пізніше завжди зберігав свою приналежність Замкові, і в майбутньому переріс в Замкову площу.

Розширений дитинець, в якому Луцький князь розпочав будівництво свого Замку, має пониження рівня материкової поверхні зі сходу на захід на 4-5 метрів¹⁴. За час існування тут давньоруського граду перепад денного рівня земної поверхні, за рахунок різниці росту культурного шару, зменшився до трьох метрів¹⁵.

Початок будівництва мурованого замку князем Любартом біля дерев'яного луцького граду*. Аксонометрія (15,29)

Отже, будівельникам Замку, щоб вийти поверхнею кам'яних фундаментів до рівня, близького нульовій відмітці**, необхідно було в пониженій частині від Стиривої до В'їздової башт викладати фундамент значно вищим від денної по-

* Зображення граду умовне

** Рівень коливання нульової відмітки на різних етапах будівельних періодів сягав до одного метра, а її пониження першого періоду становило майже півтора метра

верхні, іноді з використанням опалубки¹⁶, передбачивши в цих баштах і в палаці цокольні приміщення. Через декілька століть цокольна частина мурів опинилася в землі і, розкрита під час останньої реставрації, була прийнята декотрими фахівцями за залишки давнього кам'яного Замку. Наочною ілюстрацією топографічних змін в дитинці стало обростання понад двохметровим культурним шаром собору Івана Богослова, внаслідок чого будівельники змушені були впродовж його існування п'ять разів піднімати рівень підлоги в церкві, щоб вирівняти з денною поверхнею.

Пониження материкової поверхні від старого гроду до новобудованого замку Любарта загрожувало йому підмиттям талими і зливневими водами. В зв'язку з цим будівельники засипали підшву фундаменту щебнем без розчину¹⁷, крізь який ґрунтові води вільно просочувались у рів. Крім того, В'їздова башта була закріплена з боку рову невисокими кутовими контрфорсами.

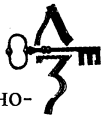
В будівництві першої черги Замку Любарт користувався послугами кількох цегельень, які виготовляли цеглу невисокого гатунку з недовипалом та широкими рамками коливання стандарту: 29-29,5 см x 13,5 см x 7,5 см; 28-29,5 см x 12,5-13,5 см x 8-9 см, а також 29-30 см x 14-15 см x 9-9,5 см. Відсутність єдиного стандарту, велика різниця, особливо в товщині цегли, були характерною особливістю цегляного виробництва XIV ст. не тільки Волині, а й усієї Русі¹⁸.

Згідно з нашими архітектурними обстеженнями, маємо підстави стверджувати, що старий палац Любарта, в якому на запрошення ревізорів збиралась повітова шляхта в 1545 році і який скоро по цьому реконструювався біскупом Фальчевським, був близьким за розмірами до палацу Фальчевського, однак до цього питання повернемося пізніше. Зауважимо лише ту деталь, що окремі його зали були розписані фресками¹⁹.

З втратою у 1366 році Володимира Любарт остаточно залишає своєю столицею Луцьк і розпочинає підготовку до майбутньої війни з Польщею за повернення загарбаних нею земель. До цих приготувань мала б входити і реконструкція головної військової бази – Луцького замку, адже Казимір III керувався аналогічними міркуваннями, приступивши до зміцнення свого форпосту – Володимира, де сидів його намісник Олександр Коріатович²⁰. Мобілізуючи значні матеріальні та людські ресурси, король наприкінці 1360-х років приступає до будівництва мурованого Володимирського замку на зразок своїх прикордонних цитаделей в Полоцьку та інших містах²¹.

Оборонні споруди Луцька на той час, незважаючи на добру природну захищеність, слід вважати недостатньо надійними, про що свідчить неодноразове їх здобуття Казиміром²². Таким чином, Любарт опинився перед суворою необхідністю подальшої реконструкції оборонної мережі Луцька і продовження будівництва мурованого замку на місці старого дерев'яного гроду.

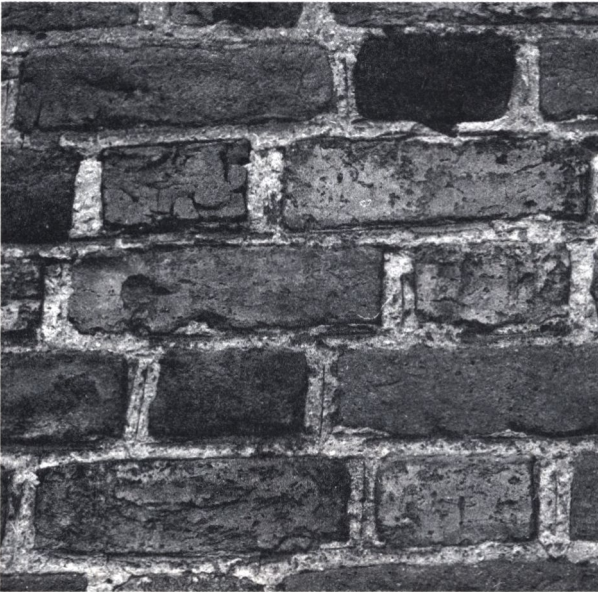

Значно стимулювала реалізацію будівничих проєктів Любарта смерть одвічного суперника — польського короля Казимира в 1370 році. Блискавичною вправою на Володимир він повернув собі втрачений уділ, вщент зруйнувавши недобудований польський замок²³, і отримав нарешті довгожданний перепочинок, час і додаткові засоби для продовження фортифікаційної практики в Луцьку.

Саме від 1370 року і до смерті Любарта близько 1385 року тривав другий період його будівельної активності в реконструкції Луцького дитинця. За архітектурними обстеженнями, до другого будівельного періоду Замку відносяться: закладка зубців-мерлонів з підвищенням на один ярус В'їздової башти й влаштуванням над нею шатрового даху, а також заміна мурами більшої половини дерев'яної північної стіни — від цієї башти до двору єпископа та близько половини східної — від двору єпископа до південного кінця валу, на якому було закладено Стирову вежу з аналогічними В'їздовій контрфорсами по зовнішніх кутах. Логічним було б стверджувати, що замінювались мурами стіни між дерев'яними баштами старого городу.

Всі об'єкти другого будівельного періоду виділені стиками і поєднані аналогічним матеріалом — цеглою вже значно кращого гатунку, розмірами 28-29 см x 13-13,5 см x 8-8,5 см, технікою кладки, обробкою швів, розчином. А такий важливий мулярський “фірмовий” знак, як тонкі прорізи у вертикальних швах лицьової кладки, вказує, що цей будівельний період — справа рук однієї бригади майстрів. Використовувана бригадою цегла вже була дещо наближена до одного стандарту і візуально мала кращу сировину та випал.

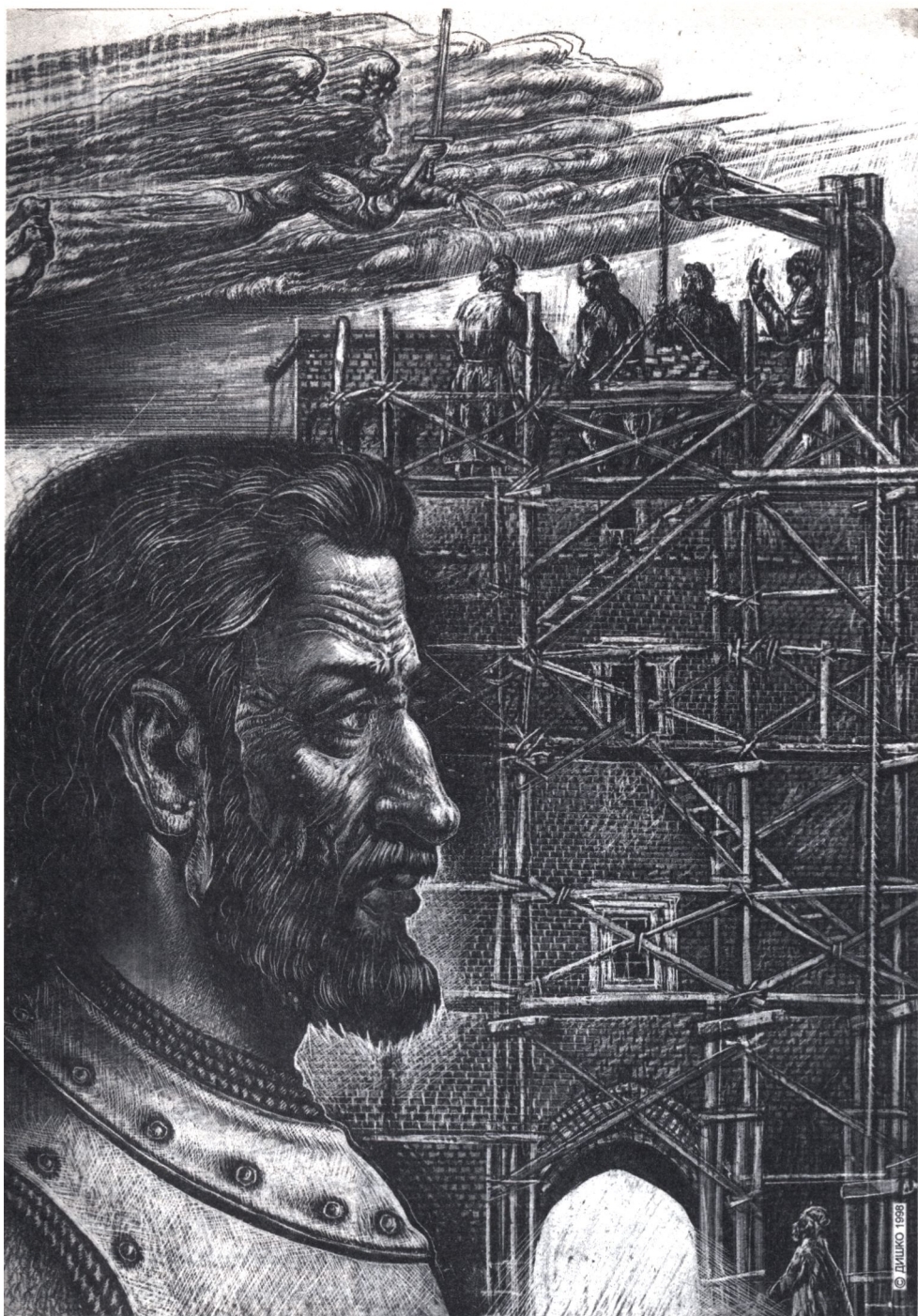

Тонкі прорізи вертикальних швів — основна ознака кладки майстрів другого будівельного періоду (18,29)

Серед неї, на відміну від першого періоду, зрідка зустрічається перевипал з оплавленими до скловидності сторонами. Нові замкові мурі вінчали широкі мерлони з щілиновидними бійницями по центру. А щоб фундаменти не зсовувались в бік пониження материка, будівельники вирівнювали їх у вигляді ступінчатих терас²⁴.

Про те, що другий будівельний період належить будівельній практиці Любарта, поза архітектурними маємо і побічні документальні підтвердження. Так, будівництво прясел мурів по границях земельної ділянки, що належить соборній

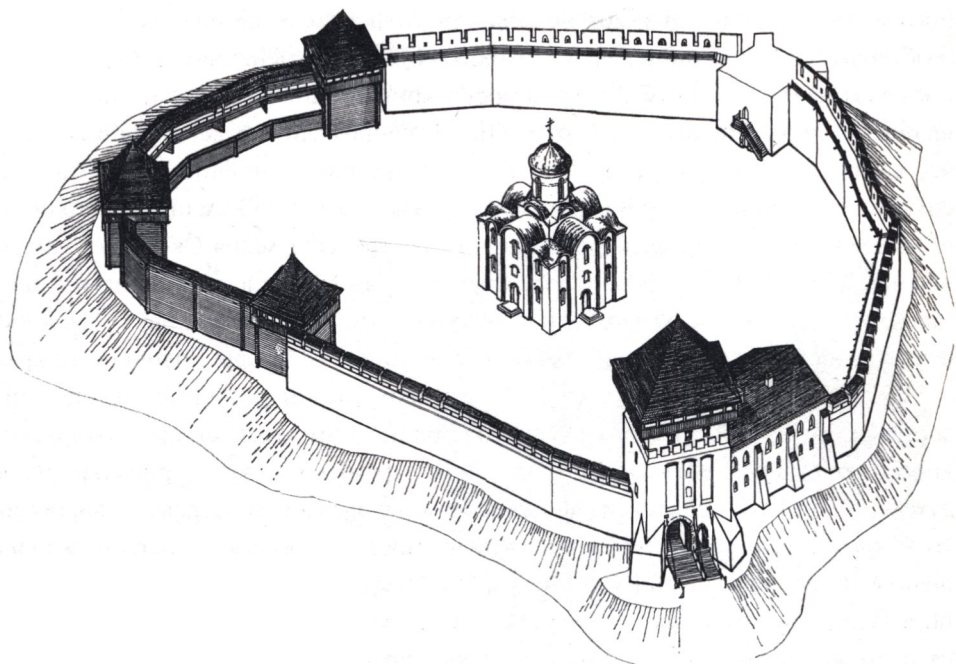

Луцький князь Любарт - Дмитро Гедимінович (1)

церкві Івана Богослова, неминуче мало б завдати їй якихось матеріальних чи інших втрат. Саме тому, на нашу думку, щоб компенсувати за ці збитки, Любарт своєю грамотою, яку Д.Щербаківський і М.Грушевський відносять до цього часу, наділяє луцький собор новими маетками. З іншого боку, в люстрації 1545 року інформатори, висвітлюючи будівельну діяльність Любарта і в першому: "...почал бил тні обадва замкі муроваті...", і в другому: "...почал грєблю сипаті..." випадках мимовільно акцентують нашу увагу на якійсь події, що не дозволила довести справу до кінця. Очевидно, йдеться про смерть Любарта, що зайвий раз відносить термін будівельної активності князя на завершальний етап його життя. І ще одне важливе свідчення з цього приводу архітектурних обстежень. Любарт не

Другий період спорудження мурованого замку князем Любартом. Аксонометрія (15,29)

встиг довершити будівництво Стирової башти, вивівши над її цоколем лише один ярус в рівень з оборонними мурами.

Ось так, за нашими дослідженнями, завершилися два будівельні періоди в спорудженні Любартом Луцького Верхнього замку, основним результатом яких стало розміщення на розширеній території гроду споруд князівського двору-палацу, службових й господарчих будівель²⁵ та заміна частини дерев'яних укріплень дитинця цегляними.

Окольний замок, що примикає з західного боку до Верхнього, залишався при Любарті дерев'яним, оскільки характеристики матеріалу і кладки залишків мурів вказують на їх значно пізніше походження.

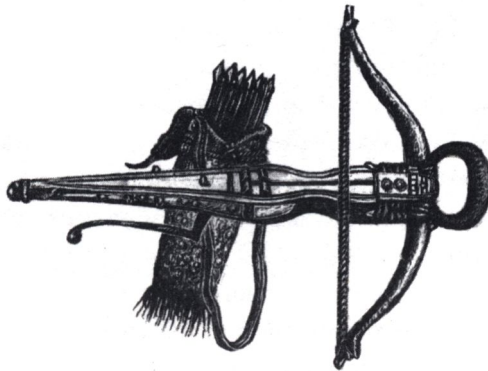

Таким чином, напередодні литовської доби відбувається реанімація функцій Луцького дитинця, який знову зосереджує і символізує світську та духовну владу, але вже не лише одного уділу, а й потенційно Володимиро-Галицької Русі, реально всієї Волинської землі. І хоча в грамотах Любарта ще 1379 року титул “володимирський” традиційно стоїть попереду інших²⁶, Луцьк в тогочасному політичному житті, завдяки тим же будівничим змаганням Любарта, набуває суттєвих переваг над Володимиром²⁷. Тому є підтвердженням і непримиренна боротьба за це столичне місто між Литвою і Польщею, яка тривала від смерті Любарта до смерті Свидригайла.

Разом з тим в епоху Любарта, внаслідок перенесення столиці в Луцьк, спостерігаються зміни загальноміської структури. Перетворення давньоруського окольного міста на Окольний замок не стало чисто фортифікаційною акцією. Процес розбудови нової столиці в Луцьку супроводжувався витісненням з його території посадського населення, міського демосу і концентрацією того соціального прошарку, на який спирався Любарт, — князів, панів-Ради, представників виконавчої влади, господарських землян та слуг і духовних сановників. Протилежна ситуація спостерігається у Володимирі, в зв'язку з втратою ним статусу столичного міста. Тут відбувається зворотний процес — трансформація Окольного замку в окольне місто і заселення його території міщанами, посадськими людьми, що й засвідчують господарські ревізори 1545 року²⁸. Це були явища, що супроводжували адміністративно-територіальну переорієнтацію володарів Волинського краю.

Так, в Луцькому замку, у складі його двох частин — вишній та окольний, зосереджуються всі органи управління Волинським князівством: законодавчі, виконавчі, судові і церковні. Міський демос — ремісники, купці, рибалки, рядове духовенство та значна частина міщан, зайнята сільськогосподарським виробництвом, роззосереджується по широкому передмістю на берегах та острівних підвищеннях Стирової заплави від Гнідави до Градної гори з посадським центром поза Перекопом Окольного замку. Остаточне завершення цих змін закріплюється пізніше наданням місту Магдебурзького права.

3. Завершення будівництва великокнязівського замку і розвиток його функцій як центру автономного князівства

Після смерті Любарта близько 1385 р. його син Федір іменується також великим князем (Русі)¹, що реалізовувало ідею правонаступництва Луцького столу від монархів Галицько-Волинської держави. Проте Федір Любартович володіє Луцьком впродовж зовсім короткого часу² з тієї причини, що він був сином не першої дружини Любарта – волинської княжни, яка рано померла бездітною, а від другого шлюбу Любарта з дочкою ростовського князя і тому не мав спадкових прав на Луцьке князіння³. Після підписання Кревської унії 1385 року і затвердження присяжних грамот на вірність польській Короні король Ягайло вже 1386 року висуває претензії на Луцьку волость і досить впевнено забирає її у Федора⁴ та тримає до 1392 року. Впродовж цих років волость з містом перебуває в держанні королівських намісників Федора Даниловича Острозького⁵, литовського князя Вітовта⁶, сандомирського каштеляна Креслава з Курозвонок⁷. Тільки наприкінці 1392 р. Луцьк “навечно” переходить до князя Вітовта-Олександра Кейстutowича⁸, при особі якого служить воеводою в Луцьку вище названий Федір Острозький⁹. Протягом 1393-94 рр. Ягайло та Вітовт відбирають вотчинні землі визначних українських князів литовсько-руського походження: Сіверщину у Корибута, Володимирщину у Федора Любартовича, Поділля у Федора Коріатовича, Київщину у Володимира, а самих дідичів переводять переважно на роль намісників, чим було ліквідовано залишки княжого державного устрою України-Русі¹⁰.

Вітовт, утвердившись великим князем на Литві, зберігав титул Луцького князя і приділяв багато уваги Луцьку, вважаючи Волинь своїм особистим уділом і постійно тримаючи її в зоні своєї активної політики. Він часто перебував у місті, неофіційно надавши йому статус південної столиці Литовсько-Руської держави¹², звідси вирушав у кримські походи. З діяльністю Вітовта по розбудові міста пов'язують заснування католицької Катедри¹³, його фундації домініканам¹⁴, назви каналів, мостів, доріг¹⁵ та ін., “Вітольдів колодезь”, наприклад, а також і появу в міському суспільстві вірменів, караїмів, татар і німців.

Мистецтвознавець Г.Н.Логвин, зважаючи на особистість Вітовта, висловлював гіпотезу про його причетність до спорудження Луцького замку¹⁶. Дійсно, ця

Печатка Вітовта (1,23)

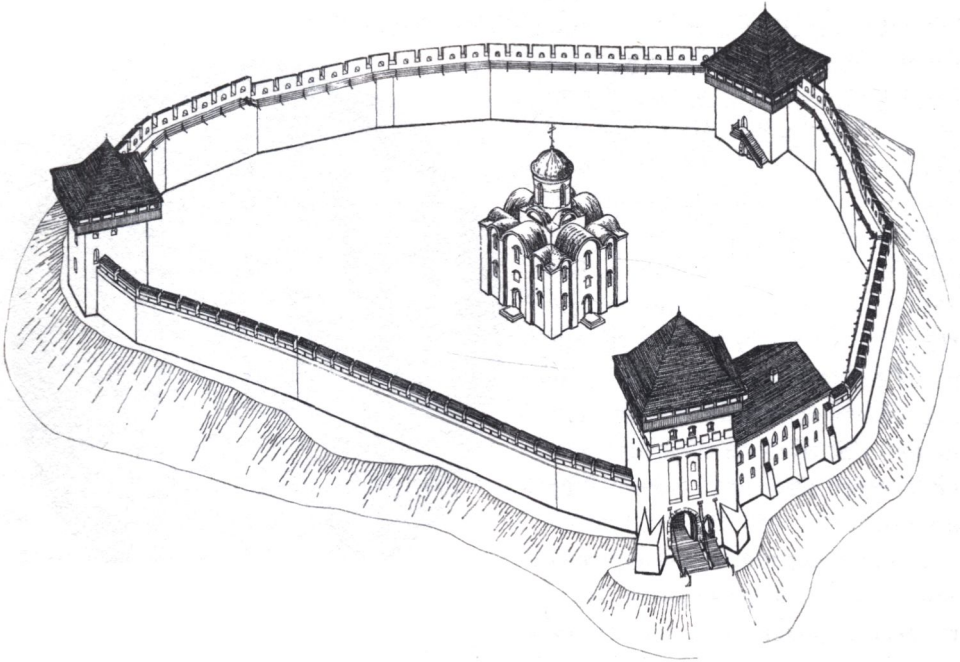

гіпотеза є логічною вже з огляду на той факт, що Замок на час отримання Вітовтом титулу Луцького князя був напівдерев'яним. І дуже сумнівно, що він міг таким залишатись, ставши південною резиденцією великого князя Литви.

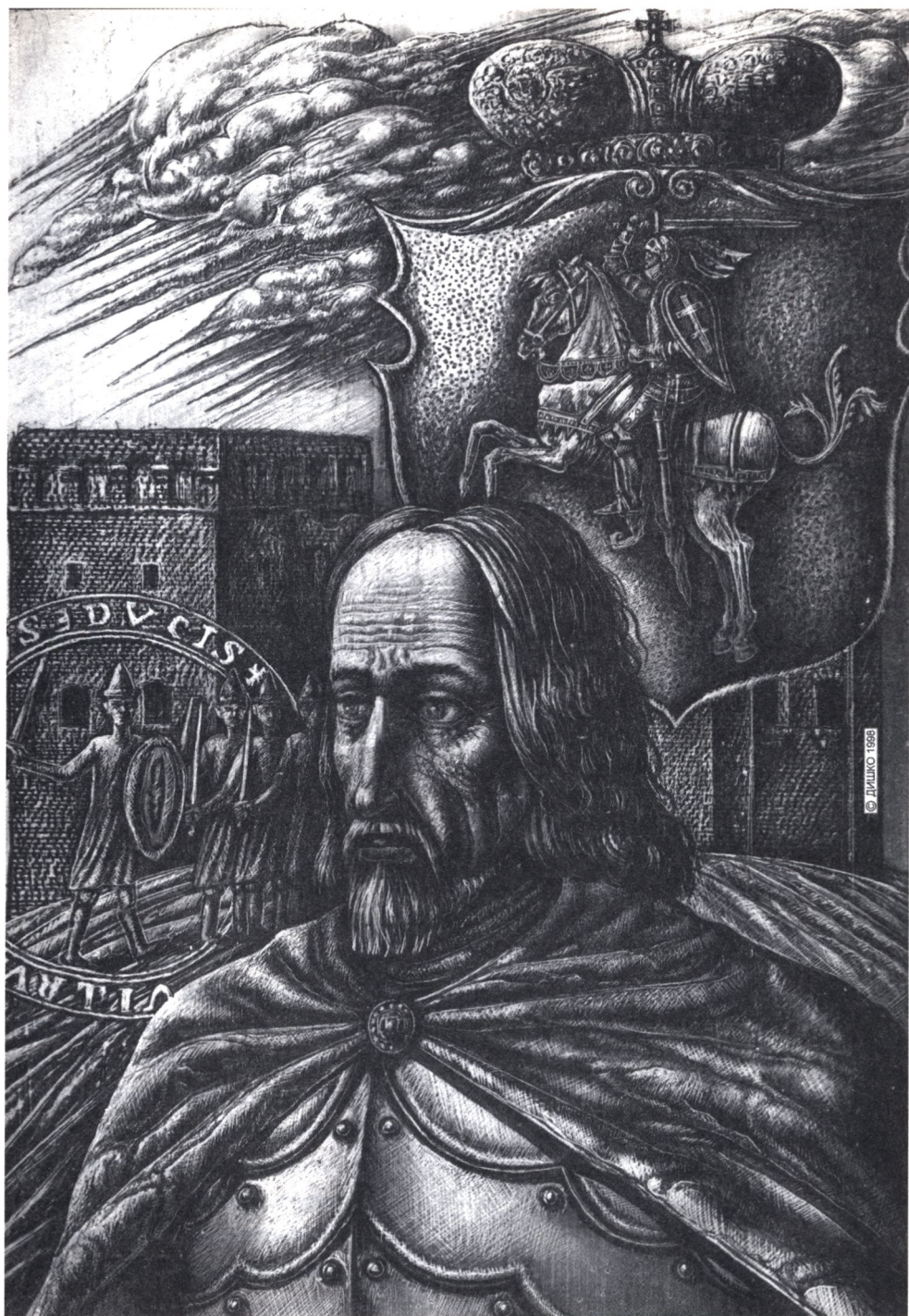
Архітектурними обстеженнями замкових мурів поза межами двох будівельних періодів Любарта, що в час Вітовта залишались дерев'яними, зафіксовано третій будівельний період Луцького замку, який мав чотири етапи. Під час трьох перших етапів послідовно замінювались мурами дві ділянки східної і одна північної стіни, і лише на четвертому в найвищій точці дитинця було збудовано Владичу башту з невеликими пряслами мурів, що повністю замкнуло замковий терен в цегляне кільце реконструкції. Послідовність етапів визначена за характером зв'язки мурів на стиках і не залишає ніяких сумнівів. Відсутність помітних відмінностей в характеристиках цегли і кладки говорить про те, що всі етапи третього будівель-

В результаті кількох етапів третього будівельного періоду Луцький грод було замкнуто в суцільне кільце мурів. Аксонометрія (15, 29)

ного періоду здійснювались з невеликим проміжком в часі. Однак, ці ж дані відносно третього і другого будівельного періоду Любарта нашттовхують на думку, що між ними пролягала більш тривала перерва, можливо, навіть на кілька десятиріч. Отже, третій будівельний період Луцького замку можна віднести на кінець XIV – початок XV століть, тобто на час князювання Вітовта.

Великий князь литовський і князь луцький Вітоут (1)

Є ще кілька важливих аргументів на користь будівельної практики Вітовта в Луцьку. Параметри цегли і майстерність кладки названого будівельного періоду, особливо завершального етапу, спонукають думати про немісцеву, неволинську приналежність будівельної артілі його цегельників і мулярів. Вже перший погляд на мури Владичої башти, до речі, єдиної із башт, зведеної від фундаментів до даху за один прийом, в порівнянні з В'їздовою та Стировою, зауважує високий аж до оплавлення випал цегли з повною відсутністю недовипалу, а також витриману регулярність і чистоту кладки, яка не допускає збоїв і фрагментарних вставок цегли. Кладку скріплює міцний вапняний розчин. Стає зрозумілим, що будівельники такого високого фаху могли бути тільки в розпорядженні високосанованої особи, такої, як, наприклад, великий князь Литви. Співставлення ж розмірів цегли цього періоду (27-28 см x 12-13 см x 8-8,5 см) вказує на їх повну ідентичність із розмірами цегли замку Вітовта кінця XIV ст. в місті Гродно¹⁷. Подібне співпадання розмірів не могло бути простою випадковістю в час, коли був відсутній єдиний стандарт цегли, а це значить, що вона формувалась у формах однієї й тієї

ж артілі цегельників. Цілком можливо, що це саме та артіль з Луцька, яку згадує в «Щоденнику посольства до великого князя литовського Вітовта» в 1397 році урядник шпиталів Тевтонського ордену Конрад Кібург. Інші аргументи з приводу цього періоду будівництва Луцького замку слід шукати в документах, які регулювали відносини великого князя і луцького владика, оскільки на цей раз цегляні мури зводились фактично довкола двору православного єпископа в луцькому гроді. Це, подібно до випадку Любарта з замковим собором, мало привести до видання якихось регулюючих, компенсуючих чи зобов'язуючих актів між князем і владикою.

*Луцький замок будувався шляхом поетанної заміни
дерев'яних укріплень цегляними (1,29)*

Отже, в результаті третього будівельного періоду рубежу

Незаповнені куточки швів замкового муру вказують на послідовність етапів його спорудження (18,20)

XIV-XV століть, пов'язаного з ім'ям князя Луцького і великого князя Литовського Вітовта, залишки дерев'яних укріплень луцького дитинця було замінено цегляними мурами, що, аналогічно до попередніх, завершувались зубцями-мерлонами із щілиновидними бійницями та мурованою баштою під шатровим дахом, яка пізніше називалась Владичою.

В січні 1429 року в Луцьку збирається з'їзд європейських монархів, на якому, поряд з розглядом проблем міждержавних відносин, піднімалось питання про коронацію Вітовта¹⁸. Саме з приводу негативного ставлення до цього польської сторони, різко загострились відносини між Литвою і Польщею. Того ж року виходить наказ Вітовта "твердити" місцеві замки і готуватись до війни¹⁹.

Війна розпочалась через рік після смерті Вітовта, коли Волинь вже на-

лежала покровителю русинів великому князю Литви Свидригайлу Ольгердовичу.

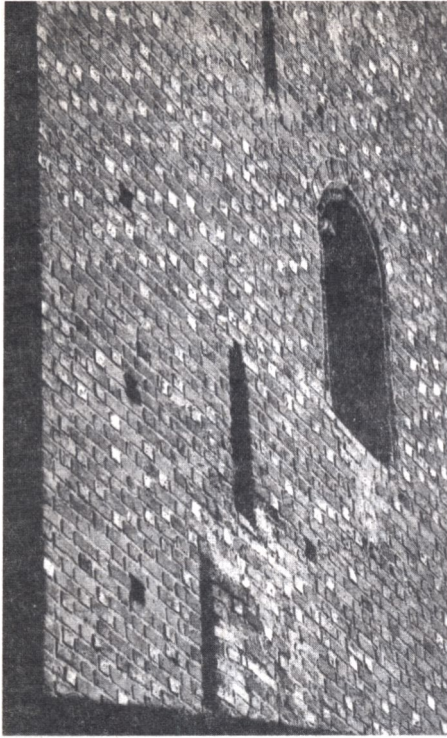
Щойно польський король Ягайло зі всім військом підійшов до Луцька, столиці і головної твердині краю, Свидригайло, зауваживши значну перевагу ворожих сил, з боєм відступив з міста, а оборону Замку полишив на досвідченого воєводу Юршу.²⁰

Взятий в облогу Луцький замок піддавався руйнівним штурмам. Проте і його залага з-поза мурів та веж, до яких «*nawet przystupic nie bylo wolno*», метала в нападників хмари куль, стріл і каміння²¹. Під час облоги і короткого перемир'я Юрша проводив ремонти та реконструкції замкових укріплень, зруйнованих ворожою артилерією²². Поза цим залага робила несподівані вилазки на відпочиваючих в наметах поляків.

Лише через місяць після початку Луцької війни, польський король відступив від Луцька, зазнавши великих втрат і помирившись з Свидригайлом.

Боротьба з Польщею згодом виливається в міжособну війну всередині Великого князівства між русинською (українською) партією Свидригайла та литовською Сигізмунда Кейстуовича, яка проходила з перемінним успіхом.

*Спроба орнаментальної кладки
Стирової бапти (18,29)*

Року 1433 в ході русько-польської війни, під рукою луцького старости Олександра Носа в місті зосереджується велика кількість прихильників Свидригайла. Звідси ці українські ватаги чинять напади на землі Польської Корони²³.

В 1436 році Луцьк витримує штурм та облогу вже литовських військ великого князя Сигізмунда²⁴. Луцькими старостами впродовж цього періоду були вже згаданий русин Олександр Ніс та литвин Гаштовт²⁵, а також представники конфедерації руських земель Польщі – Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької, Холмської, Белзької, Подільської, з якими Свидригайло заключив сепаратну угоду, генеральний староста руський Вінцентій Шамотульський та староста олеський Ян Сенненський²⁶. Все ж таки, втративши в цій боротьбі Луцький уділ, Свидригайло, згідно з пізнішою легендою, сім літ пас вівці на Волошині, поки знову не одержав свою улюблену столицю

Луцьк від великого князя Литовського, на цей раз Казиміра Ягеллончика²⁷.

Лучани прийняли князя-вигнанця з великими почестями²⁸, і впродовж 1440-х років той роздає жалувані грамоти на села і маєтки своїм слугам²⁹.

В грамотах останніх років Свидригайло іменує себе титулом великого князя, а свідками виступають члени його уряду – князі та пани-Рада, в їх числі і луцький староста пан Немира³⁰, двірські урядовці: маршалок, канцлер, крайчий, підскарбій.

Князівське господарство на Волині цього часу набирає надзвичайного розмаху. Зокрема цілі села мали окрему службову спеціалізацію: бобровничих, ловчих, конюших тощо, що відмічається ще в замкових описах середини XVI ст.³¹

В Свидригайловій Раді 1436-38 рр. були представлені урядники переважної більшості українських земель – воєвода київський, старости луцький, володимирський і подільський³². Розміщення ж резиденції Свидригайла саме в Луцьку підтримувало його статус політичної столиці не лише Волині, а й певною мірою всієї Русі – України.

Мешкаючи в Луцьку до самої смерті в лютому 1452 р., Свидригайло, як і Любарт на схилі літ, піклується про розбудову Замку і міста, бо ж не дарма через сторіччя по його смерті лучани пам'ятали про це і доповідали королівським ревізорам.

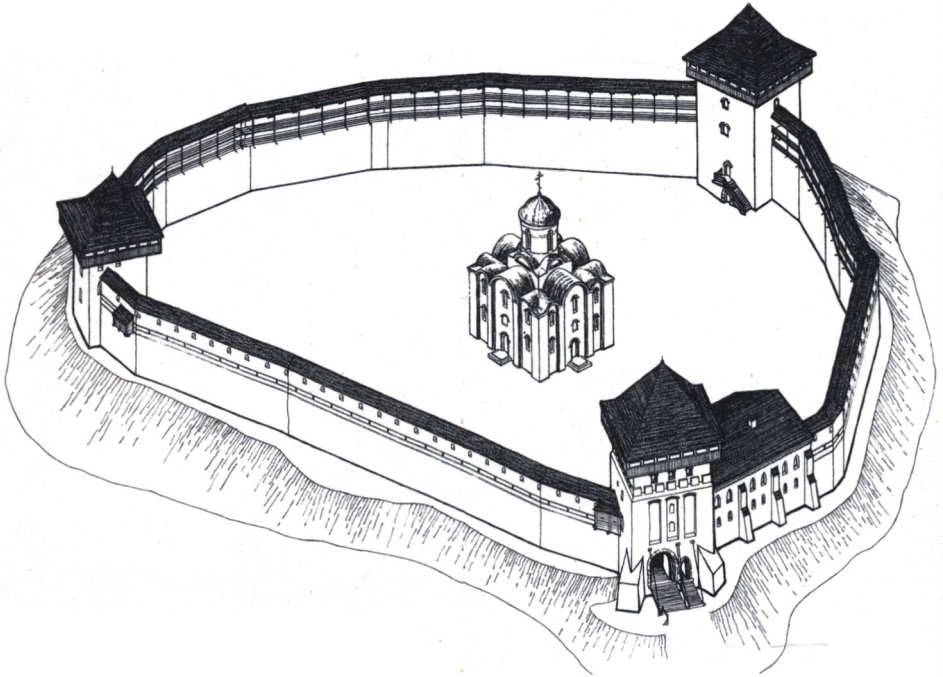
Покровитель русинів великий князь Свидригайло (1)

Мистецтвознавець Г.Н.Логвин, знову ж таки відмічаючи на фасадах Луцького замку сліди його модернізації під вогнепальну зброю, гіпотетично датує їх часом князювання Вітовта – Свидригайла. В ході архітектурних досліджень ми прийшли до аналогічного висновку з доповненнями більш точно визначених об'ємів робіт та наголосом, що вони відносяться до четвертого будівельного періоду Замку, автором якого був великий князь Свидригайло.

На час входження Луцька до володінь князя Свидригайла тутешній Вишній замок по трьох будівельних періодах був повністю цегляним, за винятком того, що башта над Стиром, закладена Любартом, так і залишилась мурованою лише врівень зі стінами. Про це свідчить відмінний стандарт цегли, вище цього рівня, відсутність “фірмових знаків” Любартових майстрів та намагання класти цеглу у відповідному шахматному чергуванні її оплавлених сторін, що створювало подібність орнаменту. Замкові мури завершувались зубцями-мерлонами з щелевидними бійницями під металну зброю. Однак, луцька війна 1431 року з першим масовим застосуванням вогнепальної зброї мусила показати непристосованість подібних бійниць для громіздких замкових рушниць-гаківниць. Вірогідно, що саме з цих причин стіни були дещо нарощені, в замуrowаних проміжках між зубцями вище рівня старих бійниць було влаштовано додатковий ряд арко-

Під час четвертого будівельного періоду при модернізації murів було добудовано Стирову башту. Аксонометрія (15,29)

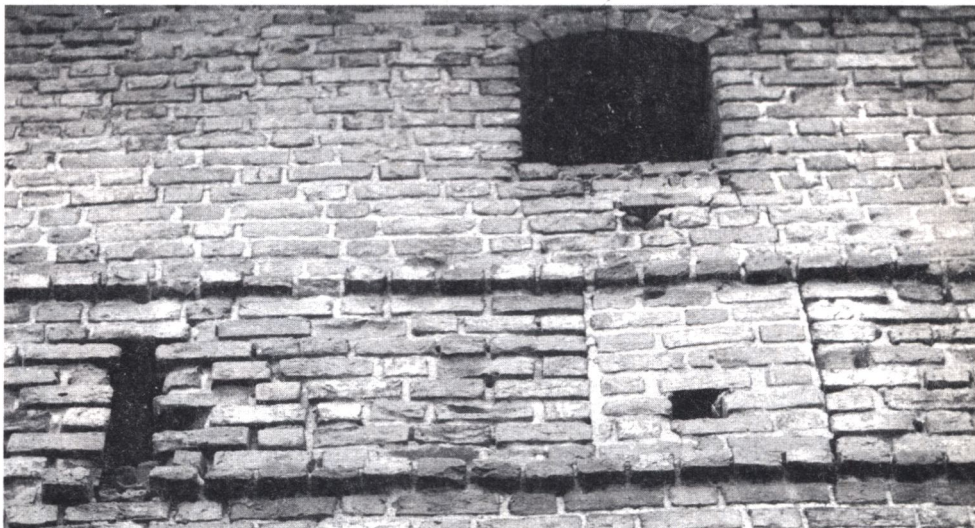

видних бійниць під вогнепальну зброю*. Для зручності користування новими бійницями збудовано додатковий ярус дерев'яних галерей-обланків.

Одночасно з цією модернізацією замкових стін було піднято до висоти В'їздової і Владичої мури Стирової башти і, подібно до них, також завершено шатровим дахом з підсябиттям.

Характеристики цегли названого будівельного періоду, хоча і дуже близької до матеріалу Владичої башти, все ж наштотвують на думку, що Свидригайло, як і Любарт, користувався послугами волинських майстрів, що досягли вже значно вищого фахового рівня.

Висновки наших архітектурних досліджень про добудову Стирової башти Свидригайлом знаходять своє підтвердження в працях польських дослідників. Т.Стець-

Нарощений замковий мур з арковою бійницею під вогнепальну зброю (18,29)

кий вказує, що Свидригайло збудував у Луцькому замку одну башту, а К.Іваницький саме Стирову башту називає баштою Свидригайла³³.

Таким чином, лише під час четвертого будівельного періоду одночасно з модернізацією було остаточно завершено спорудження цегляного Замку в луцькому дитинці. Всі три його башти були рівними за висотою і завершувались шатровими дахами з підсябиттями, від яких на сажень нижче йшли гребені суцільного кільця мурів³⁴ з обланками, пристосованими для ведення вогню як з металююю, так і вогнепальною зброю. Подібний архітектурний образ Луцький замок, згідно з інвентарними описами, зберігав протягом понад двох століть – від середини XV до другої половини XVII століття.

* Обстеження кладки модернізації стін біля Стирової башти і завершення будівництва самої башти дають підставу твердити про їх одночасовість

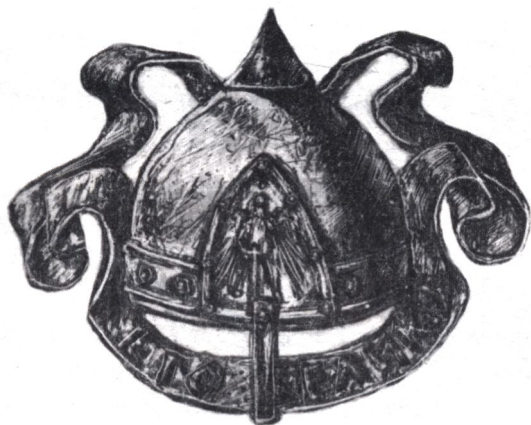

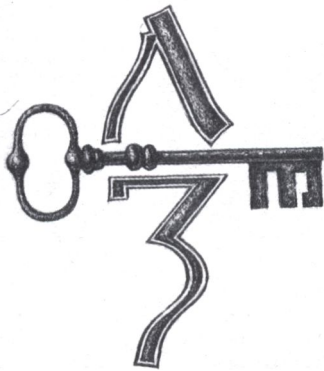
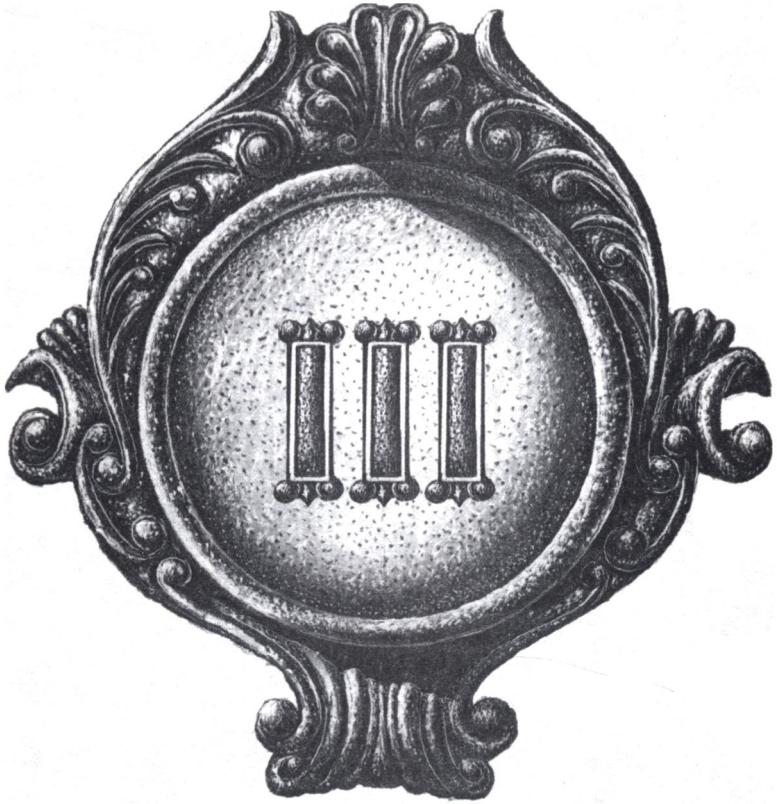
Свидригайло підготував Луцьк для передачі Великому князівству і здійснив це ще за свого життя, покликавши литовських князів та обсадивши волинські замки литовським військом, загальне керівництво над яким віддав вірному воєводі Юрші³⁵. Такий захід було проведено з метою упередження поляків, які теж заявили претензії на Волинь.

Вже лежачи на смертному одрі, Свидригайло, в присутності князів Чарторийських передає ключі від Луцького замку в руки свого старости Немири.³⁶

Після Свидригайла ні Луцьк окремо, ні Волинь взагалі вже не мали автономних князів³⁷, а Луцький замок прямого свого господаря. На цьому завершується період існування Луцького замку як резиденції князівського двору і уряду автономної Волині – спадкоємниці давньоруської держави Романовичів. Три адміністративні волинські повіти – Луцький, Володимирський та Кременецький на правах звичайних провінцій поповнили територіальні надбання Великого литовського князівства.

Становлення державного повітового Замку і реконструкція Окольника

Ліквідація автономії не призвела до відчутних змін в суспільному укладі Волинського князівства. Великий князь–Литовський Казимір вже від свого імені наділив, а фактично підтвердив права волинської шляхти на висулжені у Свидригайла великі маєтності¹. Так, тільки один з них, Олізар Шилович, поновив привілей на володіння селами Сирники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі та присілками Підлісці, Доросині, Повурськ². Панам і шляхті було залишено широке поле діяльності в управлінні волинською землею шляхом наділення їх відповідними урядовими посадами.

Луцький замок, хоч і перейшов у власність нового господаря – великого князя Литовського, але й надалі продовжував перебувати у віданні попереднього старости пана Немири, як офіційного намісника від Литви³. Після нього, до останнього десятиріччя XV ст., луцьке намісництво справляли: староста Михайло Монттовт(ович), в майбутньому каштелян троцький⁴, староста Іван Хоткевич, пізніше – воевода київський⁵, староста луцький і маршалок землі Волинської Олізар Шилович Кирдеевич⁶, син Гаврила Кирдеевича, члена Ради Свидригайла⁷, староста луцький і маршалок волинський Петро Янович Монтигердович⁸, в майбутньому воевода троцький.⁹ Діяльність цих вельмож та їхній вклад в добробут Луцька залишається поза увагою джерел, за винятком того, що Іван Хоткевич і Олізар Шилович вводили нові мита і повинності міщанам, відмінені спочатку Казиміром¹⁰, а потім Олександром Казиміровичем¹¹. В цілому цей період складає враження патріархальної дрімоти, що нею була оповита уся Волинь.

Проте в останні десятиріччя XV – перші роки XVI ст. патріархальний спокій був порушений чередою татарських вторгнень. Кримське ханство, опинившись під васалітетом султана, перетворилось в інструмент втілення геополітичних намірів Османської імперії. Турецько-татарські набіги повторювались в 1489, 1491, 1493 роках¹². Восени 1494р. татари спустошили Поділля і розбили поляків під Вишневецем.¹³ Року 1495 орда сплюндрувала Володимир-Волинський.¹⁴ А напад на руські землі в 1498 році навів острах на цілу Польщу.¹⁵ Татарські загони почали проникати за Прип'ять до областей корінної Литви¹⁶, тому значення волинських замків, як оборонних форпостів держави, різко зросло.

На початок 1494 р. маємо свідчення, що луцький староста і маршалок волинський князь Семен Юр'евич Гольшанський із своїм намісником Богданом Волошиним форсують заходи по укріпленню Луцького замку та ремонту міських мостів¹⁷. Сам великий князь Литовський Олександр, надаючи 1497 року мажде-

бурзьке право Луцьку, застерігає міщан в час ворожої навали обороняти місто, а в разі необхідності згуртуватись у Замку і чинити спротив до останнього¹⁸. Староста князь Гольшанський з князями Острозькими та служилим землянством протягом 1490-х рр. давали відсіч ординцям, які нерідко змушували захисників Волині закриватись в замках і безпорадно дивитися на довколишню руїну.¹⁹

Особливо посилювались турецько-татарські напади з початком литовсько-московської війни 1500-1501 рр., в якій брали участь волинські хоругви. Ще в початковій її хвилі москвини беруть у полон гетьмана К.І. Острозького, внаслідок чого гетьманом призначається С.Ю. Гольшанський, а посаду луцького старости номінально обіймає брат попереднього князь Михайло Острозький²⁰. У 1500 році 15-тисячна орда спалила Луцьк і ще декілька міст Волині. Багато жителів загинуло, чимало забрано в неволю.^{20a}

Виявивши неспроможність в умовах московської війни організувати відсіч турецько-татарським нападам, великий князь Олександр 1500 року дає Кримському ханству ганебну згоду на збирання поголовної данини-ординщини (по 3 гроша з людини) в Київській, Волинській і Подільській землях. Це дозволило хану Менглі-Гірею дивитися на українські терени як на власний улус, а в ординських беїв з'явилася зручна мотивація до грабівницьких нападів²¹, від яких постраждав і Луцьк 1502 року²².

Звичайно, жажлива ситуація вимагала рішучих заходів з боку держави в плані оборони та укріплення міст, і Луцька зокрема. У привілеї великого князя Олександра 1503 р. на звільнення обивателів Волині від воловщини з причини татарського розорення, ми знову бачимо на посаді луцького старости і маршалка Волинської землі князя Семена Юрійовича²³. Вже немолодий, проте досить енергійний намісник Олександра Ягеллончика в Луцьку проводить будівництво цегляних укріплень Замку та активно готує місто до оборони. Про це повідомляє звіт орендатора луцького мита краків'янина Лерина Гереша королівським ревізором, маршалку дворному князеві Михайлу Глинському (майбутньому керівнику повстання 1507 р.) та писарю великокнязівської канцелярії Янущу (соро по тому він вже намісник володимирський Федір Янушевич)²⁴. На кінець березня 1503 р. митник не одержав для себе значної суми доходу, тому що змушений був фінансувати за рахунок митного збору роботи по обороні Луцька. Зокрема, на утримання пушкаря, на хорунжого, на котли для варки селітри було витрачено 184 копи грошей. Попереднього, 1502 р., тим же коштом було змуровано піч і плитницю (цегельню) та виготовлено 240 000 штук цегли, а на час звіту 1503 р. ще 70 000 штук; також закуплено вапно, на що в цілому було витрачено 200 коп грошей. На оплату найманим робітникам за мурування Замку і покриття дахів було виплачено 215 з половиною коп грошей²⁵. Отже, загальна сума видатків орендаря на орендодавача – великого князя і короля Олександра становила близько 600 коп грошей. Як бачимо з подібного звіту 1493²⁶–1501²⁷ років, понад відкупну суму

орендар видав на потреби господаря 627 з половиною коп. Сюди, як правило, включалися позапланові витрати на утримання споруд, найманих робітників і службових осіб. В аналогічному звіті за 1504–1505 рр. показані витрати на службових осіб шляхетного стану, а також на пушкарів і робітників²⁸.

Очевидно, що роботи по зміцненню обороноздатності Луцька тривали протягом всіх цих років. Їх результатом став початок заміни мурами дерев'яних укріплень Окольного замку. Що вони були дерев'яними свідчить в час перебування в Луцьку у 1473 році венеціанський посол Амвросій Контаріні, занотовуючи в своєму щоденнику, що місто мало добру, хоча й дерев'яну твердиню.^{28a}

Реконструкція Окольника, згідно з архітектурними обстеженнями, почалася із зведення двох прясел мурів від кутових контрфорсів В'їздової та Стирової башт Вишнього замку через Перекоп до його ближніх дерев'яних веж. За підрахунками, означена кількість виготовленої цегли (240+70 тис. штук) і була витрачена саме на зведення цих двох прясел мурів. Вони не мають перев'язки з кладкою контрфорсів, що свідчить про їх пізніше спорудження. Товщина закладених мурів Окольного замку, які завершувались зубцями-мерлонами без бійниць, коливалась в межах 1,7–2 м., тобто була приблизно на один метр меншою від товщини мурів Верхнього замку. Готична система кладки початків Окольника в цеглі, майже ідентичній 3-му і 4-тому періодам будівництва Верхнього замку, відрізняється чистотою, витриманістю і рівною товщиною швів.

Татари женуть полонених з Галичини і Волині (7)

Однак, як свідчать документи, надалі реконструкція в цеглі Окольного замку продовжилась лише понад Стиром й південно-східною околицею міста і тривала до середини XVI ст.²⁹ При цьому мури Окольника завершувались більш широкими дерев'яними зрубними конструкціями - городнями.

По смерті в 1505 році князя С.Ю. Гольшанського³⁰ уряд луцького старости і маршалка Волинської землі обійняв вищезгаданий королівський писар, володимирський намісник Федір Янушевич,³¹ за звичаєм того часу просто пан Януш.³² Мабуть, в час митної ревізії 1503 року він уподобав собі під фільварок плуг орної землі з сіножаттю на Красному та став з млином на Кичкарівці, які і випросив у великого князя за посередництвом князя Глинського.³³ Новий староста продовжив незавершену реконструкцію Окольного замку з боку Глушця. Роботи проводились за рахунок тих же митних надходжень, проте укріплення зводились не з цегли, а з дерева.³⁴ На стадії їх завершення наприкінці 1507 р. втікає з московської неволі К.І.Острозький, і король Сигізмунд I надає йому обіцяні уряди луцького старости й маршалка Волинської землі,³⁵ а Федір Янушевич повертається на староство Володимирське.³⁶

Незважаючи на те, що фортифікаційні роботи, покладені на шляхту, здається, дещо уповільнюються, проте в комплексі з іншими оборонними заходами вони зміцнили оборону міста. Коли 1508 року татари спробували захопити Луцьк “з наскоку”, то наштовхнулися на жорсткий і ефективний опір. Особливо відзначились піхотинці ротмістра Лукаша Моравця. Багаточисельний татарський загін змушений був рятуватися втечею, залишивши на бойовищі попід стінами Луцька півтисячі забитих і тяжко поранених.³⁷ Кількасотенний загін Моравця складався, ймовірно, з найманців, про це свідчить чин ротмістра та явно чеське походження командира.

Інституція намісників-старост включала декілька нижчих урядів, або відомчих органів. Так, всі державні маєтки і землі були зведені до управління одного відомства – Луцького ключа, на чолі з ключником. Ім'я луцького ключника Андрія Федьковича зустрічаємо в документах ще в часи Казимира Ягеллончика.³⁸ З Луцького ключа утримувались державні службові особи, надавались землі за вислугу та інші пожалування.³⁹ Подібним чином була впорядкована і використовувалась для пожалувань королівська луцька конюшня.⁴⁰ Великі кошти надходили з луцького мита.⁴¹

Для догляду за міськими укріпленнями і комунікаціями були утворені державні уряди городничого та мостовничого під загальною управою старости.⁴² Один з найдавніших луцьких городничих князь Іван Путятич,⁴³ якого раніше зустрічаємо серед панів-радників Свидригайла⁴⁴ згадується також за часів Казимира.

Великий князь Литовський за відповідну винагороду зобов'язував до служби усіх князів, панів і землян Волині.⁴⁵ Поступово до служби господарю був включений обов'язок утримання феодалами великокнязівських замків за свій рахунок,

на доходи з сіл і маєтків,⁴⁶ в тому числі Окольного замку і Великого земського мосту в Луцьку.⁴⁷

Результати функціональної трансформації Луцького замку виявляються в політичному підпорядкуванні замкового уряду, як виразника інтересів місцевої шляхти, правлячим колам метрополії. Досить яскраво це виражено в позиції луцького старости напередодні смерті Олександра Ягеллончика і повстання Михайла Глинського, при обранні нового великого князя: “штож я (староста) будучи на том замку господарском со всеми князи и паны земли Волинское, их милости панов рады господарской ни в чом есмо не отступни; а естли Божья воля над господарем нашим станется ино кого их милость наших прироченых господарей на господарство оберут, мы тому ж посполе и з их милостью хотим служити и верны быти до нашего живота.”⁴⁸ Сутність подібного

політичного нігілізму влучно відмітив М. Грушевський, підсумовуючи, що “Волинська княжо-панська українсько-руська земля не бере участі ані в конспірації 1481р., ані в повстанні 1507р.: тутешня аристократія жила своїм особним життям, задоволена із того, що полишила їй литовська олігархія.”⁴⁹ А Наталія Полонська-Василенко інтерпретує ці факти як свідчення низької національної та політичної свідомості української еліти.⁵⁰

Однак така позиція волинського панства не викличе особливого здивування, якщо ознайомитись з правами, наданими йому Литовською державою. Ще в другій половині правління Казимира волинянам надано перший привілей, підтверджений в 1501 і 1509рр.⁵¹ Року 1501 Уставною грамотою великого князя Олександра жителям Волинської землі підтверджувались всі їхні споконвічні права і привілеї, а також регулювались права державних намісників, котрі вже не могли на панів “ні дітських* слати, ні в’язницю саджати, ні навіть злими словами соромити”. При цьому права суду над приватновласницькими слугами і селянами, а також судова плата і головщина** переходили від намісників до їх власників.⁵² За

Во имя святых Троица станься. Мы Александръ, Божью милостью великий князь Литовский, Русский, Жомонтский и иныхъ. Чинимъ знаменито симъ нашимъ листом, хто на него посмотритъ або чтучи его услышитъ, кому жъ то потребъ будетъ въдати. Били намъ чоломъ дѣховные, владыка Володимерский и владыка Луцкий, князи и панове, и земляне, и вся шляхта Волинское земли, абыхмо держали подаѣ права ихъ земли, как были за отца нашего короля его милости; и мы жеданье ихъ то вчинили, тыхъ правъ, которые жъ они мають, какъ правъ, которые жъ они мають, как было за отца нашего, имъ не рѣшаемъ...

Уставна грамота великого князя Олександра жителям Волинської землі (фрагмент)

* урядників

** грошовий штраф за вбивство

вчинені князем, паном чи землянином державні злочини староста чи намісник могли судити їх лише за участю інших представників шляхетського стану.

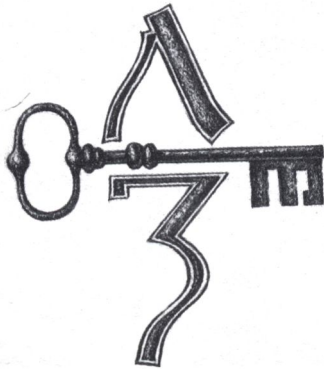
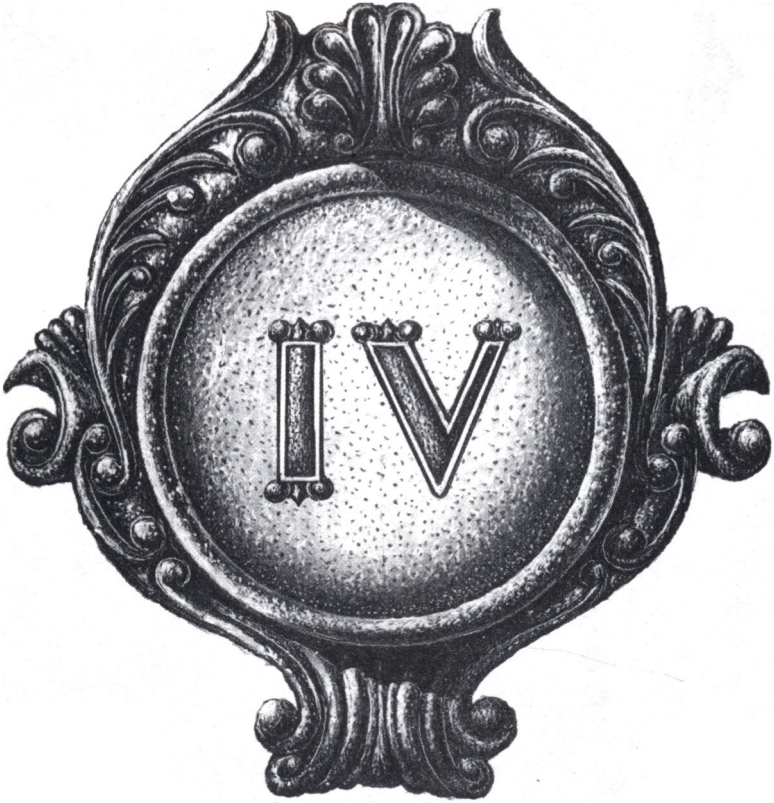
Зменшенню економічної залежності панства від державних урядовців сприяло і положення про відміну сільськогосподарських повинностей приватновласницьких селян на користь державних замків і дворів: “...которые церковные, князьские и панские и землянские люди хоживали на работы к нашим замком и дворцом орати и жати и сена косити, и мы то им отпустили”⁵³.

Так з початком XVI ст. завершується становлення Луцького державного повітового замку, що й зафіксувала Уставна грамота 1501 року, регулюючи правові відносини між замковим урядом і місцевою шляхтою. Пізніше, в умовах постійних татарських набігів, великокнязівськими намісниками в Луцьку проводиться реконструкція укріплень Окольного замку.

СВ. МИКОЛАИ

РОЗДІЛ IV

Луцький феодальний замок в XVI ст.

1. Замок в люстраціях* та інвентарях** XVI ст.

Названі в кінці попереднього розділу правові зміни стали не тільки першими кроками до майбутнього шляхетського можновладства, а й вносили елементи певного розладу і застою в державне життя, породжували всілякі зловживання і насильства з боку шляхти, причому незалежно від того, займали її представники урядові посади чи ні.

Це, в свою чергу, негативно впливало на становище замків – адміністративно-господарських і військово-політичних центрів держави. Тож не дивно, що молодий король і великий князь Сигізмунд II Август, з надзвичайною адміністративною енергією розбудовуючи державу, приділяв підвищену увагу замкам, особливо граничній з татарами південної литовської Русі, ядро якої становила Волинська земля.¹ Отримавши 1544 року від свого писаря, дяка Льва Потія (Паткевича)*** невістні повідомлення щодо стану волинських замків, великий князь в 1545 р. знову споряджає його для нової ревізії, але вже під керівництвом члена державної Ради луцького біскупа Юрія Фальчевського. При цьому ревізори були наділені особливими повноваженнями для перевірки дотримання місцевою шляхтою митних та майнових законів і службових обов'язків.

Нова ревізія Луцького замку була призначена на 1552 рік, а пізніше короткі інвентарні ревізії проводилися королівськими довіреними особами при кожній черговій зміні намісника-старости; всі ці ревізійні описи є цінним джерелом як історії власне Замку, так і внутрідержавного життя взагалі, однак до висвітлення загальнодержавних проблем ми будемо звертатися лише в контексті історії Луцького замку.

Взаємодоповнюючі люстрації 1545 і 1552 років є фактично першим документальним відображенням архітектурного образу Луцького замку з переліком і описом стану всіх його складових частин: башт, стін, городень, а також функціонально пов'язаних будівель та споруд на його території, їх забезпечення і озброєння. Вони подають найдавніші назви Замку і його елементів, які повинні стати визначальними при сучасній уніфікації.

Луцький замок, за люстраціями середини XVI в., поділявся на два окремих: повністю мурований Вишній замок⁵ із трьома вежами – Воротньою,⁶ Владичою,⁷ Стировою⁸ та напівмурований Окольний замок⁹ з чотирма дерев'яними вежами –

* люстрація – поширений ревізійний опис

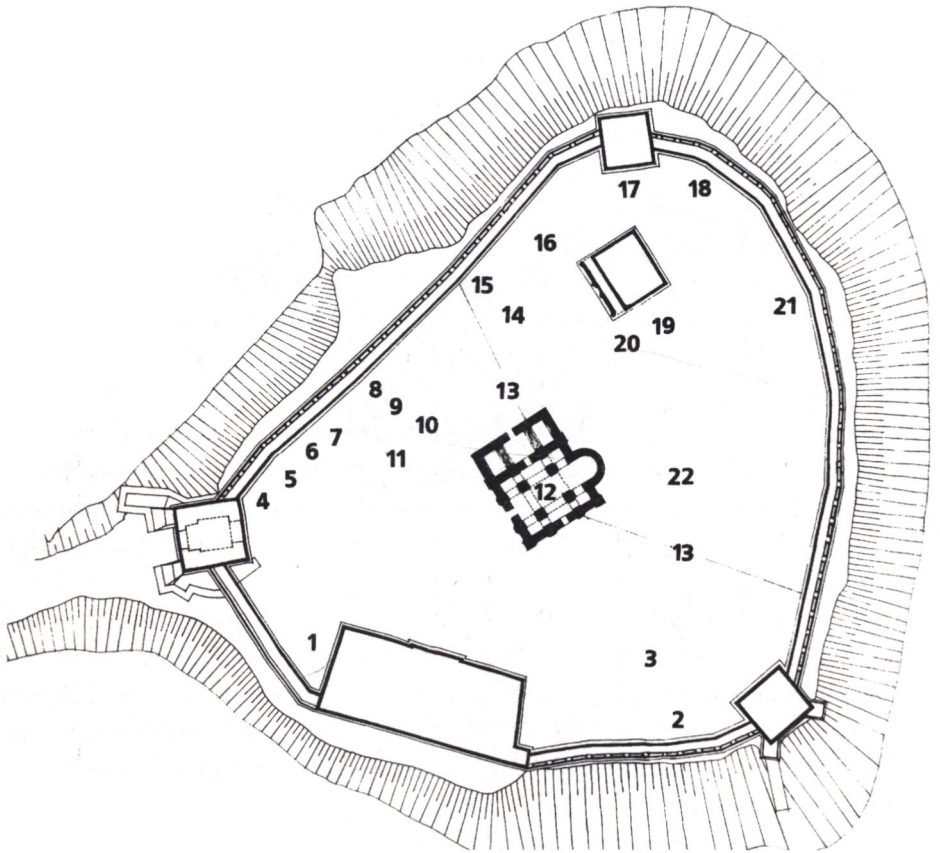
** інвентар – короткий ревізійний опис

*** Лев Потій - батько майбутнього Володимиро-Берестейського єпископа і уніатського митрополита Іпатія Потія (Історія України в особах, К, 1997, с.129)

Воротньою,¹⁰ Перемильською,¹¹ Пінською¹² та Владик волинських,¹³ і чотирма мурованими — Чарторійських,¹⁴ Свинюською,¹⁵ Івана підскарбія, князів Четвертинських та ін. князів¹⁶ і Архімандричою.¹⁷ Вишній замок відділявся від Окольного Перекопом (ровом), таким же чином був в свою чергу розділений Окольний замок з містом. Через Перекопи обох замків були збудовані дерев'яні мости, передбрамні секції яких обладнувались підйомними механізмами — зводами. Робили ті мости всі мельники, що мали свої млини в семи милях від Замку, а ліс їм возили поліщуки з шляхетських маєтків.^{17a} Всі вежі Вишнього замку, подібно нинішній Владичій, мали шатрові дерев'яні дахи, а також влаштовані під дахами по периметру стін “подсябиття”¹⁸ — висунуті на консолях дерев'яні галереї для обстрілу підошв мурів.

Місце розташування об'єктів забудови другої пол.XVI ст. на сучасному плані Верхнього замку (15,29) 1. Князівський палац; 2,3. Королівські будинки на підкліттях збудовані ключником Лахном; 4. Сходи на В'їздову башту; 5. Світлиця на підклітті з ганком; 6,7. Кухні (пекарня); 8. Пушкарня (повітка); 9. В'язниця (тарас); 10. Будиночок з сіньми; 11. Льох; 12. Соборна церква Івана Богослова; 13. Паркан владичого двору; 14. Будиночок з келією; 15. Велика дерев'яна дзвіниця; 16. Будинок з кімнатами і сіньми; 17. Ганок з сходами до башти; 18. Лазня; 19. Дім великий владичий з мансардою; 20. Мала дзвіниця; 21. Підвал; 22. Цвинтар.

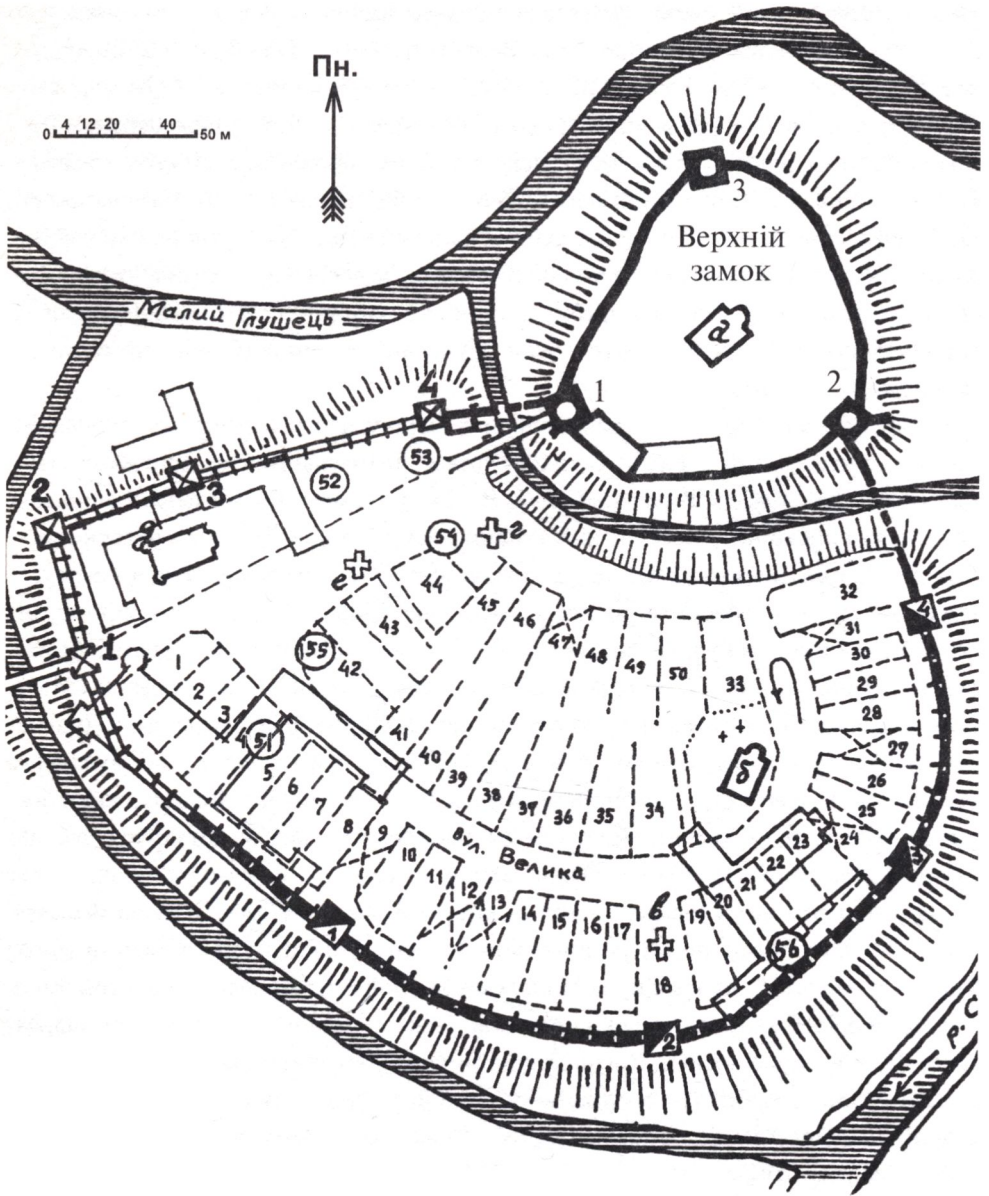

Дерев'яна частина Окольного замку починалась від Воротньої вежі (нині ділянка вул. Кафедральної між дзвіницею і костелом Св. Петра і Павла), йшла ліворуч до Перемильської вежі, звідки повертала направо вздовж Глушця і примикала до муру над Перекопом Воротньої вежі Верхнього замку. Праворуч від Воротньої вежі Окольника, після восьми дерев'яних городень, починалась його мурована частина, яка простягалась понад ровом до Стиру і далі високим берегом ріки завертала до мурованої стіни через Перекоп при Стировій вежі Вишнього замку. Назви замкових веж походили переважно від імен чи посад осіб, назв волостей, що їх утримували, або ж функціонального призначення чи місця розташування. Муровані вежі сполучались між собою мурами, а дерев'яні – парканом з городень¹⁹ – обмазаною глиною зрубною стіною з внутрішніми приміщеннями. В городнях поверх паркану і муру були збудовані обланки (бойові помости) із заборолами та дахом.²⁰

Серед споруд Вишнього замку описи в першу чергу відмічають мурований палац господаря, тобто палац великого князя Литовського, що примикав своїм північним фасадом до Воротньої вежі. В 1545 р. саме в цьому палаці зібрались волинські єпископи, старости, князі, пани і земляни для зустрічі з ревізорами – “...в Замкѣ господарском на палацѣ, які колвек єст”.²¹ Підкреслена ознака палацу, – який вже він не є, говорить, на нашу думку, про старість будівлі, а не про те, що вона була в стані добудови, як це зрозумів дехто з науковців і, зокрема, М.Малевська – дослідниця архітектурних залишків цієї споруди.²² Адже ревізори 1545 р. досить конкретно називають новобудови князя-біскупа Фальчевського в Луцькому замку і при цьому зовсім не згадують палацу. Тим більше, що мулярська бригада Фальчевського, завершивши будівництво Троїцького костелу, який вже розписувався, була зайнята муруванням костельного дому.²³ Лише під час наступної люстрації (1552 р.) ревізори знову ж конкретно відмічають, що “тот палац господарскі почол справован биті од біскупа Луцького, невожчика князя Фальчевського”,²⁴ тобто палац почав ремонтувати біскуп луцький. Підкреслений вираз “почав справляти”, на відміну від інших новобудов біскупа, несе в собі той зміст, що це скоріше капітальна реконструкція, аніж нове будівництво; десь відразу після 1545 р. князь-біскуп, завершивши зведення костельного дому, повернувся до перебудови старого князівського палацу у Вишньому замку. Сліди перебудови старого палацу XIV ст., спорудженого одночасно із Замком і прилученого до об'єму палацу XVI ст., були виявлені М.В.Малевською при археологічних розкопках його цокольної частини.²⁵ Існують документальні свідчення про договір Ю.Фальчевського із архітектором Лукою з Пряшева на будівництво і прикрасу королівського палацу та інших споруд в Луцькому замку.^{25a} На думку Б.Сайчука, старий палац міг постраждати під час пожежі Замку в 1539 році, що і стало причиною його реконструкції.^{25б}

Порядок розміщення шляхетських дворів в Окольному замку в середині XVI ст. за Б.Т.Сайчуком (10)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ДО ПЛАНУ РОЗМІЩЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКИХ ДВОРІВ

- – цегляні вежі Окольного замку: 1. Чарторійських;
2. Свинюських;
3. Четвертинських;
4. Архімандрича
- ⊠ – дерев'яні вежі Окольного замку: 1. Воротня;
2. Перемильська;
3. Пінська;
4. Всіх владик;

⊕ – церковні погости

III – пусті двори

⑤ – садиби початку XVII ст.

35 – порядкові номери дворових ділянок

↪ – поворот руху люстраторів

⊥ – дерев'яні стіни Окольного замку – паркан

■ – цегляний мур Окольного замку

□ – будівлі XVII - XVIII ст.ст.

- – вежі Верхнього замку: 1. Воротня або В'їздова;
2. Стирова;
3. Владича.

Церковні погости: а) соборна церква Івана Богослова;
б) Дмитрівська церква;
в) церква Св. Якова;
г) церква Св. Катерини;
д) костел Св. Трійці;
е) церква Св. Петра.

1. Пана Петра Чаплича Шпанівського, луцького земського судді і київського каштеляна; 2. Пані Богушевої Федори, вдови підскарбія земського ВКЛ, маршалка і писаря господарського, члена Ради ВКЛ Михайла Богушевича; 3. Пана Василя Рудецького; 4. Пана Богдана Семашка на Губкові, писаря канцлера ВКЛ, старости Ковельського; 5. Пана Петра Кадьяна; 6. Пана Звера Тишкевича, намісника остерського, київського городничого; 7. Князя Матвія Четвертинського; 8. Пані Романової Цатиної; 9. Князя Олександра Чарторійського, воеводи волинського, сенатора; 10. Князя Дмитра Сангушковича, житомирського, черкаського та київського старости; 11. Княгині Ілліної Острозької (Беати Костелецької), вдови брацлавського і вінницького старости Іллі Острозького; 12. Землян Федора, Стецька й Михайла Охримовичів; 13. Войиських – пустий двір; 14. Пана Петра Кірдея, старости пінського й маршалка господарського; 15. Князя – біскупа Луцького; 16. Пана Івана Шимковича Шклінського, королівського дворянина; 17. Князя Дмитра Буремльського; 18. Пана Михайла Свинюського, писаря королівського; 19. Пана Данила Рогозинського; 20. Князя Федора Головні-Острожецького, справці староств Брацлавського і Вінницького, конюшого ВКЛ; 21. Пана Михайла Єловича-Малинського, маршалка господарського, віята луцького; 22. Пана Івана Гулевича, земського підсудка володимирського; 23. Пана Василя Гулевича, підстарости володимирського; 24. Пана Богдана (Івана) Дрозденського; 25. Пана Михайла Хрінницького; 26. Пана Максима Сокольського; 28. Пана Івана Андрійовича, підскарбія дворного ВКЛ; 29. Пана Михайла Гулевича; 30. Пана Єрофія Гойського (Гостського), королівського ротмістра, судді Луцького трибуналу 1578 р.; 31. Пана Василя Літевського – пустий двір; 32. Архімандрита жидичинського двір церковний; 33. Пана Григорія Гулевича, хорунжого волинського; 34. Пана Федора Сербина-Хорохоринського, намісника луцького староства, хорунжого волинського; 35. Пана Михайла Ощовського, підстарости луцького; 36. Гаврила Воютинського; 37. Пана Михайла Войсецького; 38. Федора Мишки-Варковського; 39. Владики Арсенія; 40. Петра Семашка, писаря королівського, креського і кременецького старости; 41. Пані Дахнової, вдови старости кременецького, ключника, городничого і мостовничого луцького Дахна Васильовича; 42. Пана Тихна Хом'яковича, судді гродського луцького; 43. Князя Якова Кропотки-Єловицького; 44. Панів Холоневських; 45. Пана Олександра Гетолта; 46. Князя Андрія Сангушка-Коширського, маршалка господарського, справці Київського воеводства, старости, ключника, городничого, мостовничого і віята Луцького; 47. Івана Вашкевича – пустий двір; 48. Княжинських – Воютинських; 49. Пана Олехна Козинського, дворянина господарського; 50. Пана Андрія Свищовського.

Опис 1552 р. та сучасні архітектурно-археологічні дослідження вказують, що новозведений палац був двоповерховою з підвалом спорудою розміром 28 на 6 сажнів і вже частково покритий зеленою поливаною черепицею. Велика висота будови в 10 сажнів свідчить про її високий стрімкий дах, під котрим, очевидно, передбачались мансардні приміщення. Кожен із поверхів в плані мав по чотири великих кімнати. Палац мав набути ренесансних ознак — для його вікон та дверей було заготовлено різьблені кам'яні наличники. Проте передчасна смерть князя-біскупа, одного з видатних будівничих Луцька, так і залишила це будівництво незавершеним. За пізнішими інвентарями Замку, палац вже ніколи не добудовується і протягом двох століть стоїть пусткою, поступово перетворюючись в руїну.

Далі, за князівським палацом в напрямку Стирової вежі, стояли два дерев'яні будинки, збудовані луцьким ключником Дахном.²⁶ Відповідно до опису 1552 р.,²⁷ один з них примикав до замкової стіни і складався з двох світлиць на соснових

Археологічні дослідження залишків князівського палацу (9)

підклітях, сполучених дощати-ми перегородками, а другий — з однієї світлиці та комори на підклітях, також поєднаних сіньми. Обидва будинки на той час вже вимагали капітального ремонту.

Ліворуч, по вході в Замок, стояла світличка на підкліті з ганком,²⁸ біля якої були сходи на Воротню вежу.²⁹ А за нею були дві дерев'яні кухні, що за період між двома ревізіями вже наполовину згнили.³⁰ За кухнями стояла пригороджена до замкового муру повітка, під якою знаходились оковані по-старо-світськи бронзові гармати.

Подібна державна замкова забудова, відремонтована або заново збудована, збереглася, в основному, до кінця XVI ст.³¹ Так, в 1598р. відмічені аналогічні королівські (господарські) будівлі (ізби) між Стировою вежею і князівським па-

лацом. На місці кухонь вже 1576 року зустрічаємо пекарню, а до замкового муру, замість повітки, примикає мурована по-празьки пушкарня, котра також проіснувала до кінця століття. Ще в 1569 році одну з комірчин пушкарні луцький ключник використовував під в'язницю.*

Пізніше маємо вже відомості про невелику в'язницю (тарас) біля пушкарні, будинок з сіньми, збудований старостою Семашком, а також льох (холодник).

Як бачимо, вся державна забудова в Луцькому замку XVI в. була досить скромною, хіба що за винятком так і незавершеного палацу, і тулилась до замкових мурів чи башт. Дозволимо собі пригадати причину подібної ситуації, повернувшись до часів Любарта, який мурував свій Замок, дещо розширивши майже повністю зайнятий церковною забудовою старий дитинець на захід. Отже, Любарт мав реальну можливість і повне право будувати державні споруди лише в межах розширеної частини дитинця. Якщо врахувати, що ці межі були досить незначними, то і в XVI ст. ми бачимо, що більшу частину території Вишнього замку займали мурована соборна церква Івана Богослова з цвинтарем, будівлі луцького владика і його огорожений двір.³²

На жаль, люстрації та інвентарі XVI ст. не подають детального опису кафедральних споруд на території Замку як таких, що не перебували у державній власності. Лише в 1585 році, при вводі у володіння маєтками Луцько-острозької єпископії Кирила Терлецького, королівський коморник в загальному відзначив, що луцький староста О.Пронський двір владичий розібрав і своє будівництво розпочав. Поза цим на владичому плацу ще стояли світлиця, ізба чорна і дзвіниця зі дзвонами.^{32a} Пізніший документ, а саме: опис майна луцьких церков та інвентар маєтків Луцької єпископії, складений за наказом Сигізмунда III 5 липня 1607 р. по смерті єпископа Кирила Терлецького,³³ подає більшу кількість і повнішу характеристику споруд владичого двору у Замку, чим відображає і будівничу діяльність покійного владика. Згідно з описом, єпископський двір знаходився між церквою й Владичою вежею і був щільно огорожений дильованим, критим гонтом плотом з ворітьми та хвірткою. Зліва, по входу в двір, стояв будиночок соборної челяді з келіями, пекарнею і коморою, поєднаних спільними сіньми. З сіней цієї будівлі можна було увійти до великої церковної дзвіниці, що стояла ближче до замкового муру. За будиночком з дзвіницею, в напрямку Владичої вежі, розміщався старий житловий будинок з тесаного дуба на двоє кімнат і сіней.

Як свідчить інший документ, до переднього фасаду Владичої замкової вежі примикав високий ганок з східцями до баштових партерових, у двох рівнях, приміщень (склепів).³⁵ О.Левицький допустив помилку, асоціативно прийнявши їх за поховальні єпископські склепи.³⁶ В документах йдеться про склепінчасті

* Опис книги Луцького гродського суду №2043, документ 173

приміщення, а не усипальню: “в стіне замкової вежа мурованая Владычая з двума склепами...”.³⁷ Тобто увійти в нижні приміщення оборонної замкової башти, яку використовував і ремонтував владика, але яка перебувала фактично в державній власності і контролювалась старостами, можна було лише через прибудований до неї єпископський ганок.

Далі, за ганком, розташовувалась лазня, що мала зал з котлами, лавами та піччю і сіни.

Основною спорудою двору був великий владичий дім з мансардою. Дім мав житлові кімнати з печами, зал з лавами та великі сіни з двома камінами, залишки яких відшукані археологічними розкопками С.Терського в 1992 році.³⁸ Згідно з інвентарями кінця XVI—поч.XVII ст., дім цей був збудований старостою О.Пронським для проведення сесій шляхетських повітових судів. Поміж ним і дворовими спорудами розлягалось досить широке подвір'я, крізь яке перемиряли замкову територію від Воротньої вежі до східного муру королівські ревізори 1552 року.³⁹ Тут також складавався довгомірний ліс для поточних ремонтів церковних будівель.⁴⁰ Перед владичим домом з боку церкви стояла мала відкрита дзвіниця, а з протилежного боку, під східною стіною, знаходився мурований льох. Про цей льох поки що не виявлено інших свідчень, але він існує й досі, а характер цегли і кладки дозволяють датувати його XVI—XVII століттям.

З тильного боку владичого дому, поза апсидою соборної церкви й далі, знаходився цвинтар, на якому ще з давньоруських часів ховали визначних світських і духовних осіб. Проведені тут археологічні дослідження підтвердили помилку О.Левицького щодо склепів єпископської усипальні. Всі давні поховання є ґрунтовими, окремі з них в мурованих гробницях.⁴¹ Думка Левицького базувалась на археологічних розкопках М.Д.Іванішева, який виявив у Луцькому замку підвал із захороненнями (крипту).⁴² Проте М.Іванішев не визначив, що це була крипта значно пізнішої греко-католицької церкви, закладеної 1773 року на місці розібраного собору Івана Богослова. В крипті було поміщено залишки поховань соборного цвинтаря, зруйнованих закладкою фундаментів нового храму.

Підсумкову характеристику будівель луцьких владик на замковій території доцільно зробити в плані співіснування церковної і державної власності. На цю думку нас наштотували наведені М.Грушевським припущення М.Іванішева і О.Левицького про політичну суть конфлікту 1591 року луцького старости Олександра Семашка з єпископом Кирилом Терлецьким з метою спонукання останнього до підписання церковної унії.⁴³ Однак, цей висновок заперечується тим фактом, що конфлікт між наступним луцьким старостою Миколою Семашком, сином Олександра, та Кирилом Терлецьким знайшов своє продовження взимку 1602—1603 рр., тобто після Берестейської церковної унії, одним з ініціаторів якої був саме луцький владика.⁴⁴ Причому цього разу він проявився досить жорстко, супроводжуючись справжніми погромами владичого двору і, на перший погляд,

Монета з портретом Сигізмунда-Августа — ініціатора ревізій Луцького замку середини XVI ст. 1547 р. (4)

видавався цілковитою наругою над єпископом. Та ознайомившись більш уважно з усіма документами, можна зрозуміти суть і дійсні причини конфлікту. Вони полягали в порушенні владикою прерогатив державної влади щодо замкової власності. Ми бачимо, що Терлецький обгородив свій двір щільним дильовим плотом, примкнувши його до церкви та замкових мурів. Цим самим він фактично привласнив вузькі ділянки землі попід мурами, через які здійснювався доступ до Владичої вежі, привласнив саму вежу, до якої добудував “кганок високий”, що “подле вежи

наше мурованое, у склепов єпископских...”.⁴⁵ Забрав він і великий дім для шляхетських судів, який у середині 1580-х рр. збудував князь О.Пронський. Тож не дивно, що вже 1598 року⁴⁶ владика не допустив королівських ревізорів до інвентаризації Владичої башти, вважаючи її, як видно з його особистої заяви, власністю єпископії. Це було явним порушенням тогочасного права, за яким луцький єпископ за надані королем маєтності повинен був лише ремонтувати і забезпечувати боєздатність замкових укріплень державного значення. Саме це і збиралися довести королівські намісники — луцькі старости, обмежуючи посягання єпископа на державну власність. Тим більше, що ці порушення здійснювались в адміністративній резиденції повіту. Старостинського погрому і навіть цілковитого знищення, як наприклад, ганку перед баштою, зазнали в першу чергу привласнені владикою споруди. Ми не виключаємо і якихось особистих антипатій Семашків до луцького владика, проте перейдемо до розгляду Окольного замку.

Верхній замок сполучався з Окольным старими мурами без обланків, що вели через Перекоп від Воротньої та Стирової веж.⁴⁷ Згідно з нашими дослідженнями, їх збудував на початку XVI ст. луцький староста князь С.Ю.Гольшанський. Територія Окольного замку в межах його мурованої частини та Перекопу була щільно зайнята зімкнутими шляхетськими дворами, яких за люстрацією 1552 р. нараховувалось понад п'ятдесят.⁴⁸ Поміж оборонними мурами та дворами лишались вузькі проходи, а скупчення дворової забудови розділяли паралельні до мурів та Перекопу вулички, на яких стояли церкви Св.Дмитра і Св.Якова.

Мурування Окольного замку, розпочате на початку століття старостою С.Ю.-Гольшанським і продовжене шляхтою за рахунок доходів з вислужених у господаря сіл, спостерігаємо ще у 1545 році. Шляхта з великою неохотою виконувала цей свій обов'язок. І чим більше власників було приписано до котроїсь з замкових ділянок, тим повільніше посувалось будівництво. Лише на 1552 рік князі Четвертинські завершують вежу, закладену з десяток років до цього Іваном підскарбієм і тривалий час будовану спільно з князями Сокольськими і Холоневськими. В цей же рік подібну ситуацію відмічають ревізори із спорудженням дерев'яної башти Всіх владик Волинських. Відновлення і поточні ремонти дерев'яної частини Окольного замку, в тому числі й городень з обланками на його мурах, також покладались в обов'язок повітової шляхти.

Архітектурними обстеженнями останніх періодів реконструкції Окольника встановлено, що розмір цегли впродовж цього часу майже не змінився і становив 26–27 см х 12,5–13 см х 8–8,5 см. Залишалась готичною система кладки. Проте ошлаковані її темні тички інколи утворюють орнаментальну сітку із здвоєних ромбів по зовнішньому фасаду мурів. Характерною особливістю мурування кам'яних фундаментів над ровом Окольника є аркада наскрізних ніш для виведення ґрунтових вод за його межі.

Вздовж дерев'яних замкових укріплень понад Глушцем в середині XVI ст. біскупом Юрієм Фальчевським було збудовано новий мурований костел Св.Трійці з чотирма оборонними баштами⁴⁹ та костельний дім довжиною 14 сажнів, який також прикрасив Замок і місто, зміцнивши їх обороноздатність.⁵⁰ Інвентар 1573р. доповнює кафедральний костельний комплекс напівмурованим кляштором (частково зведеним із дерева), дерев'яною дзвіницею та цвинтарем (нині архітектурний комплекс монастиря шаріток).

Забудова в межах мурованої і дерев'яної частин Окольника розділялась дорогою, що вела від Воротньої вежі Окольного до В'їздової Вишнього замку. Обабіч цієї вулиці в джерелах згадуються замкові плаці з церковними погостами Св.Катерини і Св.Петра,⁵¹ вежа для допиту злочинців, – певне, так практично використовувалась оборонна башта Всіх владик волинських, а також замковий плац при Перекопі з лобним місцем для страт. Кілька замкових плаців було розташовано по обидва боки вулиці на виїзді з Окольного замку. Вони були забудовані будівлями пушкарні, садибами пушкаря, коваля та інших замкових ремісників.⁵²

Таким постає перед нами образ Луцького замку в описах королівських ревізорів XVI століття.

2. Замок і місто

Любартів замок в Луцьку, як резиденція органів вищої світської і духовної влади, був побудований на місці старого дитинця,¹ тобто в найбільш укріпленій частині міста. Магнатські та шляхетські двори розміщались в Окольному замку, поза ним розташовувались ремісничі і торговельні квартали власне міста, котрі також були укріпленими.

В архітектурно-планувальній структурі русько-литовських міст XIV-XVI ст. виділялось два основних елементи: оборонна цитадель (замок) і укріплене поселення.² Здійснюючи оборонну мілітаризацію краю, великі князі Литовські визначали міста як фортеці і тому приділяли увагу також укріпленням власне міського характеру, в чому зобов'язували їх жителів до співпраці.³

Міські укріплення Луцька включали в себе оборонні стіни та башти, рови і вали, мости і греблі. Вони передбачали використання оборонних можливостей місцевого природного середовища і, разом з Вишнім та Окольным замком, утворювали єдину фортифікаційну систему.⁴

В люстраціях та інвентарях XVI ст. спостерігаємо поділ обов'язків по утриманню і ремонту оборонних споруд Луцька. З волостей глави держави – великого князя (короля) утримувався Вишній замок, за винятком Владичої вежі і в'їзного мосту через Перекоп.⁵ Шляхтою Луцького повіту і частково Володимирського (в залежності від наявності маєтностей в Луцькому повіті) розбудовувався і ремонтувався Окольний замок, що регламентувалось давніми звичаями замкової і мостової повинностей,⁶ підтвердженими постановою в Бресті та закріпленими у військовому земському уложенні.⁷ За рахунок вислужених маєтків шляхта мусила розбудовувати і відновляти Окольний замок, міст перед ним та Великий земський міст через заплаву ріки Стир по дорозі на Володимир.⁸ Два мости на в'їзді в місто, через Глушець і через Стир, всі мости в місті, а також міську оборонну стіну – паркан повинні були утримувати міщани.⁹

Як видно з присяжної грамоти Федора Даниловича Острозького,¹⁰ наприкінці XIV ст. в адміністративному відношенні місто з Заком складало одну юридичну одиницю. Здавалось би, аналогічна ситуація зберігалась і в наступному, XV ст., що відмічається в присяжній грамоті Олізара Шиловича королю Казиміру на держання Замку і міста Луцька,¹¹ та у 1488 р., коли “Лүческ” одержав староста і волинський маршалок Петро Янович.¹² Проте в цей же час зустрічаємо скаргу луцького вїта і міщан до короля Казиміра з проханням звільнити від нав'язаного їм старостою Іваном Ходкевичем обов'язку давати підводи на війну, посиляючись при цьому на свій привілей часів Вітовта і Сигізмунда Кейстуовича.¹³ Складається враження, що вже в 20-30-х рр. XV ст. в Луцьку існувала міська громада на чолі з вїтом, яка користувалась певними юридичними правами.

Існування вїтів в Луцьку історики відмічають ще наприкінці XIII¹⁴ і в XIV ст.¹⁵ Проте, очевидно, що на той час вїти і міська громада, користуючись обмеженою

юрисдикцією, не були вилучені з-під влади старост. Більше того, ця громада, з адміністративно-юридичним підпорядкуванням вїту, не була загальноміською, а скоріше за все об'єднувала вузьке коло міщан, переважно іноземного походження, про що свідчать прізвища давніх вїтів¹⁶ і магдебурзька грамота 1432 року від короля Ягайла, яка в першу чергу називає поляків, німців і вже тоді русинів.¹⁷ Щоправда, назване надання німецького права не мало реального значення, тому що Луцька земля повернулася знову до складу Великого князівства Литовського і не підлягала владі польського короля,¹⁸ а значить, це право не могло бути забезпечене відповідними чинниками.

Лише привілеєм великого князя Олександра 1497 року Луцьку надається нове магдебурзьке право¹⁹ зі всіма адміністративними, юридичними та економічними атрибутами, котрі забезпечували його повний обсяг як в розумінні самого права, так і в охопленні загальної маси міщан.

Як давній відголосок перебування міщан під різними юрисдикціями звучить порада великого князя на скаргу луцьких міщан 1511р.: “Им вольно, кто схочет, отпустивши право немецкое добровольно, нехай входит с немецкого права в право городовое под присуд старости”.²⁰ Отже, лише з часу надання Луцьку повного німецького права 1497 року місто і Замок розділяються на дві юридично самостійні державні одиниці. Досить яскравим свідченням незалежності міщан від старости є представлена на розгляд великого князя справа про сварку між міщанином Манцом та старостою князем С.Ю.Гольшанським, якого, за скаргою останнього, Манц на ринку луцькому “ааял аж до матери”.²¹

Місто формує свій уряд і суд під назвою магістрату у складі двох колегій: вищої – Лави на чолі з вїтом, що відала правом вирішення карних справ; та нижчої – Ради, очолюваної бурмистром, що мала дбати про добробут міської громади і відати приватними справами. Обидві колегії засідали в міській ратуші;²² іноді судові засідання відбувались також у вїтівському домі.²³

Економічну незалежність міста забезпечували визначені привілеєм 1497 р. доходи від вагового і помірних податків, воскобійні та інших торгово-побутових закладів, що належали магістратові. Місту дозволялось щорічне влаштування трьох великих ярмарків. Така організація управління містом сприяла розвитку ремесла і торгівлі. Під час осіннього ярмарку 1581 року на луцькому ринку нараховувалось понад вісімдесят торгових комор, серед них декілька ратушних. Тоді ж зустрічаємо тут купців з Кракова, Львова, Белза, Любліна, Кам'янця, Пінська, Могильова, Волощини та багатьох інших міст і місцевостей.²⁴

Відтепер в очах вищого державного уряду місто набуває значення не тільки фортеці, а й торговельного центру і вигідного платника податків.²⁵ Періодична плата до казни з міста Луцька в 1551 році, крім єврейського відсотку, складала 60 коп грошей, що було значно нижче в порівнянні з іншими центрами (Київ і Брест, наприклад, давали по 100 коп).²⁶ З міських цехів бралось щорічного подат-

ку 54 копи грошей, капщизни від міста – 118 коп. Особливо ж вагомий дохід до державної скарбниці давало луцьке мито. В окремі роки другої пол. XV ст. воно становило 2100 коп грошей, що відповідало найбільшій сумі прибутків з торговельного обігу на українських, білоруських і підляських землях; луцьке мито на той час давало більше доходу, ніж київське і брестське разом взяті.²⁷ В першій чверті XVI ст. доходи з луцького мита не опускались нижче 700 коп грошей на рік, а з введенням 1523 року нових митних ставок, разом із соляним і восковим, воно становило 2822 копи.²⁸ З доходів луцького мита видавалась платня київському воеводі – 200 коп грошей щорічно, наймались сотні озброєних вершників,²⁹ утримувались замкові пушкарі в Кременці.³⁰ Мабуть, тому протягом XVI ст. Луцьку

Великий князь Олександр надав місту Луцьку у 1497 р. повне магдебурзьке право (23)

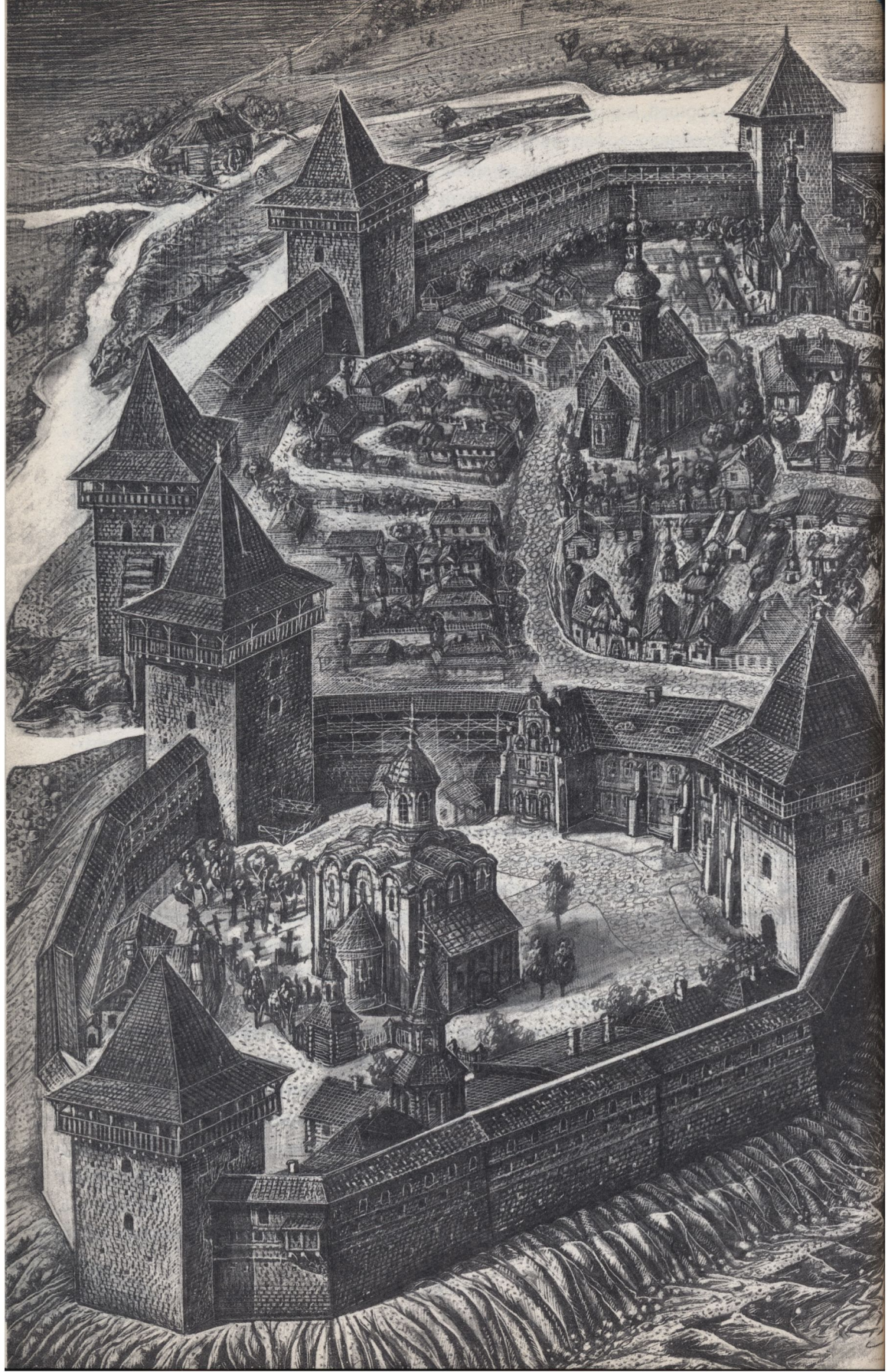
періодично надаються нові та підтверджуються старі привілеї, спрямовані на підтримку добробуту міського стану.³¹

З боку центрального уряду луцьким повітовим старостам неодноразово наголошувалось, аби ні вони особисто, ні замкові урядники не втручалися у вибори магістрату і не судили луцьких міщан.³² Територіально місто виходило з-під контролю замкового уряду, влада якого поширювалась тепер поза межами міських земель на території Луцького повіту. Про ступінь впливу міського права свідчить факт 1566 року – захоплення міщанами єврея-злочинця і засудження його до смерті міським судом в особі ландвійта Мартина Кобиського і за сприянням бурмистра Григорія Посолейка, незважаючи на ту обставину, що присуд над луцькими євреями належав до прерогатив луцького ключника.³³

Взаємовідносини міщан з шляхтою регламентувались законом, який дозволяв шляхті мати двори в місті тільки для тимчасового перебування, а в разі порушення умови давав права магістрату прирівнювати останніх до міщанського стану і обкладати міськими податками.³⁴ Число дворових людей в міських будинках шляхти було означеним і дуже обмеженим. Так, 1545 року луцькі міщани скаржились ревізорам на багатьох волинських князів, панів і земель, котрі у своїх будинках в місті непомірно збільшили число дворових людей³⁵ і, як свідчить опис Замку 1552 р., домоглись виконання останніми міських повинностей.³⁶

Луцький замок в XVI ст.
Реконструкція (29)

Відірвавшись від міста, пани переходили на села у свої маєтки і замки. Навіть вищі урядовці, воеводи та намісники бажали за краще жити в сільських замках. В місто, до повітового замку, шляхта збиралась лише на свої станові збори — суди чи сеймики або в справах приватного характеру.

Незважаючи на те, місто певною мірою залишалось у военній, адміністративній, судовій та економічній залежності від Замку, а міщани постійно терпіли від утисків і сваволі старостинських урядовців і навколишньої шляхти. Основні турботи і кошти держави були спрямовані на зміцнення обороноздатності власне Замку, ремонт його споруд, забезпечення зброєю і т.д. На користь Луцького замку йшла і значна частина міських виплат,³⁷ а з 1532 року з мостового і помірнього податків на лучан дозволено було купувати зброю і боезапаси для Замку.³⁸ Оборона ж самого міста, згідно з привілеєм 1497 року, покладалась на луцький демос. На ці потреби міські цехи власним коштом закуповували зброю і постачали все необхідне для захисту і безпеки міста.³⁹ З 1581 року луцьким міщанам дозволено робити селітру для оборони та інших потреб міста.⁴⁰ До обов'язку міщан, про який вже згадувалось, відносилось і будівництво, догляд і ремонт лінії міських укріплень — паркану.⁴¹

Головний замковий урядовець — староста був не лише керівником оборони Замку, але й військовим начальником всієї фортифікаційної системи Луцька, що поширювало в цьому плані його владу на міщан. Староста також, за посередництвом ключника, управляв державними замковими маєтками, до яких, в якості господарських (королівських), відносились і міста, незалежно від наявності магдебурзького права. Тому місто в деякій мірі підлягало економічним санкціям замкового уряду, що збирав з міщан податки і вимагав додержання повинностей в рамках загальнодержавної устави. Збирання податків з міста надавало старостам право контролю над міськими доходами, а, значить, і втручання у всі галузі міського самоуправління. Через те, що при ревізіях доходів виникали непорозуміння між міщанами, то судове задоволення конфліктуючих сторін переходило до старост.⁴² Іншими підставами для втручання старостинського суду в міщанські справи було право суду в змішаних справах між міщанами й землянами та їх слугами або коли замковий суд визнавався вищою інстанцією, в якій вирішувались справи за апеляцією магістрату.⁴³

Втручання старост викликали також непорозуміння та скарги між магістратом і громадою, що було нерідким явищем у Луцьку.⁴⁴ Зокрема, такою була скарга міщан, подана у луцький міський уряд 8 вересня 1581 року на ландвійта Якуба Климашовського, який посилав слуг “по месту ходити й гроши от купцов вивертити”,⁴⁵ тобто, сучасною лексикою, примушував слуг займатись звичайним рекетом.

Відомі також випадки, коли старости здобували посаду війта, отримуючи відповідні доходи з луцького війтіства,⁴⁶ при формальному управлінні обраного

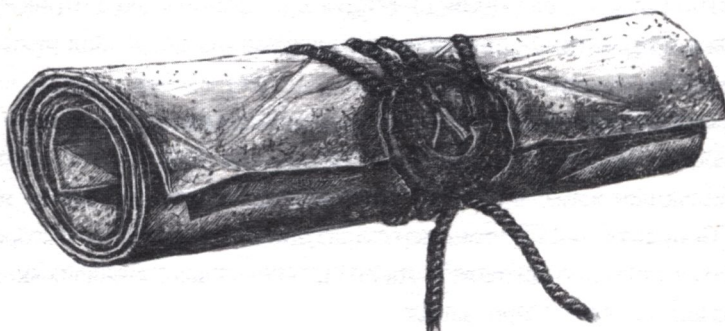

поспільством ландвійта. В цей час посада війта стає досить поширеним явищем куплі-продажу. Королева Бона, наприклад, придбавши луцьке війтівство, в 1544 р. обмінює його луцькому старості Андрію Сангушку на маєтки в Мельницькій волості.⁴⁷

Щодо адміністративно-територіальної єдності міської території, то і тут спостерігаємо непослідовність політики феодальної держави, яка наділяла міста магдебурзькими привілеями. В кінці XV в. великим князем Олександром кілька шляхетських домів в місті Луцьку були звільнені від міських “плат” і повинностей. На шкоду міщанам мешкаюча в місті шляхта, як правило, звільнялась з-під юрисдикції магістрату, отримуючи різні економічні пільги. В 1568 р. королівський дворянин Василь Коляда отримав привілей, згідно з яким його двір в Луцьку на Ринковій площі звільнявся від усіх податків і присуду міської адміністрації.⁴⁸ У 50-х роках аналогічним чином звільняється від юрисдикції магістрату дім пана підстарости луцького Щасного Галезького.⁴⁹ Згодом на території міста виникають цілі квартали “юридик” світських та церковних феодалів.

З усього видно, що старостинська влада над містом не усувалась магдебурзьким правом, а лише обмежувалась і примирювалась з самоуправлінням городян. Тому в умовах магнатської держави XVI ст., коли Луцький замок і місто підлягали різним юрисдикціям, Магдебурзькі закони не стали гарантом реалізації повної самостійності і незалежності міста від Замку.

3. Адміністративно-господарський центр повіту.

З середини XV ст., після втрати Волинським князівством самостійності¹ і перетворення його в провінцію Литовської держави, Луцький замок стає державним повітовим замком. В ньому розміщуються уряд великокнязівського намісника-старости, який управляв державними волостями та селами Луцького повіту, а також виконував окремі функції органу місцевої влади по відношенню до всього населення повіту,² тобто старостинський уряд Луцького замку був державною повітовою адміністрацією.

Протягом XVI ст. луцькими старостами в хронологічно-послідовному порядку були: С.Ю.Гольшанський, Ф.Янушевич, К.І.Острозький, Ф.М.Чарторийський, А.М.Сангушко-Коширський, Б.Корецький, О.Жоравницький, О.Пронський, О.Семашко, М.Собеський.* Намісником старости в уряді був підстароста, повітовою канцелярією відав писар, а судом — гродський суддя. В їхньому розпорядженні знаходились дрібні урядовці: воротні, молодші писарі, віжі**, возні*** та інші слуги замкові для виконання різноманітних доручень, що впливали з функцій старостинського уряду.

Так, наприклад, возними або спеціально призначеним кликуном оголошувалися різного характеру урядові розпорядження і судові рішення, які тільки після цього вступали в дію.

Оранка і сівба (7)

До замкової адміністрації належали також уряд ключника — завідуючого відомством по збору податків у казну³ та уряди городничого і мостовничого, які відповідали за ремонт дерев'яних укріплень і мостів. В розпорядженні цих урядів був свій штат тіунів, урядників та гайдуків, з допомогою котрих традиційно здійснювався силовий тиск при виконанні державних обов'язків різними категоріями населення повіту.

Уряд ключника досить часто поєднується з урядами городничого та мостовничого і зосереджується в одних руках. Це поєднання, слід думати, не було випадковим, оскільки передбачало збір податків та термінову їх витрату на державні потреби. Щоправда, в 1545 році держатель двох урядів Петро Загоровський не зміг прозвітуватись про витрати з господарського (великокнязівського) скарбу, що наштотує на думку про зловживання і казнокрадство у цьому відомстві, однак це ми розглянемо дещо нижче. На одну з статей витрат зібраних податків

вказується в описі Луцького замку 1552 р.: ключник повинен був годувати чотири рази на день луцьких теслів, які займались будівництвом в Замку⁴, та косарів на господарських лугах.⁵ Можна також відмітити, що великомасштабні будівельні роботи, пов'язані із значною витратою коштів державної скарбниці, в Луцькому замку велись лише на початку століття, при старостах С.Ю.Гольшанському та Ф.Янушевичу. Пізніше виконувалися тільки чергові ремонти та епізодичне будівництво окремих споруд, як от:

- оновлення даху Владичої вежі і прилягаючого до неї обланкування муру з боку воріт при А.Сангушкові-Коширському;
- ремонт інтер'єрів (печі, вікна) В'їздової вежі за Олександра Жоравницького;
- зведення будиночка біля в'язниці Олександром Семашком;
- новопокриття Стирової вежі при Маркові Собеському.

Винятком із цього скромного багаторічного доробку старост може бути хіба що будівництво пушкарні й великого двору для шляхетських судів та сеймиків (на владичому подвір'ї) при Олександрі Пронському та, звичайно, будівнича діяльність князя-біскупа Юрія Фальчевського, який збудував три монументальні цегляні споруди з оборонними функціями: костел Св.Трійці, дім костельний в Окольніку та князівський палац у Вишньому замку. Слід зауважити, що біскуп, будучи довіреною особою короля, не займав ніяких посад в луцькому замковому уряді.

Повернемося до посад городничого і мостовничого, в чийй прямій компетенції був догляд за оборонними укріпленнями Замку і міста, які все частіше поєднувалися з урядом ключника і, цілком очевидно, використовувалися для особистої наживи, наприклад, Петром Загоровським, на котрого з цього приводу скаржилась волинська шляхта.⁶

Приватна вигода і нажива стають характерною рисою луцьких замкових урядовців. Особливо відзначився в цьому попередник Загоровського, луцький ключник Дахно, котрий збудував два будинки для господаря у Вишньому замку. Надзвичайно стрімка і цікава кар'єра в минулому служебника князя Іллі Костянтиновича Острозького розпочалась з такої драматичної події, як знищення пожежею його власного дому в Луцьку 1530-го року. Вогонь перекинувся на дім із сусідніх єврейських будинків, власників котрих позивав для відшкодування збитків спочатку до старостинського, а потім до королівського суду пан Дахно. Проте суд, пославшись на Божу волю, не задовільнив позивача.⁷ Така обставина змусила Дахна залишитися на службі при королівському дворі. І ось через два з лишком роки, вже королівським дворянином, Дахно Васильович за протекцією самої королеви Бони одержує з господарських рук грамоту на уряди ключника і городничого в Луцькому замку зі всіма доходами, в тому числі і присудом над луцькими євреями.⁸ Ймовірно, що ця остання стаття дозволила йому компенсувати втрачене з вини євреїв майно у багатократному розмірі. Надалі, розпоряджаючись великими коштами на одержаних урядах, задля економії у власну кишеню,

Дахно будував так, що вже незабаром збудовані ним будинки в Вишньому замку були непридатні для проживання господаря.⁹ Подібним чином, будучи намісником королеви в Кременці, він збудував одну з замкових веж цього міста.¹⁰ На іншому полі своєї діяльності в Луцьку городничий Дахно звільняв від ремонту та забезпечення городень потрібних йому осіб, ліквідовуючи їхні городні шляхом перекриття значно збільшеними за довжиною городнями сусідніх ділянок.¹¹ Це не тільки виглядало несправедливим щодо сусідів звільненого шляхтича, а й послаблювало міцність дерев'яних конструкцій оборонних споруд, завдаючи шкоди боездатності Замку.

В плані поєднання посад луцьких замкових урядовців варто згадати й про інші факти: князь Андрій Сангушко тримав особисто всі уряди повіту, а саме: старости, ключника, городничого і мостовничого,¹² а 1544 року, як вже згадувалось, він отримує і луцьке вйтівство;¹³ з 1576 р. всі замкові уряди в Луцьку обіймав також пан Олександр Жоравницький.¹⁴

Загострюємо увагу на цих фактах, щоб наголосити, що незалежно від посад в цілому, всі урядовці замкової адміністрації склали один спільний уряд Луцького феодального замку на чолі зі старостою, який в першу чергу виконував в повіті адміністративно-господарчу функцію. Спільним для всіх замкових урядовців було те, що вони були представниками феодальної держави, провідниками волі верховного уряду в повіті. До цього їх зобов'язували законодавчі акти: накази, устави, інструкції та інші рішення великокнязівської канцелярії.¹⁵ В актах були викладені погляди центрального уряду на впровадження нових прогресивних методів господарювання, які включали в себе організацію дворового господарства: тваринництва, городництва, садівництва, влаштування фільварків, ставів для рибальства та млинів. Причому млинів не тільки зернових, а й тартачних і рудних, тобто урядом заохочувалось широке впровадження машинного способу виробництва на основі водяного колеса. Старостам ставилось в обов'язок осаджувати ковалів і рудників, давати їм землю, збільшувати видобуток залізної руди, "тому що в Литві заліза в руді більше і кращої якості, ніж в інших християнських королівствах".¹⁶

Звичайно, не всі законодавчі акти стосувалися Волині, яка ще мала певні ознаки автономії, та Луцького повіту і Замку зокрема. Проте завдяки своїй економічній вигідності і прибутковості прогресивні методи поширювались і на патріархальну Волинь. В окремих випадках джерела підтверджують цей

Сінокіс (7)

процес. Не залишає сумніву використання водяного колеса на руднях Луцького повіту, в тому числі і замкових. На те вказує їх локалізація на ріках, зокрема в с.Солтисово на Човниці¹⁷ (нині с.Конопелька на однойменній річці), та знахідки механічних молотів на місцях колишніх рудень.¹⁸ У самому Луцьку та по його околицях також стояли водяні млини, а один з них, чи не найбільший — на чотири колеса в с.Голишів належав Луцькому замку.¹⁹ При замкових фільварках і селах закладались овочеві городи, на яких працювали замкові городники.

Жнива (7)

До Луцького замку ще з давніх часів були приписані села, що склали державну власність. В них велось великокнязівське господарство старого зразка, яке матеріально забезпечувало владу господаря в даному регіоні. В середині XVI ст. державні ревізори відмічають лише його залишки, ще не зовсім знищені фільварковим господарством. В умовах постійної роздачі замкових сіл за вилугу шляхті, станом на 1545 рік нараховувалось їх тринадцять,²¹ а 1552 року, після віддачі Олександру Пронському Чернеч-городокської волості,²² всього вісім, а саме: Гнідава, Голишів, Красне, Кульчин, Підгайці, Радомишль, Свіж та Солтисово.²³ Відносно цих сіл, оскільки вони економічно забезпечували життєдіяльність Замку, першочергово здійснювалась реалізація адміністративно-господарських функцій замкових урядовців.

Таким чином, замкову адміністрацію можна розглядати і як уряд феодального замку, а в приписаних до Замку селах — його феодальні володіння.

Розглянемо ретельніше господарський домен Луцького замку і способи його експлуатації за участю замкового уряду.

Перш за все в околицях Луцька, на Красному і Гнідаві, були залишені двори-маєтки, які служили для утримання княжої резиденції ще від часів Любарта-Свидригайла, а можливо, й удільної Русі.²⁴ Щоправда, в XVI в. вони також потерпіли від роздачі земель та присілків різним панам.²⁵ В дворах, одному замковому, а іншому ключовому, виділялись доми-світлиці великого князя на випадок приїзду його особи, гостей чи послів або служебників високого звання. Поряд із світлицями стояли будинки, в яких проживало по декілька чоловік челяді, що обслуговували двір. Тут же знаходились кухні, комори, льохи, кліті та лазня. У глибині двору розміщались хлівки та стайні на худобу, коней і птицю, скирди необмолоченого зерна, якого налічувалось одного часу на Гнідавському дворі 195 коп снопів.²⁶ До дворів прилягали орні землі, частина яких виділялась під городину, а інша під зернові культури. За орною землею в заплавах Стиру та його

приток розлягались широкі луги-пасовища й сінокоси. Двори утримувались на повинностях селян замкової волості. Відробляючи 5-7 днів на рік, селяни виконували всі основні роботи: орали, сіяли і збирали врожай, випасали худобу, заготовляли сіно, будували і ремонтували дворові споруди, возили вугілля, кололи лід для лідників та ін.

Кульчинські гончарі задовільняли замкові потреби в посуді,²⁷ ковали з Рудників, а пізніше з Солтисово – в залізному інвентарі,²⁸ селяни з Козлинич та Брюхович відгодовували господарську худобу, яку їм приганяли з замкових дворів, до весняного продажу, а також виготовляли осі і колеса до гармат та возили каміння на ядра.²⁹ Сільські теслі з Полісся постійно виконували поточні ремонтно-будівельні роботи безпосередньо в Луцькому замку.³⁰ На Замок йшли прибутки з великого млина в Голишеві, виловлювалась риба в ставах та в Стиру замковими рибалками.³¹ Протягом певного часу високий прибуток давали боброві гони та лосині лови з Чернеч-городокської волості.³² Села Підгайці й Кульчин були зобов'язані також забезпечувати всім необхідним послів з Орди.³³

В інший спосіб доходи з вищеназваних сіл йшли на Замок у вигляді грошових та натуральних податків, якими обкладався кожний дим сільського дворища.³⁴ Так, Чернеч-городокська волость давала на господаря 100 відер меду щорічно³⁴ та інші замкові села – 74 відра і півтори копи грошей. На старосту медової данини йшло більше 23 відер, майже 20 коп грошей, житнього зерна 13,5 колод^{***}, вівса – понад 15 колод, біля двох коп курей і десяти коп яєць, велика кількість випеченого білого і чорного хліба, пряжа та хутра звірів.³⁶ На ключника з тих же замкових і ключових сіл йшло щорічної платні – десять коп грошей і копа курей та інші дрібні доходи.³⁷

Таким чином, простежується отримання феодалної ренти Луцьким замком у трьох її формах: відробіткової, натуральній і грошовій. Звичайно, тут названо лише основні повинності та податки, які подають загальну картину експлуатації залежних селян Луцьким феодалним замком. Опущено декотрі особисті доходи замкових урядовців, не названо дрібних і таємних, тобто самовільно встановлених доходів, що було у свій час важко зробити навіть державним ревизорам.³⁸

В цілому ж про загальний прибуток з Луцького господарського домену можна судити з грамоти Сигізмунда-Августа 1546 р., якою надавались старості А.М.Сангушкові-Коширському уряди ключника, городничого і мостовничого, з умовою, що той з усіх перелічених урядів на господарський скарб буде давати 100 золотих червоних і 300 мац^{****} жита щорічно.³⁹ А загальну вартість Гнідавського двору

* двір

** кілька дворів разом

*** одна колода – близько трьох центнерів

**** одна маца – чотири центнери

відобразила його заставна ціна в 1000 золотих, яку надав королю на ведення війни з Московію Іван Чаплич-Шпановський у 1566 році.⁴⁰

Серед трудового населення господарського домену, приписаного до Луцького замку, розрізнялись такі категорії: підневільна челядь Гнідавського і Красненського дворів, тяглі селяни, податково-відробіткові селянські дворища, слуги замкові та люди спеціальних служб.

Дворова челядь складала початкову робочу силу князівського господарства, завдяки якій воно і зародилось у Великому князівстві Литовському. Джерелами появи челяді були: купівля, полон, природне народження, шлюб з невільним та видача з головою позивачу за скоєний злочин. Великокнязівська челядь, крім робіт у полі, виконувала також роботи в домашньому та дворовому господарстві. Утримувались челядники “місячиною”, яка відпускалась їм з господарського двору у вигляді хлібних припасів.⁴¹ У 1552 р. на Гнідавському і Красненському дворах нараховувалось всього 15 осіб підневільної челяді.⁴²

В 1545 р. з 124 селянських дворищ приписаних до Замку сіл, 88 були податково-відробітковими, тобто виконували загальні повинності і платили натуральні й грошові податки; 14 дворищ села Рудники (нині Маневицького р-ну) не несли ніяких повинностей, крім того, що виробляли залізо з місцевої болотної руди і поставляли на Замок та його двори залізний інвентар; 13 дворищ були службовими, з них одне конюшенне в с.Козлиничі, мешканці якого доглядали за кінями

Молот і наковальня з волинської рудні (18,27)

королівської стайні. Інший доменний люд називався слугами замковими, вони, володіючи невеликими наділами, виконували “службу замкову”: воротню, сторожову та кінну поштову – розвозили листи і відомчі документи повітового уряду; 9 дворич були тяглими, які виконували всі необхідні роботи в сільському господарстві Луцького замку, а також, за розпорядженням старости, несли підводну повинність.⁴³ До Замку були приписані одинадцять рибалок і три городники та ще існували на початку XVI ст. господарські бобровничі.⁴⁴ Замкові рибалки, рудники, городники і бобровничі відносились до людей спеціальних служб, бо виконували тільки свої професійні повинності.⁴⁵

З 1552 року, після втрати Чернеч-городокської волості та деякої реорганізації господарства, до Луцького феодального замку належало лише 68 селянських дворич, з яких тільки чотири, на Красному, були службовими; при цьому вони, крім доставки листів за 12 миль, ще й давали людей до господарства. Дванадцять дворич в кількості 40 димів, були рудничими з с.Солтисово; городників налічувалось вже 7 чоловік, в їх числі і Василь “прихожий”. Всі інші дворича були податково-відробітковими.⁴⁶ Замкові рибалки, як професійна група, існували до кінця XVI ст.,⁴⁷ проте вже 1552 року відмовлялись виконувати до дня Св.Миколая свій “плат” на Замок у 8 коп грошей, тому що князь Іван Масальський, луцький владика і жидичинський архімандрит, забороняли їм вилов риби на великих ділянках ріки Стир від Торговиці до Рожищ, де русло проходило повз їх феодальні володіння.⁴⁸

В цілому ж, виходячи з обсягу податків та повинностей згаданих вище селянських господарств, можна припустити, що ступінь їх експлуатації Луцьким феодальним замком був порівняно невисоким. У всякому разі він дозволяв селянам успішно вести своє власне господарство. Так, у пограбованих луцьким старостою селян Радомишля зустрічаємо різну худобу і птицю: коней, корів, волів, свиней, гусей, курей, а також запаси зерна: жита, пшениці і проса.⁴⁹

Завершуючи характеристику господарства великокнязівського домену, що знаходилося в управлінні луцького замкового уряду, не можна не відмітити його досить скромне існування, економічний спад і навіть повний занепад впродовж XVI ст. Причин та підтвержень цьому знаходимо достатньо. На самому початку XVI в. великим князем Олександром були звільнені від обов’язкових робіт у господарських замках і дворах люди церковні, князівські, панські та землянські.⁵⁰ Пізніше, протягом першої пол. XVI ст., відбувалась активна роздача господарських сіл волинській шляхті. Загальна кількість розданих за вислугу населених пунктів Луцького та Володимирського повітів на 1545 рік становила: 105 сіл, дві волості, 6 замків, декілька хуторів та окремих дворич,⁵¹ – значна частина з них в минулому належала Луцькому феодальному замку.⁵² Отже, державна маєтність, що знаходилась в адміністративно-господарському підпорядкуванні Луцького замку, та-

нула просто на очах. Проте уряд вбачав у цьому і свій смисл,— наділені маєтками магнати і шляхта задовольняли військові потреби держави. Волинська земля, згідно з уставом, поставляла на війну понад 1200 коней, тобто озброєних вершників.⁵³ В 1598 році повинності на Замок виконували селяни вже лише трьох сіл: Голишева, Красного і Радомишля.⁵⁴

Здається, таке становище цілком пояснюється фактом ліквідації автономного князівства, резиденцією якого був Луцький замок ще за часів Свидригайла. Однак, з іншого боку, на прикладі Кременецького Замку і повіту, спустошеного набігами татар, ми спостерігаємо, як королева Бона, власниця замку, і замковий уряд до віковичних замкових сіл докупляють і заселяють нові села, дбаючи про економічне забезпечення Замку.⁵⁵ Луцькі замкові урядовці діяли навпаки,— не відчуваючи ретельного контролю з боку центральної влади, зловживали своїм становищем, наносячи збитки як власне Замку, так і господарським дворам. Зокрема, луцьким ключником Петром Загоровським невідомо на що було витрачено сотні возів лісу, який возили в Замок протягом восьми років селяни з Рудників Чернеч-городокської волості.⁵⁶ Сам голова замкового уряду Андрій Коширський насильно забрав до свого власного маєтку Сухої Волі дев'ятнадцять сімей разом з їх господарством із сусіднього замкового села Радомишля. А інших радомишлян, наїжджаючи в село, старостинські слуги побоями і знущаннями зганяли до примусової праці в тому ж маєтку. За відмову від праці господарство селян нещадно грабувалось.⁵⁷

В основі всіх цих фактів, слід думати, лежала мала зацікавленість великого князя Литовського і короля Речі Посполитої в розвитку власного господарства у віддалених областях. Витрата доходів безпосередньо з обласних фондів на утримання різного роду військово-служилого елементу, від маршалка Волинської землі⁵⁸ до рядових слуг, минаючи загальнодержавну казну, була справою вигіднішою для монарха. Навіть у середині XVI ст., як відмічали ревізори, фактично всі доходи Луцького феодального замку витрачались на утримання адміністративного апарату і ведення замкового господарства.⁵⁹

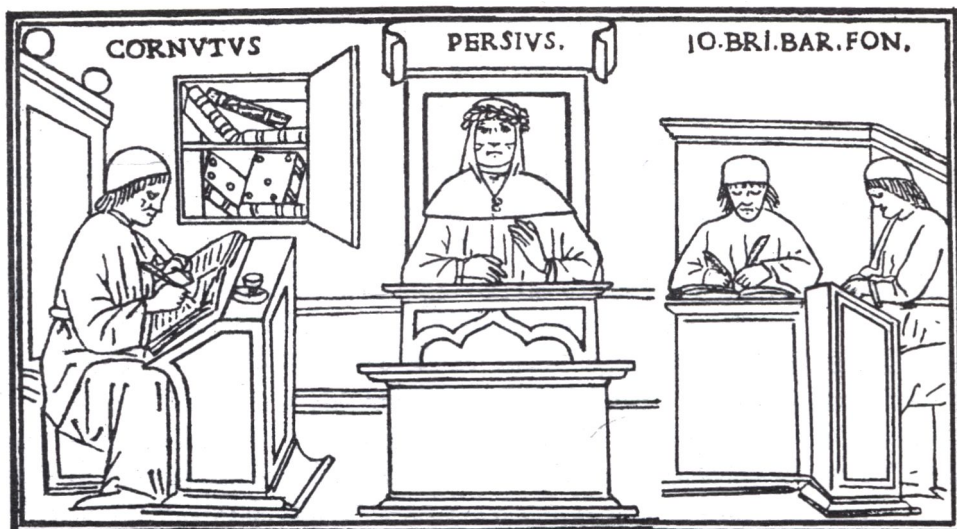
4. Резиденція шляхетських судів.

Луцький замковий уряд, крім адміністративно-господарської, виконував також судову функцію в повіті. Так званий гродський, або старостинський, суд Луцького замку до проведення в 60-х рр. XVI ст. земських реформ розглядав від імені великого князя фактично всі категорії судових справ і виносив по них свої вирок. Юрисдикції гродського уряду, очолюваного старостою, підлягали не лише селяни державних володінь та населення феодалних юридик в містах, але й вся повітова шляхта.¹ Про це заявляє уставна грамота-привілей, видана шляхті і духовенству ще на початку XVI ст.² Волинський привілей, декілька разів підтверджуваний верховною владою,³ звичаєве місцеве право⁴ і, в певній мірі, Литовський статут 1529 р.⁵ були джерелами судовлаштування на цей час у Луцькому повіті та Волинській землі в цілому.

До складу замкового суду, крім старости, входили: його заступник – підстароста, дяк замковий, який виконував обов'язки писаря, і суддя. В середині XVI ст. за староства А.М. Сангушка-Коширського підстаростою був Остап Сокольський, дяком Роман Перевиський, гродським суддею – Григорій Данилович.⁶ Цього часу швидко зростає кількість судових справ, що викликало збільшення штату суду, зокрема гродських суддів до двох осіб, та росту числа різних помічників-служебників.⁷ Проте судді гродського уряду виконували лише роль юристів-консультантів, а останнє слово по вирішенню судової справи завжди було за старостою чи його заступником, в компетенцію влади яких входили судові установи.⁸ Тому природно, що окремі судові постанови виносились взагалі без участі суддів, а особисто старостою за згодою присутніх в суді двох-трьох осіб князівського чи панського стану.⁹ Часом навіть великий князь відсилав спірні справи волинської шляхти до луцького старости, аби той розсудив обидві сторони.¹⁰ В розпорядженні старостинського суду був штат урядників із бояр господарських та слуг замкових, які виконували роль свідків – віжив,¹¹ і урядових виконавців – дещьких.¹² Оплата спірними сторонами судів, пересудів та виписок судових рішень була однією з статей доходів замкового уряду.¹³

Апеляційним судом волинської шляхти в дореформений період був суд маршалка Волинської землі – військового начальника волинського ополчення. Маршалок розглядав також справи про пограбування і розбій, що цілком співпадало з його важливою адміністративною функцією вищої поліції.¹⁴ До доходів маршалка належала половина коштів від пересудів та мостове мито в Луцьку.¹⁵ При значних труднощах у вирішенні важливих справ замковим та маршалківським судами, з розпорядження чи дозволу великого князя, збирався місцевий сейм – з'їзд світських і духовних землевласників Волині, який мав дати пораду судам у розв'язанні тяжб згідно з традицією. Так, на луцькому сеймику 1527 р. у звичаєвому праві відшукувались прецеденти для вирішення земельного спору між фе-

Гродський суд (14)

одалами.¹⁶ В 1536 р. господар наказує своїм волинським урядникам скликати сейм в Луцьку, на якому виявити і покарати розбійників та взяти присягу з шляхти, що не буде переховувати в себе злодіїв і грабіжників.¹⁷ Такі сеймики збирались, як правило, у Луцькому замку.

Після напруженої боротьби за розширення соціально-політичних дворянських привілеїв в 60-х рр. XVI ст. загальнодержавні сейми під тиском шляхти, підтриманої великокнязівською владою, прийняли ряд постанов, які зрівнювали шляхтичів в правах з магнатством. Перш за все це стосувалося введення загальних виборних шляхетських судів. Попередня постанова, виголошена 1564 року на Белзькому сеймі, вимагала поділу судових справ замкового уряду між гродським, земським і підкоморським судами. Після проведення цієї постанови в життя Литовським статутом 1566 року,¹⁶ кожен з судів почав розглядати лише свою категорію справ: гродський – кримінальні, земський – цивільні, підкоморський – поземельні.¹⁹

Таке обмеження судочинства замкового уряду зовсім не означало зменшення правних функцій Луцького замку, які, навпаки, активізувались вже в кількох руслах. Адже віднині Замок стає резиденцією всіх категорій судів, штат яких і кількість справ до розгляду значно збільшились. В цьому ми переконуємося, ознайомившись з діяльністю цих судів.

Луцький гродський суд

Гродський суд, у віданні якого перебували тільки кримінальні справи шляхти, після реформ підлягав повітовому старості. Намісником старости в суді, як і на інших адміністративно-господарських ділянках, залишався підстароста. Дяк зам-

ковий вже однозначно іменується гродським писарем, а з розширенням судової практики таких писарів призначалося двоє.²⁰ До гродського суду обирався суддя з місцевої осідлої шляхти, посада якого в пореформений період стала постійною, а роль у вирішенні справ помітно зроста.²¹ Актові книги 1585 року подають склад гродського суду в Луцьку у такій послідовності: староста Олександр Пронський, підстароста Станіслав Петровський, суддя Остап Малинський, писарі Петро Мложевський та Лукаш Третьак.²²

Фактично всі посадові особи гродського суду мали своїх помічників – служебників. Судовими виконавцями у всіх судах були возні, очолювані возним генералом Луцького повіту.²³ Возні обирались на луцьких сеймиках,²⁴ так само як писарі та інші судочинці, і складали службову присягу в соборній церкві Івана Богослова, про що робилась відмітка у актових книгах.²⁵ Присяга судових урядовців була не тільки формальним ритуалом – запевненням справедливого виконання службових правил, а й окреслювала обсяг їх повноважень. Так, в квітні 1585 р. пан Степан Княгининський відмовився розглядати скаргу луцьких караїмів, пославшись на те, що він не був підстаростою присяглим, а лише заміщав його.²⁶ Хоча подібна заміна підстарости гродським писарем²⁷ чи навіть воротним замку Луцького²⁸ була справою досить звичною, проте, як бачимо, практичне значення вона мала тільки в прийомі заяв, скарг і позовів, що входило і в обсяг обов'язків попереднього старостинського суду. До речі, останній продовжував діяти в складі суду гродського. Характерною його особливістю була безперервність функціонування, – незалежно від строків сесій гродського суду, він приймав заяви від місцевих шляхтичів і посадовців, що вносились в записові актові книги. Саме таким чином 5 березня 1578 р. було прийнято від відомого вже тоді першодрукаря Івана Федорова заяву-доручення на стягнення боргу за продані книги з одного віленського купця і вписано до луцької гродської книги.³⁰

Для розгляду справ гродський суд збирався на щомісячні сесії, так звані “роки”, або “рочки”, які протягом другої половини XVI ст. відбувались переважно в притворі собору Івана Богослова та у збудованому для цих потреб владичому дворі Луцького замку. В час відбуття судових рочків діяла категорична заборона на вхід в Замок при зброї, аби судовий розгляд не призвів до сутички. Тож зовсім неординарною подією був наїзд на Луцький замок князя Михайла Заславського з ватагою озброєних слуг під час рочків гродського суду в перших числах квітня 1583 року. Гродський суд виніс свій вердикт з приводу поранення князем Заславським слуги луцького підстарости, а справу про збройний наїзд передав на розгляд короля.³²

Луцький гродський суд в своїй практиці керувався Литовським статутом 1566 року і, як свідчать розгляди судових спорів, не тільки судочинці, а й шляхта досить добре була обізнана з його артикулами.³³ Цей кодекс законів копіювався місцевими канцеляристами, і один з його луцьких списків зберігся до наших

днів.³⁴ Результатом розгляду спірних справ були декрети, тобто судові вирокі, які вписувалися до декретових книг луцького гродського суду.³⁵

У випадках, коли справа стосувалася повернення захоплених земель чи введення у заставне держання за неоплачений борг, свавільна шляхта противилася декрету. В подібній ситуації, згідно з рішеннями повітового уряду, збиралось ополчення шляхти – посполите рушення Волинського воєводства і силою зброї добивалось виконання судового рішення, про що, з подання возного, робилась відмітка в актовій книзі.³⁶

Декрет гродського суду міг присудити обвинуваченого до штрафу, тюремного ув'язнення і смертної кари. Для виконання двох останніх вироків у розпорядженні уряду були в'язниця і кат. В'язницею служили підвальні та партерові приміщення башт Луцького замку,³⁷ а також дерев'яний тарас, що стояв біля пушкарні.³⁸ Засуджених “на горло” страчували на площах Замковій,³⁹ перед мостом, і Ринковій, перед міською ратушею.⁴⁰

Варто зауважити, що у випадку винесення найвищої міри покарання враховувалась різниця між простими людьми і навіть дрібною шляхтою. Зокрема 30 березня 1596 р. декретом гродського суду було засуджено на смерть групу місцевого поспільства – учасників повстання Наливайка і Григорія Лободи. Другого дня повстанців, “людей народу простого”, стратили, а відносно інших, які називали себе “людьми народу шляхетського”, виконання було відстрочене майже на два

Засідання земського суду. 1594 р. (19)

місяці, до особливого королівського дозволу і підтвердження.⁴¹ Ще чіткіше ця різниця виявлялась в ході слідства, яке розпочиналось після оголошення езекуційної роботи луцького гродського суду⁴² і могло супроводжуватись катуванням підсудних. Катування проводилось в спеціальному приміщенні – башті для допиту злочинців, що стояла при замковому плаці,⁴³ і застосовувалось лише до простих людей, позваних до суду шляхтою. Більш того, бували випадки фізичної езекуції фактичних свідків, як це було здійснено луцьким гродським судом в серпні 1583 р. відносно челяді Настасії Охлоповської.⁴⁴ Тортури застосували до дівки-челядниці, яка стала свідком вбивства Охлоповською свого чоловіка Бориса: “...ее кат в Луцкѹ тѹт мѹчил, голову остриг ѿ коси ѹризал... рани на плечах ѿ на боках... свечами пѿк... на дравино развѿязавши тягнул...”⁴⁵ Свідчення челядниці становили небезпеку, тому вона була викрадена із замкової в’язниці родичами своєї пані і вбита, а тіло її вкинуто до криниці.⁴⁶ Пані ж Настасія до винесення королівського вироку була взята на поруки опікунами і, як свідчать подальші події, не зазнала тяжкого покарання, а досить успішно воювала з братами вбитого нею чоловіка за спадкові маєтності.⁴⁸

Волинська шляхта взагалі відбувалась за свої провини і злочини досить легким покаранням – в основному грошовим штрафом і символічним ув’язненням в “месте звиклом” – партерових світлицях замкових веж, від чого, до речі, теж нерідко ухилялася.⁴⁹

Великі магнати, як, наприклад, князь Юрій Чарторийський, взагалі могли не брати участі в гродському суді, видаючи доручення на ведення своїх справ іншим особам.⁵⁰ Подібні явища часом використовувались протилежною стороною для відмови ставати на суд з довіреними особами – слугами нешляхетського стану.⁵¹

Все це приводило до втрати авторитету суду і викликало подальшу свавільність місцевої шляхти. Дехто з неї відзначався особливою неповагою до суду. Пан Василь Гулевич дозволив собі затіяти бійку в залі судових засідань,⁵² а пізніше не з’являтися до суду, отримавши 27 луцьких гродських позовів.⁵³ Проігнорував 12 судових позовів інший шляхтич, Роман Война зі спільниками, за скаргою князя Юрія Чарторийського про вбивство його брата Михайла.⁵⁴

Такою була діяльність луцького гродського суду в XVI ст., зауважимо, лише, що апеляції на несправедливі його рішення могли подаватись тільки до королівського надвірного суду.⁵⁵

Луцький земський суд

Луцький Верхній замок був також місцем проведення сесій земського суду, який розглядав всі цивільні справи шляхти Луцького повіту. “На роках земских сѹдових... пришедши в замок господарский Луцкый...”,⁵⁶ “На роках сѹдових земских Луцкых... писано в замкѹ Луцкомѹ...”,⁵⁷ – так повідомляють про це записи в судових книгах. Відповідно до вимог Литовського статуту 1566 р., на замковий уряд

покладался обов'язок виділення приміщень для проведення сесій і збереження книг земського суду.⁵⁸ Такими місцями в Луцькому замку були спеціально побудований старостою Олександром Пронським великий дерев'яний критий двір (будинок) з настилом та лавами, згодом двір владики⁵⁹ і притвор соборної церкви Івана Богослова.

Земські суди були незалежними від замкової адміністрації, вони обирались на з'їздах шляхти – повітових сеймиках і затверджувались королем.⁶⁰ До складу суду входили суддя, підсудок та писар земський, зобов'язаний писати “по руську і слови рускими”, котрі на першій сесії присягали судити справедливо, відповідно до статуту.⁶¹

До першого складу луцького земського суду входили: Гаврило Бокій – суддя земський повіту Луцького, Остап Сокольський – підсудок земський луцький, колишній підстароста та Михайло Коритенський – писар земський.⁶²

На свої сесії суди збирались тричі на рік в час релігійних свят: трьох королів – взимку, троїцьких – на початку літа, михайлівських – восени. Члени суду з'їжджались до Замку за три дні до початку сесії, відчиняли сховище з судовими книгами, видавали виписки і складали реєстри розгляду поточних справ.⁶³ На стільки ж часу вони залишались для цих потреб по закінченню сесій, що тривали близько трьох тижнів. Покидаючи Замок, суд збирав книги всіх попередніх сесій,

за винятком останньої, і ховав їх в “скриню моцню” під трьома замками з ключами від них: від одного – в судді, від другого – в підсудка, від третього – в писаря. Замкнувши скриню кожен своїм ключем, вони запечатували її особистими печатками.⁶⁴

Возний (19)

Луцький підкоморський суд

В Луцькому замку після земських реформ 60-х років почав розміщуватися також суд та уряд підкоморія, який відав границями повіту і всіх земельних володінь в ньому. Першим луцьким підкоморієм був пан Михайло Сербин.⁶⁵ Характерною особливістю підкоморського суду було те, що його “роки” проходили і обов'язково завершувалися на спірному місці, при огляді земельних границь. Підкоморій, або його помічник – коморник, з'ясовували суть справи, вислуховуючи докази обох сторін, їхніх свідків, оглядали границі і виносили декрет, обгрунтований відповідними розділами та артикулами Литовського статуту.⁶⁶ Тут же були мірники і копачі, котрі перемиряли земельні володіння, робили нові чи поновлювали старі граничні знаки. Підкоморським писарем, від імені голови суду, писались відповідні листи по суті справи і її вирішенню, копії з яких в разі необхідності видавалися спірним сторонам, а з поверненням суду до повітового центру вписувалися до підко-

морських судових книг.⁶⁷ Підкоморські судові книги Луцького повіту писались і зберігались у Луцькому замку.⁶⁸

Каптуровий суд

В часи міжкоролів'я всі повітові суди припиняли свою практику, і тоді шляхта Волинського воєводства влаштувала єдиний для всіх повітів каптуровий суд.⁶⁹ Так було і влітку 1574 р., відколи втік з польського престолу обраний після смерті останнього Ягеллона – Сигізмунда II Августа французький принц Генріх Валуа.⁷⁰ Тоді шляхта Волинського і Брацлавського воєводств з'їхалась на сеймик до Луцького столичного замку для обрання депутатів і оголошення повноважень каптурового суду.⁷¹ Цього разу каптуровий суд утримував свої повноваження протягом двох років, до обрання королем Стефана Баторія. Сесії збирались в кінці кожного місяця і засідали у Верхньому замку, де до них діяли гродські і земські суди. Судові книги, теж замкнені в скрині і запечатані депутатами суду, зберігалися в притворі церкви Івана Богослова.⁷² Основна діяльність каптурового суду спрямовувалась на сувору вимогу по дотриманню населенням воєводства положень державних законів.

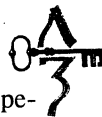
Луцький трибунал

В 1578 році король дозволив шляхті Волинського, Брацлавського і Київського воєводств на повітових сеймиках обрати депутатів до трибуналу – вищого апеляційного суду цих земель. В листопаді цього ж року в Луцькому замку відбулась перша сесія трибуналу, так звані “великі роки трибунальські”,⁷³ що знаменувало не тільки апогей судової функції Замку, а й правову автономію названих руських земель. Аналогічну, хоч і в дещо іншому плані, ситуацію ми спостерігаємо за часів Любарта-Свидригайла як вияв столичних тенденцій Луцького замку, навкруг якого мала обертатись значна частина території України-Русі. До Луцького трибуналу входило шість депутатів та місцевий земський суд в повному складі – за правом воєводства, в якому діяв трибунал. Мабуть, тому луцький трибунал засідав в приміщенні земського суду, а прийняті рішення по опротестованих декретах записувались до луцьких земських книг.⁷⁴ Проте трибунал функціонував дуже неефективно і після офіційної ліквідації на сеймі 1589 року остаточно припинив своє існування.⁷⁵

Таким чином, в XVI в., особливо після 60-х рр., Луцький замок, як місце проведення власне повітових, воєводських каптурових і, на короткий час, вищого апеляційного суду кількох воєводств, виступає судовим центром Волині.

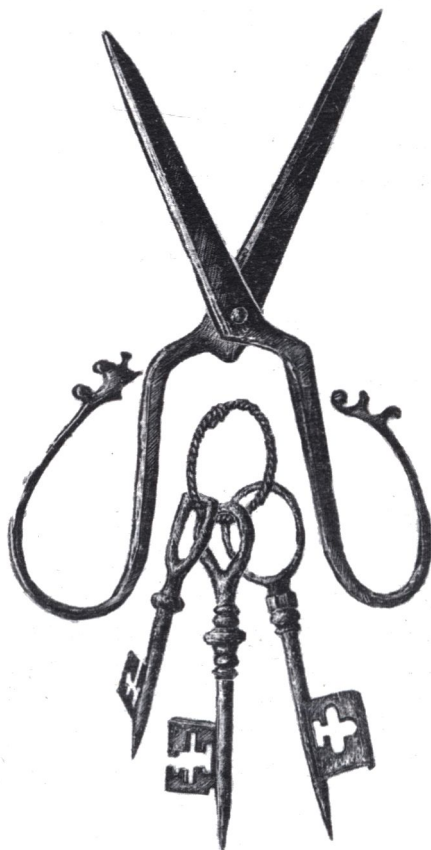
Завершуючи розгляд шляхетських судів, резиденцією котрих був Луцький замок, варто зробити наголос на двох аспектах. По-перше, всі категорії цих судів стояли на захисті життя, честі та власності шляхти, а також збереження шля-

хетських прав від обмежень верховної влади.⁷⁶ По-друге, Луцький замок, як резиденція вищого апеляційного суду кількох воєводств, починає виступати не тільки в ролі судового центру Волині, а й значної території України.

На ретельну увагу заслуговують записові, поточні та декретові актові книги луцьких судових установ, яких протягом 1561-1782 рр. зібралось 1167 одиниць. В 1852 р., на вимогу Київської археографічної комісії вони були перевезені до Київського Центрального архіву. Нині в ЦДІАУ м. Києва збереглося лише 537 актових книг: 463 гродських (фонд 25), 62 земських (фонд 26), 6 підкоморських (фонд 24), 8 каптурових (фонд 17), 6 магістратських (фонд 23). Цей актовий скарб, незважаючи на значний відсоток втрат, є безцінним джерелом для вивчення історії Волині.

5. Центр політичної консолідації шляхтичів Волині

Ліквідація в середині XV ст. обласних князівств Литовської держави не означала повної втрати їх політичної самостійності. І в другій половині XV і протягом першої половини XVI століть давні князівства зберігали за собою права певної обласної автономії. В юридичних пам'ятках того часу надовго утримуються поняття землі Полоцької, Вітебської, Смоленської, Волинської і т.д. Права областей, обумовлені особливостями їх історичного розвитку, закріплювались уставними грамотами-привілеями, які певною мірою мали договірний характер. Одна з найважливіших умов уставних грамот полягала в тому, що великий князь зобов'язувався не порушувати прав області, зберігати їх **“вечно і непорушно”**.¹ Уставні грамоти підтверджувались кожним наступним господарем. Зокрема, в привілеї Волинської землі на **“права і вольность”**, покладеному волинськими феодалами перед молодим господарем Сигізмундом Августом, вказувалось на його підтвердження королями і великими князями Сигізмундом I та Олександром.² А надав першим цей лист-привілей волинським князям, панам і землянам з підтвердженням права їх землі ще король і великий князь Казимір IV.³

Практика федеративного (земського) устрою Великого князівства Литовського особливо добре помітна на прикладі густо залюдненої Волині – найбільш аристократичної з українських земель.⁴ Політична самодіяльність Волинської землі проявлялась як в займанні посад вищими класами, так і в їх участі у призначенні обласної адміністрації. Місцеві уряди, включаючи найвищі посади – старости

На повітовому сеймику (6)

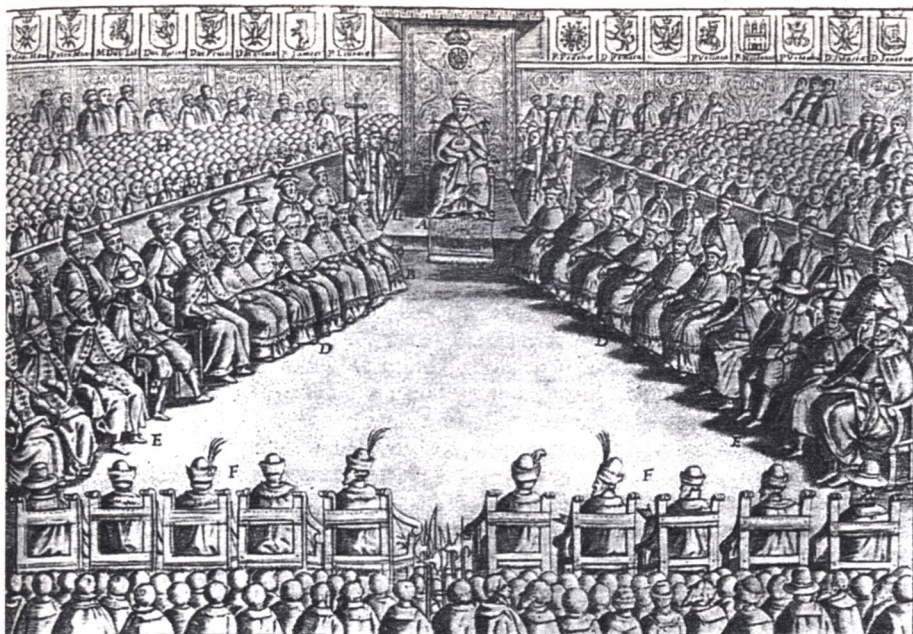
Шляхтичі (7)

луцького, маршалка волинського, старости володимирського і кременецького, переважно отримувались членами волинських княжих та панських родин, а нижчі уряди посідало місцеве боярство. Вибори адміністрації передбачали відповідні з'їзди, так звані сейми. На сеймах, що збирались в столиці Волинської землі – Луцьку, княжата і пани разом з єпископами та високими урядовцями, з власної ініціативи чи за дорученням верховної влади, влаштовували різні справи, давали пояснення відповідно “права землі волинської” у спірних питаннях. Під проводом маршалка Волинської землі сейми були апеляційною інстанцією для місцевих судів.⁵ Серед посадових осіб на обласних сеймах князі, пани і земляни вибирали ігумена найбільш знаменитого на Волині Жидичинського монастиря.⁶ Згідно з привілеєм на з'їзді передбачалось сеймове визначення розподілу між шляхтою великокнязівських субсидій на воєнні витрати. Навіть умови військової служби, що визначались на великому вальному сеймі всіх земель Великого князівства Литовського, початково намічались на обласних сеймах. Так, луцький владика за подарований йому в 1508 р. маєток був зобов'язаний посилати “на службу земську” своїх людей проти всякого ворога, відповідно до рішення сейму землі Волинської.⁷ Як нерегулярно діючі установи сейми Волині існували наприкінці XV – у першій половині XVI ст. Особливо часто обласні сейми вирішували питання судочинства, такими були луцькі з'їзди 1527, 1531, 1536 років.⁹

Варто відмітити також значення сеймів, поряд з урядовими заходами першої пол. XVI ст., в консолідації шляхетського стану, у відокремленні його від нижчих соціальних груп – заможних міщан і селян. В цьому плані важливою була перевірка наявного складу шляхти, здійснена при описах замків 1545 і 1552 років.¹⁰ На сейм, передуючий ревізії Луцького замку 1545 року, для складання реєстру шляхти з'явилось 162 особи князів, панів і землян, причому, як відмітили ревізори, цей список був далеко не повним.¹¹

Волинські сейми, в переважній своїй більшості, збирались в Луцькому замку,^{*} що надавало йому значення земельного політичного центру, і проходили під головуванням старости.¹² Адже Луцький “славутний і столічний” замок був свого часу столицею Волині,¹³ та й пізніше він продовжував вважатися головним Зам-

Засідання загальнодержавного сейму (6)

ком через наявність у ньому резиденції старшого урядовця Волинської землі — старости.¹⁴ Посада луцького старости зберігалась ще з часів Свидригайла, у Володимирі була введена 1503 року, а в Кременецькому повіті лише в 20-х рр. ХУІ століття.¹⁵

Після проголошення Віленським привілеєм 1565 року спільних для шляхти і магнатів регулярних повітових сеймиків¹⁶ політичне життя в Луцькому замку значно активізується. В цьому напрямку розвинулась і діяльність гродського суду, який отримував з королівської канцелярії сеймові листи з порядком денним майбутнього загальнодержавного сейму для їх обговорення на повітовому сеймику. З свого боку замковий уряд повідомляв магнатів та шляхту через листи і оголошення в храмах і на торгах про час зібрання сеймику і винесені на його розгляд питання.¹⁷ На повітові сеймики, відповідно до нового статуту 1566 р., повинні були збиратися всі без винятку землевласники шляхетського звання і радитись щодо потреб і проблем місцевого та державного життя. Це стосувалося питань забезпечення і вдосконалення роботи станових судів, економічного розвитку, релігії, військової справи та ін. Тут же обиралися два послы — депутати на загальнодержавний сейм, яким надавалися відповідні інструкції та повноваження по вирішенню питань, оголошених в сеймових листах.¹⁸

Таким чином, через повітові сеймики вся шляхта повіту могла брати активну участь в обговоренні та впливати на вирішення важливих державних питань, які виносились на великий сейм, що, в свою чергу, сприяло консолідації шляхти як

класу. Спогад про давню атмосферу шляхетського братання зустрічаємо століттям пізніше у вірші Д.Братковського “Банкет на сеймику”:

*Не ті вже пани, що були раніше,
Ті давно лежать десь на кладовищах,
На хліб-сіль не звуть шляхтичів убогих,
Не дають винця при своїх порогах.
Під сеймик було кличуть гостювати,
Від тебе не ждуть жодної заплати.^{18a}*

Центрами консолідації шляхетського стану ставали феодальні замки та двори, де розміщались повітова адміністрація і відбувались сеймики. Луцькі повітові сеймики збирались безпосередньо у Верхньому замку або в Троїцькому костелі на території Окольника.¹⁹

Віленським сеймом 1565-66 рр. на прохання шляхти вводились посади воєвод та каштелянів і утворювались нові воєводства. Воєводам надавалось головнокомандування земським ополченням, а каштеляни, поряд з маршалками, очолювали ополчення повітів. Крім того, воєводи і каштеляни головували на воєводських і повітових сеймиках та входили до великокнязівської Ради і Сенату.²⁰ Першим волинським воєводою став князь Олександр Чарторийський, резиденція якого розміщалась в столиці воєводства – Луцьку. Тут же намічався і пункт збору озброєного земського ополчення.²¹

Отже, Луцьк з цього часу стає офіційною столицею Волинського воєводства, а Луцький замок – резиденцією його урядових установ, хоча, власне, саме столицею був Луцький замок, оскільки влада міста не поширювалась в межах Замку, місто не брало участі в управлінні воєводством і його політичному житті взагалі.

Проведення земських реформ за польським зразком на всій території Великого князівства Литовського не тільки сприяло консолідації шляхти і зосередженню в її руках адміністративно-судової й військово-політичної влади, а й ідентифікувало державні інститути Литви і Польщі та привело їх до об'єднання в одну феодальну державу – Річ Посполиту. Унія відбулась на Люблінському сеймі в березні 1569 р. Одночасно Волинь і Підляшшя, а згодом інші українські землі були злучені безпосередньо з Польщею.²²

В приєднанні до Корони Київщини та Брацлавщини важливу роль відіграла інкорпорація Волині – цього головного гнізда княжих родів, представники яких займали вищі адміністративні уряди названих земель. Так, в дебатах по складанню державної присяги князем Костянтином Острозьким було піднято питання, щоб він зложив присягу не тільки як волинський магнат, але й як київський воєвода, посаду котрого обіймав.²³ Аналогічна ситуація виникла і з приїздом на сейм волинського магната і брацлавського воєводи князя Романа Сангушка – по складанню ним приватної присяги було порушено справу присяги від воєводського уряду стосовно Брацлавщини.²⁴ Тут також спостерігається визначаюча роль

волинської шляхти в тогочасному суспільному житті Русі-України і вирішенні її політичної долі.

Однак, не все йшло так гладко в справі практичного здійснення унії. До цього часу відноситься один з найяскравіших проявів політичної самодіяльності волинської шляхти, пов'язаний із столичним воєводським містом та Замком. Волинян не влаштовували умови приєднання до Польщі, і вони, після довгих безплідних дискусій над редакцією нового волинського привілею, проігнорували Універсал Сигізмунда II Августа від 8 березня про приїзд до Любліна на складання присяги королю і Короні. Королю довелося призначити кілька нових термінів, вдатись до серйозних погроз, аж поки в кінці травня – на початку червня не присягла велика група знатних шляхтичів на чолі з воєводою Олександром Чарторийським. 16 червня було відібрано присягу від всієї шляхти Волині і Брацлавщини. Разом з тим король пішов на поступки в справі створення нової редакційної комісії волинського привілею.²⁵ Правда, і кінцевий варіант привілею не задовільнив волинців; без королівського дозволу вони зібрались наприкінці 1569 р. на нелегальний з'їзд в Луцьку, де висловили свої критичні зауваження і скарги з цього приводу. Зокрема ставилась вимога до коронної канцелярії про листування руською мовою, а не польською, про дотримання старих норм оподаткування та військової повинності і участі в посполитому рушенні. Про все це було повідомлено в листі волинської шляхти королю, доставленому через посла пана Василя Гулевича. І в цьому випадку Сигізмунд, хоч і визнавав з'їзд шляхти в Луцьку самовільним, змушений був піти на деякі поступки й додаткові роз'яснення.²⁶

Отже, в XVI ст., особливо в другій його половині, спостерігається значне піднесення політичної функції Луцького феодального замку, офіційний столичний статус якого знаходить нове підтвердження. Проте активне політичне життя за мурами Замку забезпечувало участь в управлінні державою тільки місцевій шляхті та магнатам і взагалі не допускало до участі в ньому поспільства. Міста і селянство були усунуті від представництва і в загальнодержавному сеймі – феодалі не допускали їх до політичного життя країни, вбачаючи в них союзників міцної королівської влади.²⁷

6. Духовна столиця волинян

На території Луцького замку поряд з вищими місцевими органами світської влади з давніх часів мала свою резиденцію і духовна влада. Ще всередині дерев'яного городу було зведено церкву Івана Богослова, яка в XIII в. вже називалась соборною і вважалась святинею православного населення Волині. Храм був усипальницею верховних правителів удільного Луцького князівства, а згодом і всієї Волинської землі: “у которой церкви тела зошлых господарей христианских, великих княжат руских лежат и гробы их суть”.¹ Ім'я одного з них: “великого князя Любарта..., который эту церкву фундавал где жь и гроб его в той церкви и теперь есть”, названо в акті 1585 року.²

Сучасними археологічними розкопками розкрито муровану князівську гробницю домонгольського періоду, яка, за дослідженнями Б.Сайчука, належала Ізяславу Ингваровичу.³ Висновок зроблено за ознакою наконечника татарської стріли, що застряг під скроневою кісткою черепа з гробниці. Ізяслав же загинув в 1223 році на річці Калці, рятуючись втечею до Дніпра, і у випадку смерті чи тяжкого поранення мусив бути доставлений до Луцька своїм дядьком Мстиславом Німим.⁴

Як свідчать документи й останні дослідження, некрополь вищих світських і духовних осіб розміщувався в межах церкви й каплички що примикала до неї, а також зовні — впритул до їх апсид.

Більш широкий терен поміж двором владики, церквою та Стировою баштою займав цвинтар соборних священнослужителів і прихожан.

Розкриті археологічні залишки давньоруського храму Івана Богослова (24)

Церква володіла значною частиною замкової території, право власності на яку неодноразово підтверджувалось князівськими грамотами.⁵ Ця територія під назвою “плац владичий” зберігалась за нею і в XVI ст.⁶ Соборна замкова церква була також головною в Луцько-Острозькій єпископії та іменувалась в документах “столечной Луцкой”.⁷

Ми вже відмічали роль луцького храму в місцевому судочинстві, – під його склепіннями приймалися присяги і затверджувались клятви, а в притворі відбувались судові засідання і зберігались актові книги.

Кирило Терлецький

Луцький єпископ Кирило Терлецький (28)

Луцька єпископія, володіючи багатими маєтками, дворами і ґрунтами з осідлими на них людьми, теж була великим феодалом.¹⁰ В Луцькому і Володимирському повітах їй належало 4 містечка, 34 села і два добре озброєні замки,¹¹ по відношенню до яких соборна замкова церква та й, власне, сам Замок, були не лише духовною, а й адміністративно-судовою столицею. Тому не дивно, що разом з собором Луцький замок називається в той час столицею луцької єпископії.¹²

За рахунок певних доходів з феодалних володінь владика ремонтував та озброював одну з веж Луцького замку, яка отримала назву Владичої,¹³ а також брав участь в утриманні укріплень Окольного замку, на терені якого здавна діяли чотири православні храми: святих Дмитра, Петра, Якова, Катерини.¹⁴

Храм був досить відомим і в навколишньому світі. Воскресенський літопис в списку визначних міст Русі не забуває відмітити церкву святого Івана в Лучеську Великому на Стиру, а московські митрополити висвячують тут єпископів на інші єпархії. Та й вселенські патріархи, прямуючи до Москви, не обминали Волині.⁸ Титул луцького владика – екзарх патріарший Південно-Західної Русі – надав одному з його носіїв – К.Терлецькому можливість відіграти провідну роль в підготовці та втіленні церковної унії 1596 року.⁹

Найбагатша на Україні Луцька єпископія, володіючи багатими маєтками, дворами і ґрунтами з осідлими на них людьми, теж була великим феодалом.¹⁰ В Луцькому і Володимирському повітах їй належало 4 містечка, 34 села і два добре озброєні замки,¹¹ по відношенню до яких соборна замкова церква та й, власне, сам Замок, були не лише духовною, а й адміністративно-судовою столицею. Тому не дивно, що разом з собором Луцький замок називається в той час столицею луцької єпископії.¹²

Між собором Івана Богослова та Владичою баштою Замку лежав широкий владичий двір із спорудами різнофункціонального призначення, опис яких ми подавали вище.

При соборі діяла Рада вищого духовенства – крилос, або капітула,¹⁵ очолювана єпископом – найвищим ієрархом Луцької єпископії. В умовах ослаблення влади патріарха і митрополита становище владики в межах його єпархії було досить самостійним і незалежним. Він разом з крилосом висвячував священників і дияконів, ієромонахів та архімандритів, а також розглядав питання чистоти віри духовенства і прочан.¹⁶ В своїй діяльності духовні отці покладались на церковний статут Ярослава Мудрого, підтверджений 1493 року великим князем Олександром.¹⁷

Соборна церква Івана Богослова на рубежі XVI – XVII ст. Реконструкція (15,29)

Луцький соборний крилос, поряд з адміністративними функціями релігійного органу управління, виконував і роль суду на підлеглий території. При цьому луцький єпископський суд користувався правом недоторканості, підтвердженим ще князем Любартом.¹⁸ В юрисдикції суду були всілякі справи підданих, слуг і людей, що сиділи на землях владичих, а також справи духовних осіб, пов'язаних з церковною службою та урядами.¹⁹ Прерогативною була роль духовного суду в шлюбних справах. Особливої ваги набувало для багатих прихожан укладення чи розірвання шлюбу, що мало неабияке майнове значення. Помітну роль в адміністративно-судових справах єпископії відігравав протопоп церкви Івана Богослова, який видав владичою канцелярією.²⁰

Луцький замок в межах окольної своєї частини, де знаходився кафедральний костел Св.Трійці, був також столичним центром луцького католицького біскупства. Латинська кафедра була перенесена сюди з Володимира ще 1428 року клопотаннями великого князя Вітовта.²¹ Після 1545 р., відколи біскуп Юрій Фальчевський завершує будівництво нової кафедри з кам'яницею для капітули і школи, тут створюється не тільки духовний, а й культурно-освітній і політичний осередок. Варто лише згадати, що Троїцьку латинську школу в Луцьку закінчив в цей час відомий український полеміст Іван Вишенський.²² Спостерігається

причетність учнів цієї школи до повстання Григорія Лободи і Северина Наливайка.²³

Розміщена в костельних будинках дієцезіальна канцелярія мала статус великої судово-адміністративної установи.²⁴ Її юрисдикція поширювалась по всій величезній території луцького біскупства, яке включало Волинське, Брацлавське, Берестейське, Підляське і Литовське воеводства.²⁵

В цілому Троїцький кафедральний костел для парафіян-католиків виконував функцію, аналогічну кафедральному собору Івана Богослова для православних. В ньому також відбувались католицькі духовні суди,²⁶ а дещо пізніше збирались повітові сеймики.

В другій половині XVI ст. спостерігалось зростання впливу католицької церкви, яка фактично була державною, і явища застою православної, яка не отримувала підтримки з боку держави. В середовищі місцевої шляхти відчувався потяг до католицької, більш культурної і освіченої віри, що мала тісні зв'язки з Європою. Окатоличення давало також певні правові привілеї, тому під кінець XVI ст. католицизм на Волині був на піднесенні, а православ'я, спираючись переважно на міщан і селян, переживало занепад. Особливо відчутних втрат зазнала православна церква на Волині після підписання 1596 року Берестейської церковної унії, ініціаторами якої були луцько-острозький і володимиро-берестейський єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій.

Проте протягом всього XVI в. в Луцькому замку діяли два центри духовної влади – православний собор Івана Богослова та католицька кафедра Св.Трійці, що надавало йому значення столиці регіональних церковних округів.

7. Зниження оборонної функції Замку

Через нестачу джерел важко дати повну характеристику стану оборонних споруд Луцького замку та рівня його можливостей по виконанню оборонної функції в першій половині XVI ст., точніше, до першої його ревізії в 1545 році.

М.В.Довнар-Запольський підкреслював, що стан війни, постійна необхідність оборони краю викликає появу укріплень, утримання сторожі, війська, грошові та натуральні податки на підтримку оборонних сил.¹ Подібне явище, характерне для українських земель Великого князівства Литовського кінця XV – початку XVI ст. ми спостерігали на прикладі Луцька в період становлення державного повітового Замку, коли в умовах турецько-татарської агресії проводилась реконструкція його окольної частини.

Можна припустити, що в перші десятиріччя XVI ст. Луцький державний замок в цілому міг виконувати оборонну функцію. Проте вже 1540 року Сигізмунд I, стривожений воєнно-політичною ситуацією на півдні країни, посилає до Луцька і Володимира дворянина Івана Вікторина для огляду місцевих замків.² Трохи пізніше молодому королю Сигізмунду II Августу, який ще при житті батька почав управляти державами, новий ревізор Лев Паткевич повідомляв, що всі українські замки перебувають у занедбаному стані, потребують ремонту та іншого забезпечення. Цим і була викликана ревізія 1545 року.³

Королівських ревізорів, луцького біскупа Фальчевського та господарського дяка Паткевича, по їх прибутті до Луцька, вразила загальна занедбаність міських укріплень і Замку. Вимагали поточного ремонту всі три башти Верхнього замку, дерев'яні конструкції, дахи та помости яких зогнили і похилились. Небезпечно було ходити по бойових галереях на стінах, оскільки окремі їх ділянки були зруйновані.⁴ Подібним і навіть гіршим був стан Окольного замку, половина якого так і не була реконструйована в цеглі і залишалась дерев'яною. Городні цього замку, будівництво і ремонт яких покладався на повітову шляхту за рахунок висулужених маєтків, часто були недоглянуті, – непокриті і неотиньковані, а подекуди вимагали повної заміни. Ланцюгів на звідних мостах в'їздових башт обох замків не було, і взводи фактично не працювали. Поруйнованими та засміченими були вали і рови, на яких попід замковими стінами подекуди стояли будинки міщан,⁵ що являло небезпеку на випадок воєнних дій чи пожеж. Укріплення міста – паркан також частково згнив, обвалився і вимагав ремонту.⁶

У Замку були відсутні продуктивні запаси: "...не толко м'які і круп, медов пресних в спіжарнях і в погребях нет, але нігде жадного зерняті немаш".⁷ Подібна ситуація спостерігалась і зі зброєю. "В том замку околнем яко на вежах, так і по обланкам жадної брони нет, не толко каменя або кола і колодок і трізубов, яко по іншом замком українним с'ят, але ні пр'ята одного..."⁸ – відмічали ревізори. Щодо наявності зброї та боезапасу у Верхньому замку, то їх чисельність на середину – кінець XVI ст.

подається нижче в таблиці. Слід відмітити також загальне скорочення її кількості і незадовільний стан. Особливо примітивно виглядали гармати, в більшості старих зразків, що стріляли кам'яними ядрами, не мали добрих коліс, були необковані і не почищені.⁹

Таким чином, ревізія 1545 р. виявила значне зниження обороноздатності Луцького замку. Подібне становище склалось і в інших волинських та українських замках.¹⁰ Тож не дивно, що в 1549 р. татарські набіги натворили багато бід на Волині, а влітку 1551 р. татари повністю спалили Брацлавський замок, знищивши весь його гарнізон.¹⁰

В зв'язку з тривожними повідомленнями великим вальним сеймом 1551 року вживається ряд заходів по зміцненню оборони країни. Перш за все світські і духовні землевласники урочисто підтвердили виконання за рахунок своїх володінь замкової, дорожньої і мостової повинностей. За подальше зволікання в цій справі передбачалось застосування силових санкцій. Господарем було вирі-

*Кликун.
Керамічний рельєф з
Луцького замку (8)*

шено проводити щорічні ревізії замків для визначення їх стану і потреб. На старост чи воевод покладался обов'язок старанно слідкувати за виконанням замкових повинностей. Землевласників-військовослужбовців зобов'язували виставляти до ополчення одного озброєного вершника не з десяти, як раніше, а з дев'яти селянських служб. Великому князю було дозволено на три роки наперед взяти військовий податок — сребшину.¹¹ На кошти державного скарбу проведено опис всіх інших українських замків і зареєстровано повинності приналежного їм населення. Навербовані були «люди службєнніє» для гарнізонів Черкас, Канева, Вінниці та інших міст під командуванням ротмістрів і загальним керівництвом Василя Тишковича. В замки цих міст знову послано пушкарів по догляду за зброєю, порох, свинець і залізо для великих фортечних рушниць — гаківниць.

Влітку 1552 р. розпочалось будівництво нового Брацлавського замку, в якому брали участь 150 майстрів з державних волостей Луцького замку. Цього ж року обновлено замки Білої Церкви та Києва, забезпечено їх зброєю і проведено нову ревізію замків.¹²

Порівняно з попередньою ревізією оборонні можливості Луцького замку в 1552 році дещо покращились. Зогнили дерев'яні конструкції його стін та башт замінювались новими, збільшилась кількість замкової зброї та боезапасів, за яки-

ми вже доглядав пушкар, утримуваний з господарського скарбу. Проте в цілому стан багатьох замкових споруд вимагав продовження ремонту і склалось враження, що роботи тільки-но розпочались, або ж ведуться надзвичайно повільними темпами. Як фіксують пізніші описи Луцького замку, такий стан його споруд і зброї з тенденцією до погіршення був характерний для всієї другої половини XVI ст. Ось як виглядала кількість зброї та наявність боєприпасів за даними ілюстрацій та інвентарів середини – кінця XVI ст.

Найменування документу	Гармати	Ядра	Гаківниці	Кулі	Наявність пороху
люстрація 1545 р.	10	68	31	250	+
люстрація 1552 р.	10	120	65	205	+
			5 київ до стрільби	рушничних 192	
інвентар 1598 р.	3	—	41	90	-
інвентар 1600 р.	3	—	39	60	-

Подана таблиця ілюструє значне зменшення вогнепальної зброї і боєприпасів Луцького замку на кінець XVI ст., що явно не відповідало адміністративно-політичній важливості воєводського столичного центру. Причому, навіть в кращі часи середини віку, чисельність його арсеналу в порівнянні з іншими замками була досить скромною. Для прикладу, Кременецький замок в цей же час мав 29 гармат,¹³ що майже втричі більше, ніж Луцький. У 80-х роках внуками померлого єпископа Іони Борзобагатого-Красенського було забрано $\frac{1}{3}$ церковних замочків Хорлуп та Жабче 10 гармат, 70 гаківниць, 165 рушниць,¹⁴ що в сумі своїй теж більше, ніж було тоді в державному Луцькому замку. Особливо знизилась обороноздатність Верхнього замку наприкінці XVI ст., коли число гармат зменшилось більш як у три рази, а гаківниць майже у два рази, при повній відсутності пороху.

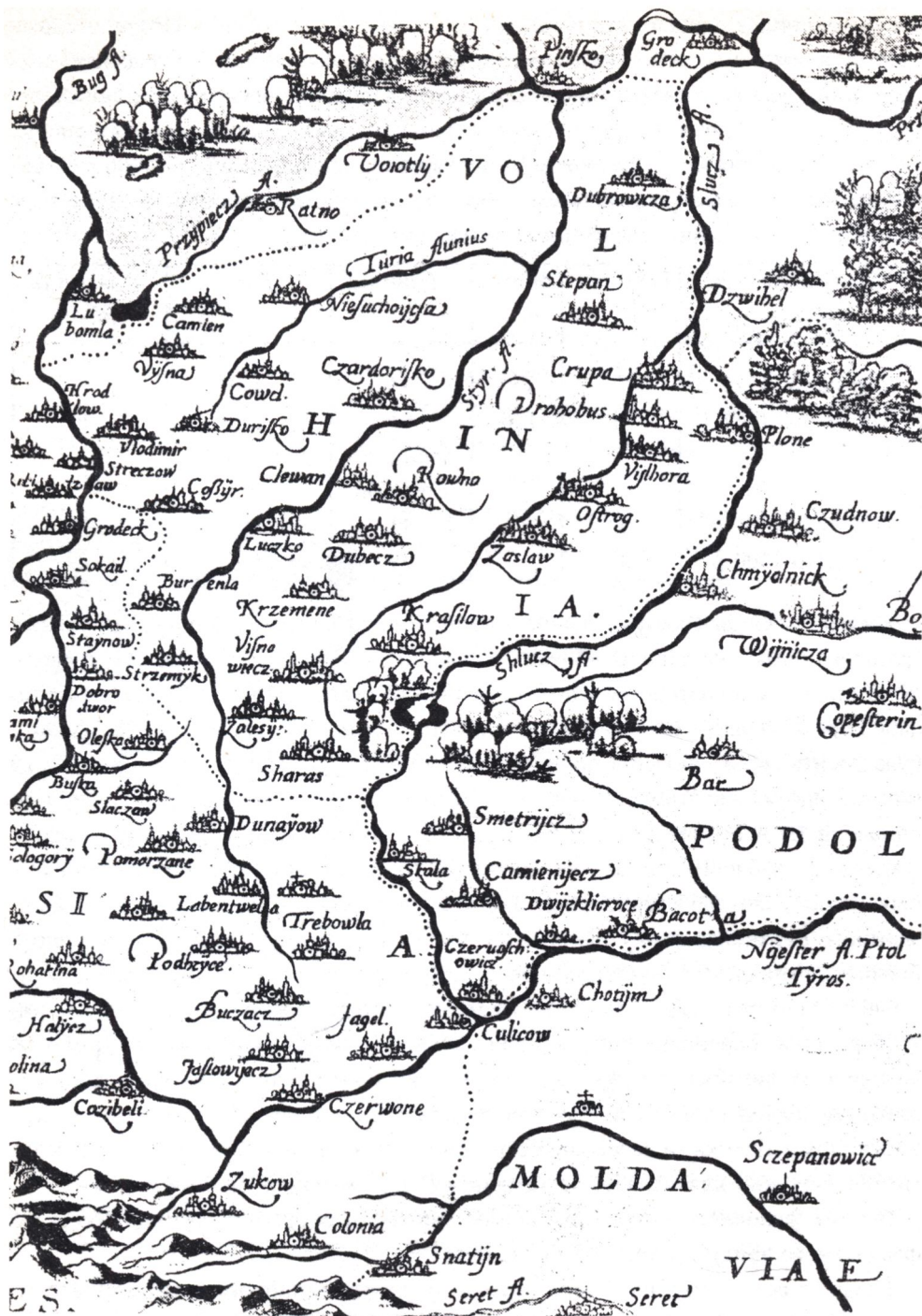
Звісно, що незахищеність Замку провокувала різні несподіванки. Так, восени 1595 р., коли переповнений шляхтою і купцями Луцьк гендлював на ярмарку, козаки С.Наливайка стягнули з нього велику контрибуцію, використавши нездатність воєводської столиці до самозахисту.¹⁵ Саме в цей час Окольний замок, з зогненими ділянками дерев'яних стін, похиленою брамою без взводу¹⁶ був вельми привабливий для нападу, не кажучи вже про міську оборонну мережу.

В чому ж полягають причини такого зниження оборонної функції Луцького феодалного замку протягом XVI століття?

Перш за все в тому, що Замок втрачає значення важливого військово-стратегічного об'єкту в зв'язку із зміною внутрішньо-політичної ситуації в державі. Якщо в XIV ст. Замок, як столична резиденція, розбудовувався в умовах русько-польської війни за панування в Західній Волині і Галичині¹⁷ і в першій пол. XV ст. знахо-

Волинь на карті Польщі В.Гродецького, близько 1562 року (25)

дився в центрі боротьби Свидригайла за віленський престол та самостійність руських земель,¹⁸ то з втратою значення урядової резиденції автономного Волинського (руського) князівства, ставши провінційним державним замком в глибині території Великого князівства,¹⁹ він опиняється поза межами важливих подій воєнно-політичного життя держави. Ця ситуація посилюється на початок XVI ст., відколи вже постійно проходять вибори спільного монарха Польщі і Литви,²⁰ і особливо після польсько-литовської унії 1569 р. та утворення Речі Посполитої. Відтепер Луцький замок остаточно вибуває з ряду прикордонних замків,²¹ зміцненню яких приділялась особлива увага. Українські замки мали ще й важливе для суспільства колонізаційне значення,²² що, наприклад, спостерігається в функціях навіть сусіднього Кременецького замку, намісники якого заселяли нові належні замку села.

В другій половині XVI ст. зменшується небезпека від Орди, оскільки наново відбудовані та укріплені українські порубіжні замки могли більш ефективно виконувати свою оборонну функцію. А з поширенням будівництва приватновласницьких замків та міських укріплень вони стали основними захисниками кордонів держави від татарських набігів.²³ Це дало змогу уряду відмовитись від збору ординщини і сплати її у вигляді подарунків ханам Кримської і Волзької орд. Надійний захист кордонів був кращим гарантом безпеки, ніж дипломатичні запевнення ханів.²⁴

Існуюча тактика військових дій теж не сприяла зміцненню обороноздатності Луцького замку, оскільки у випадку конфлікту з Туреччиною загонам всіх повітів Волині передбачалось під своїми хоругвами прибувати до Вінницького і Брацлавського замків в розпорядження маршалка (з 1569 р. – воеводи). Навіть в мирний час ці замки мали гарнізони найманих військ. Об'єднані загони воеводств в першу чергу були зобов'язані виходити “в поле” на битву і лише при значно переважаючих силах ворога оборонятись в замках.²⁵ На той час то був найбільш ефективний спосіб боротьби з рухливими загонами татар, які несли полон, смерть і розорення населенню українських міст і сіл.

Внаслідок названих змін воєнно-політичного характеру фортифікаційні споруди Луцького замку не знайшли свого розвитку у відповідності з ростом потужності артилерії. Значне поширення артилерії в XVI ст. зробило неефективною оборону старих замків, максимально зменшивши їх роль у воєнних діях взагалі.²⁶ Це вимагало вдосконалення фортифікації по шляху італійської бастионної системи, яка стала справжньою революцією в системі оборони,²⁷ створивши перевагу засобів оборони над наступальною зброєю. Але в описах Луцького замку ми не знаходимо елементів бастионної системи, як, наприклад, в Кам'янці-Подільському,²⁸ чи у приватному замку Радзивіллів в Олиці.²⁹

Інші причини, що безпосередньо спонукали до втрати у XVI ст. Луцьким феодальним замком оборонної функції, були викликані масовою роздачею дер-

жавних земель у спадкове користування приватним власникам. Роздача державних земель призвела до того, що вже 1545 року деякі феодалі, “котормі от оніх замков й предков наших... Именія і люді вислужні і тимі вже людьмі вислуженнімі яко оніх замков вудоваті, так і мостов ровіті і подвод і стацей даваті, так і інніх стародавніх повинностей земскіх полніті не хочут”.³⁰ На цей час було роздано понад сто сіл і шість замків в Луцькому і Володимирському повітах.³¹ Правдоподібно, що таким же чином дещо раніше позбулись своїх обов’язків по Луцькому замку і приписані до нього державні Кобринська, Городецька, Добучинська й Мельницька волості.

Не менш щедро роздавались і королівські дозволи магнатам на будівництво приватних замків. Декілька разів отримував їх найбільший з українських магнатів, власник могутніх замків в Острозі та Дубно, маршалок волинської землі К.І.Острозький.³² Побудувавши приватні замки для управління і захисту своїх земельних володінь, волинські феодалі першочергово дбають про зміцнення їх боездатності. Так, на озброєнні полонського маєтку Радзивіллів було більше ста одиниць вогнепальної зброї, а саме: 4 гармати, 40 гаківниць, 60 рушниць та достатня кількість куль і пороху.³³ До родових замків іноді звозилась зброя з державних і церковних “замочків”, як те бачимо у випадку з Хорлупами і Жабчим. Мабуть, так само забиралась зброя з Луцького замку під час зміни старост, адже при першій ревізії старі луцькі пушкарі повідомили, що гармат і боезапасів в Замку за попереднього старости було більше.³⁴ 1598 року відмічено недостачу, в порівнянні з попереднім інвентарем, трьох гаківниць, одну з яких взяв пан Юрій Кошиковський.³⁵ При власних добре озброєних замках, під захистом яких знаходились їх сім’ї та майно, феодалам відпадала потреба дбати про державний повітовий Замок.

До того, якщо землевласник отримував привілей на побудову замку в своєму маєтку, то його люди не були зобов’язані виходити на будівництво і сторожу господарського замку.³⁶ З особливого дозволу короля подібне могло бути і в інших випадках. Так, 1535 року Сигізмунд I звільнив підданих князя Кузьми Заславського від робіт при Луцькому замку і місті,³⁷ а на сеймі 1551 р. послали підняти питання про повне звільнення шляхти від дачі підданих на будівництво нових замків, ремонт старих, мощення мостів, влаштування гатей, сторожі, постою і т.д. Хоча на цей раз загроза війни з Туреччиною змусила шляхту “добровільно” погодитись на виконання повинностей,³⁸ то Литовський статут 1588 р. в законодавчому порядку все ж таки звільнив від державних зобов’язань приватновласницьких селян, в тому числі і від робіт по будівництву та ремонту замків.³⁹

В свою чергу замковий уряд теж не виконував обов’язків по зміцненню обороноздатності Замку. Вже 1545 року ні луцький староста, ні городничий, ні урядники не проживали в ньому.⁴⁰ Іноді доходило до ігнорування ними серйозних заходів, зокрема взимку 1596 р. староста О.Семашко не приїхав в Луцький замок

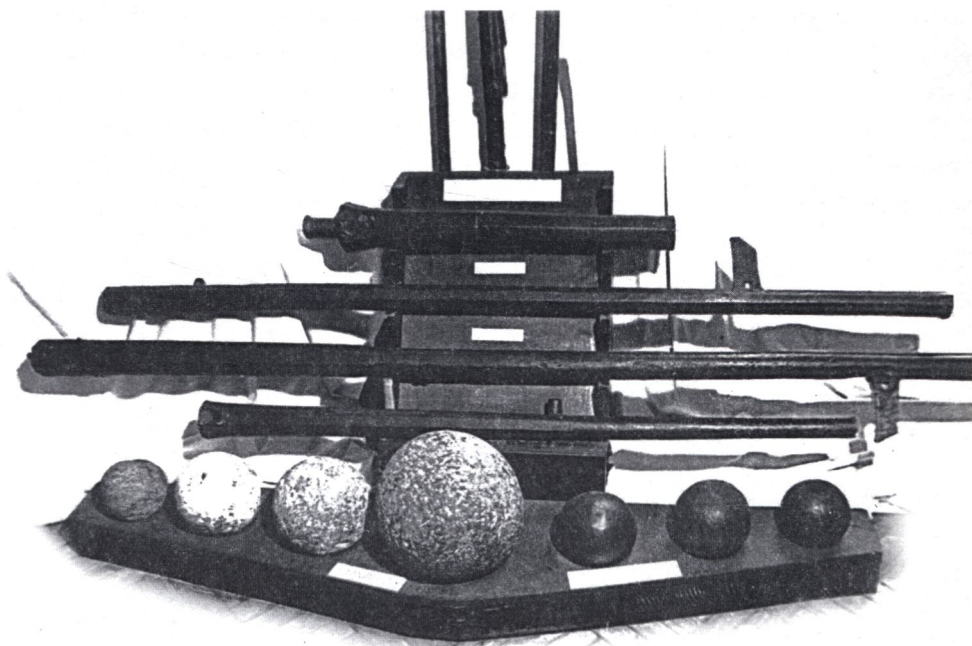

на гродські рочки, а зачинившись в своєму родовому замку в Хупкові, перечікував відхід повстанців Григорія Лободи з Волині.⁴¹

Роздача і самовільне захоплення державних сіл та волостей привели до того, що з належних Луцькому замку в 1545 р.— тринадцяти, а в 1552 р.— восьми сіл на кінець XVI ст. залишилось тільки три села. Скорочення феодальних володінь вело до занепаду замкового господарства і втрати засобів профілактики укріплень, створення запасів продовольства й коштів на утримання службового апарату, закупівлю зброї тощо.

Нерідкі пожежі в Замку і місті, наслідки яких згадуються в описах XVI ст., завдавали таких руйнувань, піднятися з яких обезкровлений Замок вже не міг.

Після земських реформ 60-тих років ми спостерігаємо, що адміністративно-судова функція Луцького повітового замку стає основною і визначальною. Зам-

“Бронь замкова” (31)

кові споруди, приміщення башт використовувались, ремонтувались і пристосовувались виключно для потреб адміністративно-судових служб.

Суб’єктивними причинами занепаду оборонної функції всіх державних замків того часу взагалі були зловживання старост та урядників, які мало турбувались про справність укріплень, потурали панам, зобов’язаним до ремонту замків, обертали на свою користь доходи, призначені на їх утримання.⁴² Одним із шляхів до подібних зловживань було поєднання двох, а іноді й трьох урядів однією особою. Вже згадуваний луцький ключник Петро Загоровський одночасно займав посади

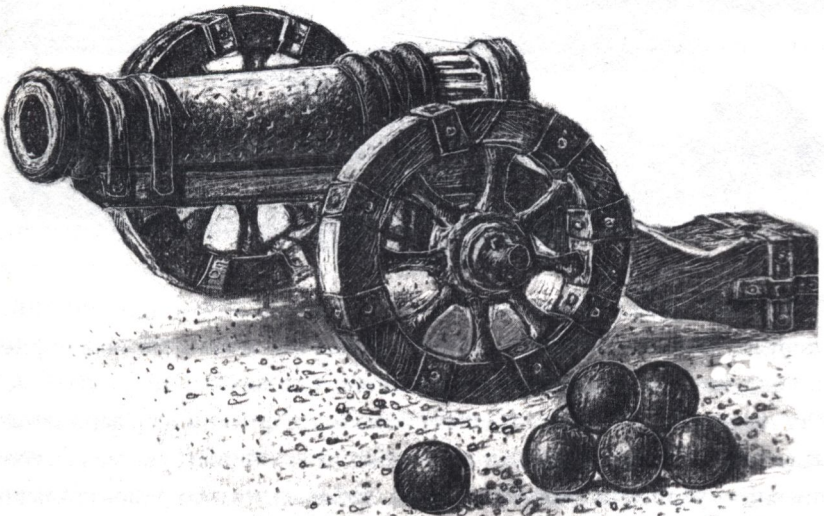

городничого та мостовничого.⁴³ Він не тільки отримував з них певні доходи, а й вміло використовував для пограбування сіл та маєтків шляхти. Натомість стан замкових городень і мостів ревізори виявили незадовільним. Проте раніше, – оповідали лучани ревізорам, – був окремо городничий і окремо мостовничий під управою і наглядом старости; кожний з них беріг свій уряд, і Замок був добре справлений.⁴⁴ Тимчасовий поділ цих урядів у 60-х рр. між Кирилом Зубцевським та Іваном Борзобагатим ситуацію вже поліпшити не міг.⁴⁵

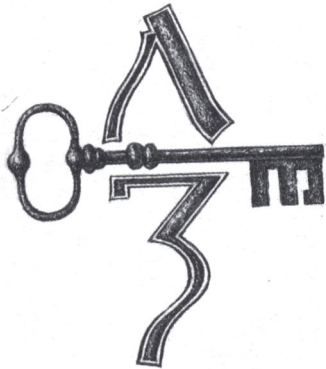
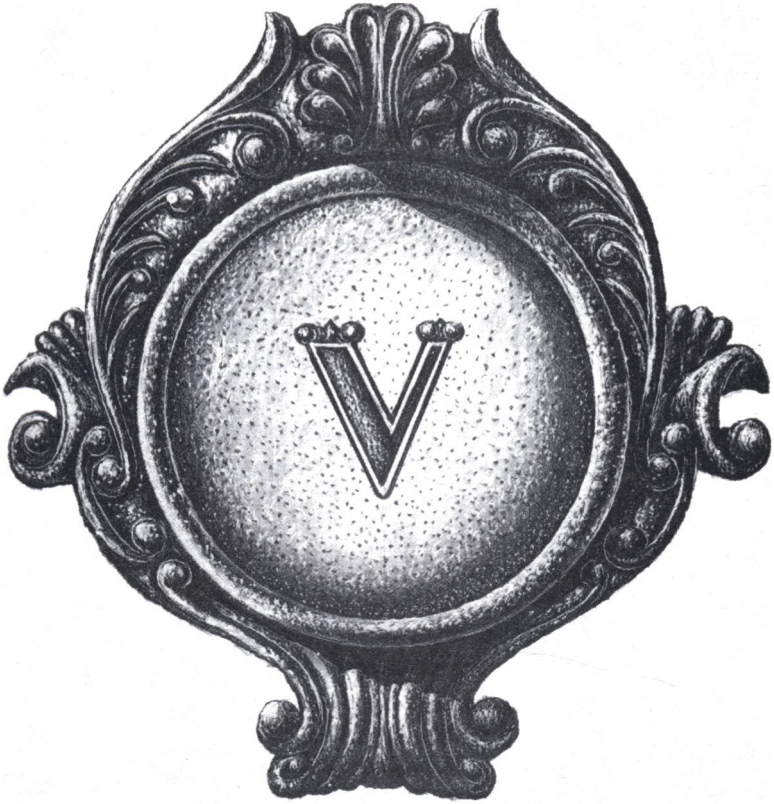
Подібне становище було і з воротньою сторожею Замку. Коли староста найняв двох сторожів, то ключник, котрий з свого боку повинен був найняти ще двох, не зробив цього, не давши забезпечення хлібом і грішми. В результаті воротні, як скаржились міщани, були на своїй волі – хотіли стерегти, а хотіли – ні, пиячили та ночували в місті, залишаючи ворота Окольного замку напризволяще, а за таких обставин вже важко було комусь забороняти вхід до Замку, бо заборона могла обернутись погано для самих охоронців, що і трапилось з боку князя Буремльського, який так вдарив сторожа, що “за малим йому шия не впала”.⁴⁶

Отже, після останньої більш-менш ефективної спроби відновлення обороноздатності Луцького замку між 1545 і 1552 роками в наступні десятиріччя він поступово і невідворотно втрачає свою оборонну функцію.

Арх. Михаїл

Луцький замок в умовах соціально-політичної та економічної кризи і краху Речі Посполитої в XVII-XVIII ст.

1. Напередодні визвольної війни українського народу

Важко зрозуміти історичні процеси першої половини XVII ст., пов'язані з Луцьким замком, не додавши деяких штрихів до огляду політичного становища Речі Посполитої, в складі якої перебувала Волинь та інші українські землі.

Ймовірно, що та легкість, з якою були прилучені українські землі, колонізаційний азарт і вигоди від економічного визиску їх багатств, непомірно збільшили апетити польської шляхти, спонукали до захоплення нових територій і держав. Це привело до явища, охарактеризованого в історіографії як авантюризм в зовнішній політиці Польщі.¹

В 1604-1606 роках впливовою групою польських магнатів при згоді короля було організовано похід самозванця Лжедмитрія I, а в 1607-1608 роках Лжедмитрія II на Москву, які вилились у пряму інтервенцію Речі Посполитої проти Російської держави, що тривала до 1618 року.² Цього ж року розпочалась Тридцятилітня війна в Європі, участі в якій не уникла і Польща.³ Протягом 1620-1621 років тривала польсько-турецька війна, в ході якої під Хотином проявило свою доблесть українське козацьке військо під проводом Петра Конашевича Сагайдачного.⁴ В розпалі військових дій під Хотином почалась війна з Швецією (1621-1629 рр.), а по її закінченню – Смоленська війна 1632-1634 років з Росією.⁵

Авантюристична зовнішня політика виснажувала країну, поглиблювала всі внутрішні суперечності. Вони виявлялись в загостренні політичної боротьби то між магнатами і королем, то між можновладними групами різної європейської політичної орієнтації⁶ аж до збройних повстань шляхти включно.⁷ Посилення експлуатації та національно-релігійної дискримінації українського населення викликало хвилю селянсько-козацьких заворушень в Середньому Подніпров'ї.⁸

В 40-х роках Владислав IV, готуючись до нової війни з Туреччиною, проводить ряд військових реформ, які торкалися також відбудовчої справи – ремонту старих і будівництва нових фортець.⁹ Сейм не дав згоди на війну. Тоді король наважився залучити до цієї справи запорізьке козацтво. Але Богдан Хмельниць-

кий на свій розсуд використав надані королем можливості, повернувши їх на боротьбу проти гніту польських магнатів.¹⁰

Загальний фізичний і економічний стан Луцького замку того часу відповідав стану ситуації в державі і графічно виглядав би безперервно падаючою кривою, фіксованою в окремих точках інвентарями й люстраціями, складеними, в основному, при передачі Замку і староства черговим намісникам.

В 1600 році луцький замковий уряд і староство з належними до нього доходами і пожитками прийняв вельможний пан Микола Семашко, котрий, як і його покійний батько Олександр, очолював уряд брацлавського каштеляна.¹¹ Його намісником, тобто підстаростою, іменованим також бурграбієм замковим луцьким, став Адам (Мартин) Ольшамовський.¹² Родина Семашків прославилась у зв'язку з подіями в Луцькому замку на предмет з'ясування майнових спорів між владикою Кирилом і старостами. Складається враження, що єдиною помітною справою протягом вісімнадцяти років старостування Миколи Семашка було руйнування споруд єпископського двору, яке супроводжувалось латанням дір замкового мосту меблями з владичих світлиць.¹³ Подібна поведінка старости, звичайно ж, не створила кращих умов для проведення шляхетських судів, повітових і воеводських сеймиків. Тому, особливо в зимову пору, волинські сеймики все частіше збираються в Троїцькому костелі.

Відображенням особливостей місцевого політичного життя став сеймик 1608 року під головуванням сеймикowego маршалка Михайла Гулевича. В інструкціях

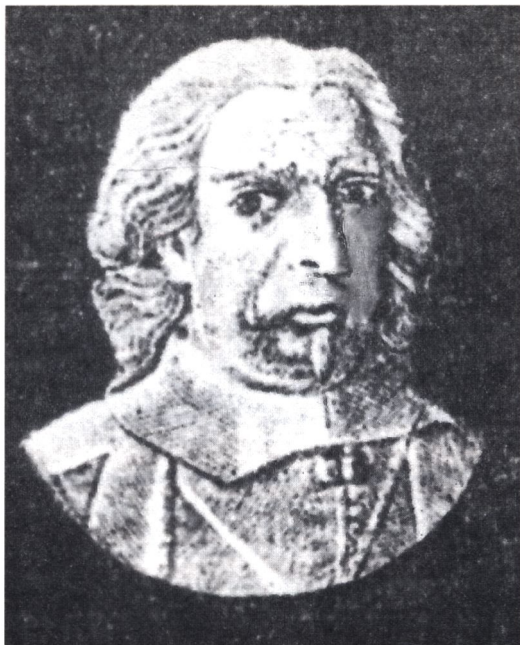
послам на варшавський сейм шляхтичі просили помилування декотрим з них за участь у повстанні, клопотали про вибори православного митрополита і єпископів, про заходи на захист України від татар та про наведення порядку в зберіганні і користуванні луцькими гродськими книгами.¹⁴ Останні два пункти їх клопотання були пов'язані з Замком.

Як відверто написали ревізори 1616 року, замок Луцький “за теперішнього старости спустошений”, через що “Річ Посполита велику несе шкоду і міщани тутешні під час тривоги

*Печатка луцького старости
Миколи Семашка (1,27)*

Луцький староста князь Альбрехт Станіслав Радзивілл, канцлер Великого князівства Литовського (13)

і небезпеки від ворогів Святого Хреста не мають порятунку для себе". Замкові мури стояли голі без дерев'яних обланків; покриття башт також обшарпалось, а з трьох гармат і 39 гаківниць, відмічених у 1600 р., залишилася лише одна гармата.¹⁵

Порівняно з минулим скоротилися і доходи староства. Київським хорунжим Гаврилом Гойським відібрано, за дожиттєвим правом, замкові прибутки від перевозів на Стиру. Від міста з кожного шинкового двору йшло на Замок капщизни* по три копи грошей литовських та з декількох десятків комор крамних – по 18 грошів з кожної. Цехи шевський і кравецький платили чиншу** по 10 коп грошей, а інші значно менше. Толочизни з єврейських і караїмських осель Замок

одержував по 6 грошів від будинку з ворітьми і по 3 гроші від будинків з фірткою. Із феодально-залежних сіл до Замку належало вже тільки Красне, в якому до служби були зобов'язані бояри і городники.¹⁶ Та ще продовжували давати рибу, за угодою з міщанами 1610 року, замкові рибалки.¹⁷

Не поліпшилась ситуація з Луцьким замком і з тієї нагоди, що протягом травня-червня 1617 р. тут проводив інспекцію військ перед черговим походом на Москву¹⁸ королевич Владислав, який проживав у костельній кам'яниці поруч костелу Святої Трійці.¹⁹ По від'їзді королевича місто зазнало нападу татар²⁰ і страхливої пожежі, з приводу чого Сигізмунд III надає міщанам права на додаткові прибутки.²¹

Татарські тривоги змусили старостинський уряд і місцевих князів та шляхту хоча б трохи подбати про оборону Замку. В лютому 1618 р. при передачі староства молодому князю Альбрехту Станіславу Радзивілли на В'їздовій башті вже стояли дві гармати, недавно прилаштовані до лафетів. Знайшлося в Замку і одинадцять гаківниць з необхідним боезапасом пороху та куль.

Проте стан замкових фортифікацій та споруд на його території бажав бути значно кращим. Всі дерев'яні конструкції як Верхнього, так і Окольного замку згнили, осипались і вимагали негайного відновлення. По мосту до Замку можна

* митний збір за право продажу напоїв

** податок на користування земельним наділом

було пройти лише пішки. Міські мости, скоріш за все були не в ліпшому стані, бо з Гнідави і Красного до міста діставались човнами або шляхетськими парами. Два підгнилі будиночки – повітової канцелярії і гродських судів – біля руїн колишнього палацу й стара похилена пушкарня, котра ось-ось мала завалитись, репрезентували державні споруди Верхнього замку.

Про стан Окольного замку красномовно свідчила обшарпана напівзогнила похилена В'їздова вежа з надсіченими ворітьми без взводу. На його території господарювала місцева свавільна шляхта і отці-єзуїти.

Шляхетською дворовою забудовою було самовільно зайнято два замкових плаці перед мостом Верхнього замку. На плаці, де колись стояла замкова башта для допиту злочинців, виріс двір луцького підсудка Андрія Загоровського (після ремонтів і добудов його будинок існує сьогодні як пам'ятка архітектури “Дім Пузини”), а плац навпроти, де страчували засуджених, був зайнятий двором Адама Рудецького. Шляхта поширила межі своїх дворів в Окольніку, зімкнувши їх з замковими мурами так, що деякі башти вже стояли в їхніх дворах, а в одній з них князь Юрій Пузина навіть влаштував собі помешкання.²²

Значну ділянку замкового терену на придбаних і подарованих плацах зайняли будівництвом колегіуму і костелу отці-єзуїти. Перейшов за посередництвом Миколи Семашка у власність доктора медицини Андрія Марцишевського і замковий плац на згарищі перед ворітьми Окольника, де колись стояла пушкарня і інші замкові садиби, а такий же плац навпроти було зайнято новозбудованим шпиталем для убогих.²³

Проте розгорнуте приватне й церковне будівництво в Окольному замку мало і свою позитивну сторону. Лінія дерев'яної частини замкових укріплень над Глушцем поступово замінюється цегляною дворовою забудовою Загоровських, Острозьких, Троїцької кафедри, а 28 городень дерев'яної стіни поміж Воротньою і Чарторійських баштами уфортифіковано мурами єзуїтського комплексу, по західному фасаду яких влаштовано оборонні бійниці.

Фізичний стан Луцького замку в 1618 р. був відображенням його економічного становища. Дещо раніше було відлучено за дожиттєвим правом Дмитром Гулевичем замкове село Голишів, а Радомишль – за ленним правом забраний белзьким воєводою паном Прусиновським. Залишилось тільки одне село – Красне, з яко-

Гетьман Іван Вигівський займав канцелярські й адміністративні посади в луцькому замковому уряді (7)

го на замкову службу відправлялись восьмеро бояр з листами, а на старостинських городах працювало 17 городників. В зв'язку з пожежею зовсім припинились замкові прибутки від оподаткування прибутків міських.²⁴

Характерно, що безгосподарність і занедбаність спостерігаються в той час не тільки на прикладі споруд державної, але й церковної власності. Понищений колись Семашком великий владичий дім без підлоги, вікон і дверей пустою стояв біля осиротілого Луцького собору.²⁵ Давня православна святиня, тепер “обдерта, непобита і в мурах порушена”, разом із двором та церковними селами, уніатським єпископом Ієремією Почапівським здаються 1621 року в шестирічну оренду,²⁶ а пізніше з усім рухомим і нерухомим майном — під заставу.²⁷ До Почапівського подібним чином викручувався із злиднів його попередник Євстафій Єло-Малинський,²⁸ який заступив на Луцьку єпископію по смерті Терлецького.²⁹

Причини економічного занепаду руської церкви можна значною мірою вбачати в наслідках унії 1596 р., в результаті якої від неї відійшло багато фундаторів і прихожан, які ще трималися православ'я. Досить показово це сталося у відношенні до найбагатшого нещодавно Луцько-Острозького владичства з боку князя Костянтина Острозького, який відразу по унії не тільки відійшов сам, а й відібрав від єпископії острозьку територіальну частину її маєтків.³⁰

За прикладом інших руських земель, волинська шляхта вже близько 1600 року згуртувалась в Луцьке православне братство³¹ та виступала на сеймах і сеймиках на захист і відновлення православ'я.³² Серед перших луцьких братчиків, котрі вписали свої імена в “Каталогос” при юридичному оформленні братства в 1617 р., поряд з особами духовного звання фігурують луцькі

Київський митрополит Діонісій Балабан, попередньо Луцький єпископ, котрий благословив гетьмана Івана Виговського на створення самостійної української держави (7)

замкові і воеводські урядовці, такі як підсудок Михайло Гулевич, чашник волинський Лаврентій Древинський, мостовничий Олександр і городничий Володимир Зубцевські, підстолій землі Волинської Криштоф Яловицький. Мабуть, цим пояснюється факт перших братських зібрань саме у Луцькому замку. Визначальним днем стало 1 вересня 1619 року, коли братство отримало офіційне виз-

нання короля з наданням привілею на будівництво притулку, церкви і школи. Тоді ж на зібранні в Луцькому замку воно об'єднало в своїх рядах шляхтичів з міщанами, з передачею останнім повноважень по нагляду і влаштуванню братських установ.³³ З початком дії цих установ Замок перестає бути резиденцією братства.

Боротьба православних за відновлення віри не обмежувалась створенням братства. Загальновідомою в суспільстві була палка промова братчика Лаврентія Древинського на великому сеймі 1620 р. на захист православної руської віри.³⁴ Напередодні цієї події відбулась таємна посвята патріархом Феофаном православних ієрархів, в їх числі й чернчицького ігумена Ісаакія Борисковича на єпископа Луцького.³⁵ Проте лише при обранні королем Владислава IV на виборчому сеймі 1632 р. руські депутати домоглися повернення прав своїй церкві. Внаслідок цього Ієремія Почапівський переніс уніатську кафедру до Жидичинського монастиря, а новообраний православний єпископ Афанасій Пузина, затверджений на коронаційному сеймі 1633 р., зайняв стару кафедру в Луцькому замку з усією єпископською маєтністю у воєводстві.

Таким чином, соборній церкві Івана Богослова було повернуто статус духовної столиці православних волинян.³⁶ Тут знову щоосені владика збирав на храмове свято урочисті єпархіальні собори.³⁷ Єпископ Пузина поза межами діяльності духовного пастиря став відомий в суспільстві як автор книги "Грамматика", а також своєю допомогою керівникові повстання Богдану Хмельницькому, котрому в 1648 році він нібито послав гроші, порох, гармати і кулі.^{38*}

Князь Альбрехт Радзивілл протягом чотирьохрічного (1618-1622 рр.) держання луцького староства, на відміну від попередника, проявив себе досить діяльним урядовцем, чию працю на користь Луцького замку можна оцінити, поставивши його ім'я поряд з іменами таких будівничих, як князь С.Ю.Гольшанський, староста Федір Янушевич, князь-біскуп Юрій Фальчевський, староста Олександр Пронський.

Замок нічого не втратив при Радзивіллах ні зі зброї, ні з маєтків і споруд, за винятком того, що завалилась нарешті стара похилена пушкарня й витрачено частину боезапасу під час татарських набігів. Проте за короткий термін, в умовах зростання кризи державної влади, активний урядовець зміг помітно вплинути на стан Луцького замку. Його коштом зведено новий широкий міст з поручнями на вході у Верхній замок й відремонтовано підйомні механізми воріт і хвіртки. Збудовано також великий адміністративний будинок з кухнею та комору з підвалом на замковому терені,³⁹ відремонтовано й покрито Стирову башту, де зберігались гродські книги.⁴⁰ В Окольному замку проведено ремонт і накриття всіх мурованих башт, одну з яких утримував князь-староста особисто, та поновлено коштом

* М.Грушевський відносить це останнє свідчення до непідтверджених чуток (Історія України-Руси т.VIII, ч.II, К., 1995, с.130)

повітової шляхти Воротню вежу.⁴¹ Після кількарічної перерви зусиллями старости було відновлено замкову сторожу, ця повинність тепер покладалась на красненських городників. Відновилося і надходження податків з міста.⁴² Свій двір в Окольному замку набожний Радзивілл подарував прибулим до Луцька законникам Ордену Св.Бригіти для влаштування кляштору.⁴³

Державницький хист луцького старости дозволив йому ще 1619 року зайняти посаду підканцлера Великого князівства Литовського, а згодом після здачі уряду в Луцьку, стати великим канцлером Литовським.⁴⁴ Староство від імені князя здавав 1622 року новому старості Ієроніму Харленському все той же бурграбій Мартин Ольшамовський. Гоноровий пан Ієронім з Харленжа з посадою старости отримав в пожиттєве держання і ключ луцький, про що він першого ж дня повідомив міський уряд з поспільством, євреями і караїмами, – щоб “послух і повинності складали”.⁴⁵

Луцький замковий уряд в цей час продовжував будувати свою діяльність згідно з відповідними уставами та привілеями і, звичайно ж, Литовським статутом 1566 року. До наших днів зберігся один з луцьких списків статуту, переписаний в другій половині 20-х років XVII ст. Він належав підкоморію Юрію Гулевичу.⁴⁶

В урядування старости Харленського відбулась зміна польських королів, в ході якої тривав більш ніж річний період безкоролів'я. Ця обставина знайшла своє відображення в активізації політичної і судової функцій Луцького замку. Волинська шляхта в перших днях червня 1632 р. з'їхалась на сеймик по влаштуванню позаапеляційного каптурового суду воєводства. Судові депутати, згідно з рішенням сеймика, повинні були, як і в давні часи, засідати “в замку Вишньому на місці звиклому, де суди гродські відправляють”.⁴⁷ Актові книги каптурового суду знову мали зберігатись в соборній церкві Івана Богослова.

В липні 1638 року утверджував православ'я в замковому соборі Луцька Київський митрополит Петро Могила,⁴⁸ нині канонізований святий Української Православної Церкви.

Після здачі 1639 року староства паном Харленським уряд луцького старости, чи від малої його дохідності, чи правової обмеженості воєводськими посадами, втрачає свій престиж і впродовж деякого часу перебуває в руках тимчасових намісників.

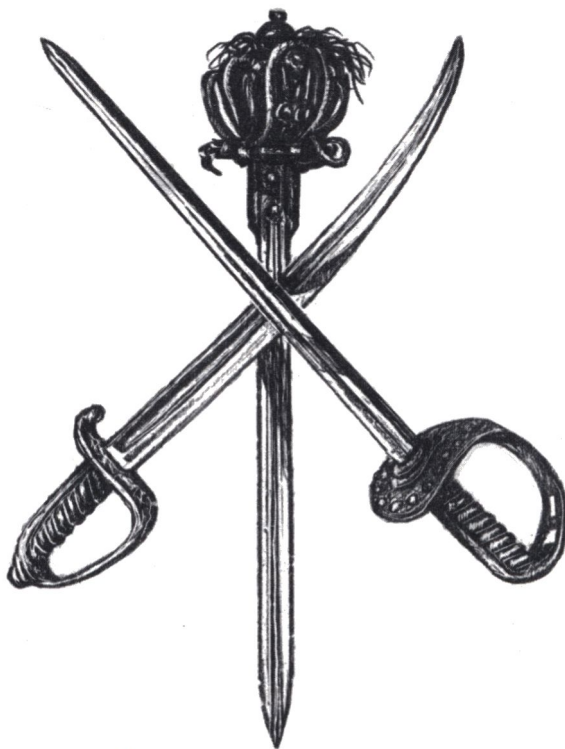
Для нас у цьому періоді цікавим є факт тримання луцького замкового намісництва в 20-30-х рр. Іваном Виговським.⁴⁹ Іван Виговський, працюючи з дитинства в луцькій замковій канцелярії, спочатку підписком, а далі і адвокатом, очолює групу пародистів канцелярської молоді. Копіюючи безкінечні процеси чванливої шляхти, молоді писарчуки, розважаючись, вдаються до персоніфікації і створюють пародійно-жартівливі записи в актових книгах, висміюючи шляхетський гонор. Проте подібні легковажні звичаї не заважали хлопцям з часом ставати високопрофесійними знавцями права, вельмишанованими людьми.⁵⁰

Зокрема, І.Виговський пізніше творив державну канцелярію і дипломатичний корпус Богдана Хмельницького і сам став гетьманом України.

Втрата престижу старостинської посади негативно вплинула на стан Луцького замку, що знайшло своє відображення в дебатах волинського сеймика 1645 р., коли уряд старости знаходився в руках князя Владислава-Домініка Заславського. “Замок, від якого може бути немалий захист державі, загрожує перетворитись в руїни”, вказували депутати в сеймовій інструкції своїм послам і радили, щоб князь-староста добився повернення забраних в минулому замкових маєтностей, а доходи від них впродовж десятиріччя використав на реставрацію Замку.⁵¹ Проте всім була очевидною нульова ймовірність успіху справи, висловлюючись по сучасному, – ремонту Замку за рахунок коштів, одержаних від продажу шкури невбитого ведмедя. Отож, в переддень народно-визвольної війни, яка сколихнула Річ Посполиту, Луцький замок не мав шансів на успішну оборону.

2. Реконструкція замкових фортифікацій по ходу будівництва укріплень міста в другій половині XVII ст.

Визвольна війна українського народу 1648-1654 років не залишила помітного сліду в історії Луцького замку, як, в свою чергу, і Замок не відіграв в ній якоїсь важливої ролі. Впродовж війни замковий уряд, очолюваний старостою Дмитром Корибутом Вишневецьким намагався, виконувати свої функції, однак в умовах збурення загальнонародного гніву їх ефективність була слабкою. Гродські актові книги фактично лише фіксували масовий вияв свавілля “покозачених” міщан і селян Луцького повіту.¹ Безпорадність повітової і воєводської адміністрації спостерігається і в організації охорони границь воєводства. Так, в травні 1649 р. сеймик прийняв рішення про збір посполитого рушення на 5 червня,² пізніше розповсюджується універсал луцького підкоморія Григорія Четвертинського про збір на 30 червня,³ а вже по цьому король Ян-Казимір орієнтував волинську шляхту аж на 16 липня.⁴ І це незважаючи на те, що в серпні 1648 року під час збору шляхти під Луцьком на її очах повстанська ватага в декілька сот людей без усякого опору захопила столицю воєводства, включаючи й Окольний Замок.^{4а}

Подібний збір шляхти поет Данило Братковський відобразив в своєму вірші “Посполите рушення”:

*Немає грошей найняти жовніри?
В похід рушаймо, бебряні ковніри!
Злата в нас досить, та жаль віддавати,
Треба на битву самим вирушати.
Тільки ж рушаймо усі до одного!
Ні, знайдем блазня, знайдем дурного.
Один за себе, а другий за брата,
Третій за батька — і війська багато.
А поки мазур візьметься за списа,
Вже у русина макітра вся лиса.⁵*

Цього тривожного часу стає очевидним, що роль і значення замків взагалі, особливо тих, що не знайшли свого фортифікаційно-конструктивного розвитку в нових умовах, виявилась незначною. Війна, основні битви якої відбувались на відкритих місцевостях, це наочно довела. Після неї основну увагу почали приділяти укріпленням міст взагалі, а не лише цитаделям-замкам.

Ця обставина відмічена нами на прикладі міста Луцька і Замку. Якщо 1645 року на волинському сеймику ще ставилось питання про піднесення з руїн і реставрацію Замку, то в інструкції послан на варшавський сейм 1652 р. основний наголос робиться на зміцненні оборони міста Луцька та обов'язках старост дбати про захист і укріплення всіх волинських міст взагалі.⁶

Перші прояви такого перегляду оборонної стратегії знаходимо ще в королівських привілеях 1620-х років луцьким цехам, в яких останні зобов'язувалися

мати на оборону міста всіляку зброю: гармати, гаківниці, мушкети, рушниці, порох та кулі до них.⁷ До цього ж часу відноситься лист старости Харленського до луцьких міщан, аби збирали складчину на закінчення міських валів для оборони Луцька від татар.⁸

Люстратори 1658 р. зафіксували фізичний стан оборонних споруд Луцького замку чи не гіршим, ніж півстоліття тому, коли його приймав Радзивілл. Він був так спустошений, що на підточених мурах не було жодних обланків, всі башти стояли непокриті і вимагали ремонту. Зброї також вже не було ніякої, окрім двох маленьких гармат у соборних ченців на дзвінниці. Ревізор висловив прохання, щоб держава не допустила повного занепаду Замку і обмірковувала питання про його відбудову.⁹ Про те, що таке “обміркування” затягнулось, свідчить інструкція волинським послам на сейм 1661р., в розділі про укріплення фортець,¹⁰ та люстрація 1663 р., яка відмітила ще більше спустошення Замку.¹¹

Візьмемо до уваги два важливі факти, відмічені в люстрації 1658 р. Перший – це поява мурів, за винятком дерев'яної Воротньої башти, довкола всього пригороддя (Окольного замку), очевидно, в силу вищеназваної шляхетської і костельної забудови на ділянках дерев'яних стін. Другий – вимога дерев'яного покриття (побиття гонтом) в попередніх інвентарях свідчить про наявність шатрових завершень всіх башт Верхнього замку, а значить, про відсутність ренесансних аттиків В'їздової і Стирової башт у середині XVII ст. Залишок сумніву в цьому висновку розвіюють інвентарні описи 1618, 1622, 1658, 1663 років: “Покрівля на...башти стара, вже обшарпана”, “...башта новопобита”, та “...брама...не вкрита так само, як і, вежі...”, зроблені ревізорами при огляді башт. Цього ні в якому разі не можна було б помітити при їх ренесансному завершенні.

Економічне становище Луцького замку на протигагу його фізичному стану зазнало деяких позитивних змін, відображених в люстрації 1660 року.¹² Найбільш важливими з них було повернення до Замку села Голишів, яке давало старостинському уряду дохід в 214 флоринів* та податку з перевозів на Стиру на суму 150 флоринів річних. Від міста поступало капщизни – 200 флоринів, з продажу горілки замкової – 162 флорини, торгового податку – 100. Із міських цехів найбільший прибуток в сто флоринів та натурою – м'ясом воловим давав цех р'зників. Загальна сума доходів від міста на Замок становила понад 668 флоринів, і разом з селами Голишів та Красне складала 995 золотих на рік. Наскільки це значна сума, можна зрозуміти з її витрат. Зокрема, на утримання уряду бурграбія використовувалось 150 флоринів, на урядника голишівського – трохи більше як 15 флоринів на рік та інших витрат – 79 флоринів. Таким чином, залишок з доходів староства складав 750 флоринів – суму цілком достатню для ведення реставраційних робіт в Луцькому замку. Справа ця, як ми вже відмітили,

* флорин – золота монета, що мала також назву злотий

Владика Гедеон князь Святополк-Четвертинський, полишивши кафедру у Луцькому замку, стає Київським митрополитом і піддає митрополію Московському патріарху (3)

була затягнута на довший час і, очевидно, чекала якоїсь нагальної потреби, яка б примусила отримувати кошти вкладати у відбудову Замку.

Така потреба настала в другій половині 60-х років, проте, перш ніж перейти до її розгляду, варто звернути увагу на зміну політичної ролі Луцька і Волині в результаті утворення української козацької держави та її приєднання до Росії. Вона полягає в тому, що українська шляхта пропольської орієнтації з колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств була витіснена козацтвом з своїх земель і зосередилась на Волині. Тут, у Володимирі і Луцьку, відбувались їхні сеймики.¹³ В прагненні повернути втрачені позиції прибула шляхта набирала помітну вагу в політичному, правовому і адміністративно-

господарському житті Волині, не шкодуючи для цього ні власних сил, ні коштів. Її активність проявилась як в організації оборони міста, так і в роботі місцевих сеймиків.

В середині 60-х років в Речі Посполитій сформувалась нова магнатсько-шляхетська опозиція королівському уряду, очолювана гетьманом Любомирським, яка переросла у збройну боротьбу між королем і конфедератами. Держава була вкінцець знекровлена тривалими війнами, внутріполітичними сварками і господарською розрухою.¹⁴ В цей час козацька старшина Правобережжя під булавою гетьмана Дорошенка, здобувши собі в союзники Туреччину і Кримське ханство, розпочинає воєнні дії проти Польщі.¹⁵

А на Волині, щерть переповненій шляхтою, поширюється селянський повстанський рух “дейнеків”, з приводу чого на серпневому 1666 року сеймику було ухвалено заходи по його придушенню і зміцненню оборони Луцька.¹⁶

В 1667 р. козацькі полки і татарські загони оточили військо Речі Посполитої і завдали йому поразки.¹⁷

Такий поворот подій настільки перестрашав волинське гніздо пропольської шляхти, що вона раз-по-раз збирається на сеймики і проводить оборонні заходи. На сеймиках висловлювалась велика стурбованість, що “із-за татар і козаків панство в своїх будинках проживати не може” і “до фортець мусить тулитися”, а в уже “пограничному від кочовиськ татарських Волинському воеводстві немає жодної реставрованої фортеці”. “Вся Україна в Крим пішла, а Волинь в Україну”, – з жахом і обуренням констатувало панство.¹⁸

На з’їзді світських і духовних шляхтичів Волині 30 вересня 1667 р. було намічено заходи по спорудженню фортифікацій і організації оборони Луцька¹⁹. Подібне рекомендувалось також іншим містам воеводства.²⁰

Зібранням шляхти серед основних заходів по захисту Луцька було вирішено до приїзду луцького старости Самійла Лещинського, виконуючого обов’язки коронного обозного поза межами воеводства, за губернатора Луцька обрати київського земського суддю Богуслава Яна Горайна, надавши йому виключні повноваження на укріплення міської фортифікації. Губернатор мав піддати замковій юрисдикції всіх міщан. Йому складала “повне послушеньство” шляхта з обіцянкою надавати гроші, продукти і будівельні матеріали на реконструкцію і розбудову луцького вузла оборони. Забезпечення провіантом покладалось на провіант-магістра і гарантувалось в разі відмови “грабунком” чи експропріацією панських маєтків. На з’їзді було також обрано ротмістра для командування ополченням шляхти і керівників по організації міської сторожі. В цей же час приймається давно нарізле для луцьких фортифікацій рішення про знесення збудованих на валах і ровах житлових будинків з виплатою компенсацій власникам. На фортифікаційні потреби передавались всі гроші з чопового податку та продекларовані шляхтою три тисячі польських злотих. В місті вводився військовий суд, фактично воно було переведено на военний стан.

Через місяць активних фортифікаційних робіт, на черговому сеймику, проводилась ревізія стану виконання заходів по обороні Луцька.²¹ Навіть сам губернатор фортеці Луцької пан Богуслав Горайн ревізував і показав ліквіди,

Печатка луцького старости Афанасія Міючинського (1,27)

що не тільки воєводські, а й його власні кошти та матеріали пішли на оборонні цілі.* Особлива увага на цей раз приділялась спорудженню оборонних валів, до чого прилучались як ремісники, так і піхотинці королівської роти полковника Даннемарка. Кошти на ці потреби в сумі 1500 злотих повинні були сплатити луцькі міщани.

А 14 грудня, на останньому в 1667 р. сеймику, відмічались успіхи “дозорця уряду” пана Горайна в будівництві луцьких укріплень: “так в мурах відновлених, як і в валах висипаних” і висловлювалось до нього прохання “завершити свою невтомну працю”.²²

Так в критичний момент загрози своєму пануванню українська шляхта пропольської орієнтації протягом досить короткого часу організувала і забезпечила перетворення Луцька в місто-фортецю. Для нас особливо важливою є та обставина, що при цьому було реставровано фортифікації Луцького замку. Хоч використані нами документи більш політичного характеру і тому не конкретизують місць та об'єктів робіт, проте сам факт їх проведення вони підтверджують. Безперечно, що це стосується і Замку, який єдиний із оборонних споруд Луцька був мурованим, і саме про відновлення його мурів, на нашу думку, згадує сеймиковий акт. Таким чином, були виконані ті роботи, до проведення яких закликали уряд, інвентарні ревізії та сеймики впродовж більшої частини XVII ст.

Архітектурні обстеження мурів дозволяють без особливих труднощів визначити об'єми робіт пізньої осені 1667 року, які складають п'ятий будівельний період Луцького замку. Жовтий колір поверхні фасадної цегли з повною відсутністю сіро-зеленого з оплавленням перевипалу та збережені залишки тиньку є його характерними візуальними ознаками. Причиною отинькування новозведених аттикових завершень В'їздової й Стирової башт, а також реставрованого гребеня північного муру, очевидно, стало повторне використання цегли з руїн князівського палацу, які в люстрації 1658 року згадуються як “суцільне високе мурування, де накати і склепіння попадали додолу”.²³ До думки про повторне використання матеріалу з палацових руїн спонукає наявність в кладці цього періоду двох основних типів цегли XIV і XVI ст.ст., ідентичних матеріалів палаців Любарта і Фальчевського, а також знахідка фрагменту палацової черепиці в розчині кладки аттика Стирової башти. Подібним чином були використані палацові кам'яні наличники для облицювання розширених вікон тих же башт.

Особливістю п'ятого будівельного періоду став факт застосування мулярами готичної системи кладки, якою рідко користувались протягом сторіччя, зокрема лише при будівництві підвалів Петропавлівського костелу єзуїтами. В реставрованій західній половині північного муру над збереженим нижнім рядом аркових дальнобійних бійниць було влаштовано комбінований ряд з чергуванням щіли-

* Богуслав Горайн мав свій маєток в приміському селі Яровиці (Ар.ЮЗР, ч.III, т.IV, К., 1914, с. 461)

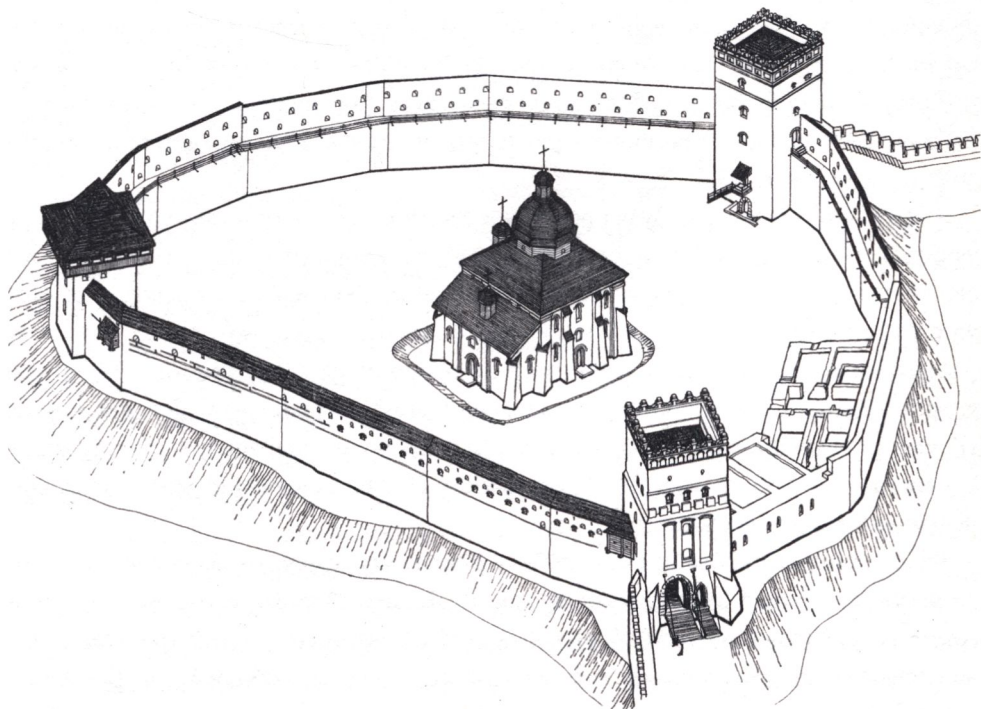

новидних та аркових бійниць ближнього бою. Влаштування щілиновидних бійниць Замку, подібно як і на фасадах єзуїтського костелу в XVII ст., не викличе здивування, якщо взяти до уваги, що на цей час для їх зручного використання було багато видів легкої вогнепальної зброї та й луки, як стрілецьку зброю, ми зустрічаємо в Луцьку навіть у XVIII ст.²⁴ Першочергова реставрація саме цього муру від Заглушецького передмістя, на якому велось спорудження дерев'яно-земляних укріплень, не була випадковою. Адже лише з нього можна було вести прямий обстріл підступів до Глушецького мосту й головного входу в місто. Два ряди наскрізних отворів по периметру аттика Стирової башти вказують, що її спочатку планували накрити шатровим дахом з підсябиттям. Проте непорушені напливи розчину в цих отворах свідчать про зміну намірів у завершенні башти ренесансними зубцями з внутріаттиковим дахом.

Отже, під час п'ятого будівельного періоду, згідно з нашими дослідженнями, під керівництвом губернатора Богуслава Горайна було надбудовано верхні яруси В'їздової і Стирової башт з їх аттиковими завершеннями та реставровано мур між В'їздовою й Владичюю баштами.

Відмічаючи велику напругу фортифікаційних робіт в Луцьку, не можна не зупинитись на ролі осілої на Волині української шляхти і місцевого католицько-

Відновлення прясла північного муру і надбудова аттиковими ярусами В'їздової й Стирової башт в другій половині XVII ст. стали п'ятим будівельним періодом Луцького замку. Аксонометрія (15,29)

го духовенства. Поряд з губернатором Луцької фортеці Богуславом Горайном – суддею земським київським, Костянтином Зубцевським – підчашим новогрудським, луцьким городничим Яном Ольшамовським, – у ранзі військового судді ми бачимо маршалками “кола рицарського” на волинських сеймиках 1667 р. Станіслава Чарнецького – канівського старосту і Стефана Іваницького – підсудка чернігівського. Всі сеймиківі зібрання відбувались в кафедральному костелі св.Трійці, що в Окольному замку. Навпроти кафедри розмішався Петропавлівський костел з колегією єзуїтів, а за ними – монастир бригіток. Тобто за минулі десятиріччя XVII ст. частка присутності католицького духовенства, його нерухомого майна в Окольніку зроста в кілька разів і набагато переважила православну. Якщо до цього додати, що всі вищеназвані культові споруди мали оборонний характер і, властиво, виконували оборонну функцію Окольного замку, то нехай не дивує активна участь вищого католицького духовенства в організації оборони Луцька. Підписи луцького каноніка Олександра Могильницького, пріора Гіацинта Шостаковського та ректора єзуїтської колегії Альберта Пригодського стоять першими під відомою постановою від 30 вересня 1667 р. по засобах для захисту Луцька.

Підвищена увага укріпленням фортець і міст із замками приділяється і пізніше, коли становище Польщі після підписання Андрусівського перемир'я з Росією про поділ України дещо врівноважилось. В 1670 р. депутати сейму від Волині висловлювали побажання шляхти про необхідність укріплення Білоцерківської та Кам'янецької фортець і обладнання сучасними фортифікаціями городових міст: Луцька, Володимира, Кременця. Для цього пропонувалось використання чопових* грошей з повітів.²⁵

Аналогічною за змістом була пропозиція луцького старости в 1681 році “відносно фортифікацій міста і обмислення безпеки як від неприятеля коронного, так і від людей свавільних”.²⁶ А трьома роками пізніше на фортифікації воеводської столиці було виділено шляхтою 1500 злотих з податку залізного.²⁷ Отже, ми знову спостерігаємо ознаки домінуючої уваги до оборони міст над замками. Тепер сам термін “фортеця” більше вживається у відношенні до укріплених міст, ніж замків. Це явище знайшло своє відображення і на визначенні політичного статусу міста. На відміну від XVI ст. вже не Замок, а місто Луцьк однозначно виступає столицею Волинського воеводства.²⁸

Щодо конкретних будівельних робіт у Верхньому замку, то зазначені документи відмічають лише задоволення прохання Луцько-Острозького єпископа, прототронія Київської митрополії князя Гедеона-Святополка Четвертинського про виділення п'яти сажнів землі перед головним фасадом собору Івана Богослова для прибудови просторого бабинця.²⁹ Дещо пізніше ця православна святиня

* чопове – податок на виготовлення алкогольних напоїв

Печатка луцького старости Антонія Міочинського (1,27)

ля про навертання його в унію. Не дивно, що після цього луцька кафедра передається королем в управління львівського єпископа, а після обрання Четвертинського Київським митрополитом на Луцьку єпископію призначається брат Шумлянського Афанасій, теж таємний уніат.³⁰

Ми ж ще раз згадаємо колишнього луцького владика Гедеона Четвертинського в зв'язку з його важливою послугою російській церкві, – посвяченням в сан не від константинопольського, а від московського патріарха та підпорядкуванням Київської митрополії Москві.³¹

Ось такі метаморфози в історії української церкви і народу відбувалися з легкої руки луцьких владик, які посідали на Київській митрополії. В 1658 році київський митрополит Діонісій Балабан, до цього теж владика луцький, благословляє знайомого по Луцькому замку гетьмана Виговського на відновлення української держави в складі Польщі і тоді висвячує в луцькі єпископи Гедеона Четвертинського,³² котрий згодом навіки піддав українців російській церкві, що знищило їх власну державність.

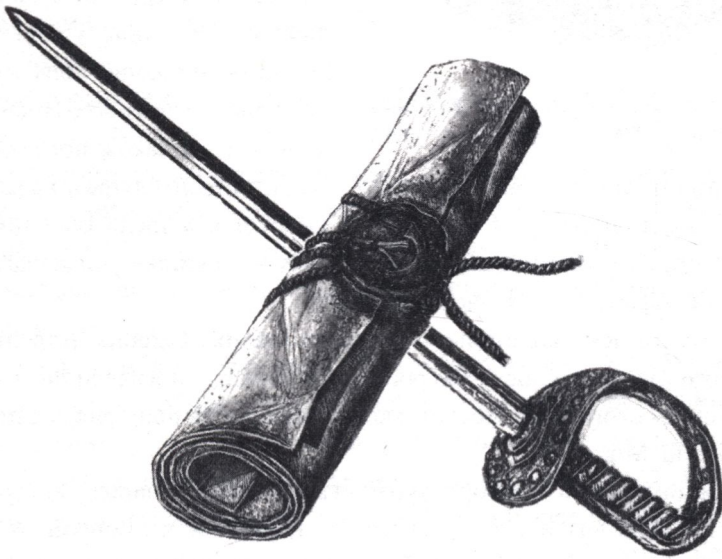
Кінець XVII століття ознаменувався подіями, які свідчили про переорієнтацію зовнішньої політики Польщі. Укладенням польсько-турецького договору Речі Посполитій було передано Поділля з Кам'янцем. Раніше підписаний "вічний мир" з Росією знайшов своє продовження в таємній союзній угоді Августа II з

Москвою, спрямованій проти шведської гегемонії в басейні Балтійського моря.³³
Взятий курс на нову війну означав подальше загострення старих суперечностей в магнатсько-шляхетській державі, які знайшли своє відображення на українських землях і в житті Луцького замку зокрема.

3. Втрата Верхнім замком оборонної функції та значення духовної столиці у XVIII ст.

Впродовж майже цілого століття від 1677 і по 1765 роки ми не зустрічаємо відомостей про інвентарні описи Луцького замку. Тому стан його фортифікаційних споруд, а також зміни в забудові території протягом першої половини XVIII сторіччя є для нас майже білою плямою. Виняток складають декілька штрихів, почерпнутих з повідомлень актових книг.

Замок лишався резиденцією адміністративно-судових і воєнно-політичних органів повіту й воеводства, місцем розташування церковних кафедр і резиденцій єпископів та продовжував виконувати функції урядової установи. Урядова діяльність Луцького гроду стала місцем відображення подій великої політики Росії, Польщі та Швеції. Особливо помітною була реакція місцевої влади на такі її прояви, як національно-визвольна і релігійна боротьба на Волині.

“На уряді гродському, в замку його королівської милості Луцькому, переді мною, Адамом Немировським, намісником бургграфства замку Луцького і книгами нинішніми гродськими...”,— вписував 6 квітня 1701 року урядовець початок скарги шляхтича Миколи Семіховського, в котрій той відмітив обурливий факт, що венденський підчаший Данило Братковський пішов до керівника козацького повстання Семена Палія.¹ Мова цього документа, польська з латинськими термінами, помітно різниться від руської (української) мови луцьких актів XVI — першої половини XVII ст. та характеризує не лише діловодство, а й вказує на зміни національної політики польської держави на Волині (пригадаємо умови Люблінської унії для волинців).

Луцька урядова замкова канцелярія не лише відображала, а й впливала на політичне і релігійне життя краю, продовжувала формування місцевих кадрів державного і церковного управління. Ще в середині 90-х років місцевого земського писаря Дмитра Жабокрицького під іменем Діонісія було обрано Луцько-Острозьким єпископом,² а на початку XVIII ст. під його духовною владою вже були Овруцька архимандрія, церкви й монастирі в королівських маєтках Київського, Волинського, Брацлавського воеводств.³

В квітні 1701 року в луцькі гродські книги вписується сеймикова інструкція волинським депутатам на загальнодержавний сейм з вимогою вигнання за межі Речі Посполитої бунтівного полковника Палія і знищення козацтва.⁴ Роком пізніше через повітові канцелярії Луцька, Володимира і Кременця розповсюджуються універсали волинського каштеляна Франциска Ледуховського про збір шляхти в поголовне ополчення проти козаків.⁵ Зібране під Заславом воеводське рушення затримало Данила Братковського, колишнього волинського посла на сейм, відомого правозахисника грецької віри на Люблінському з'їзді,⁶ відтепер вже й знаменитого своєю книгою “Світ по частинах переглянутий” поета.⁷ Братковський

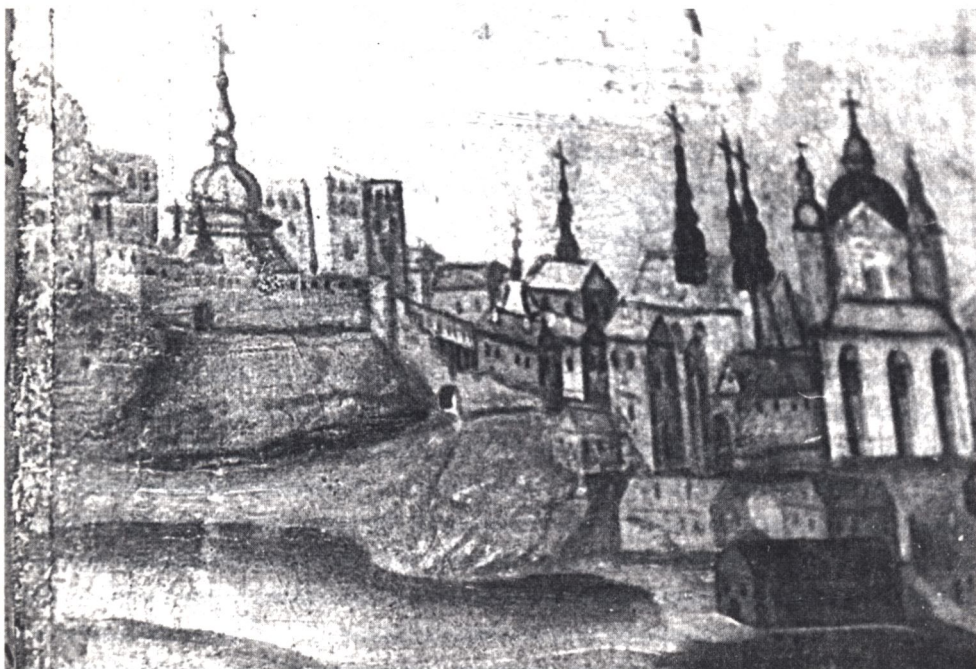

щойно вертався з Фастова від Палія, де проходила нарада повсталих козацьких полковників за участю української православної громадськості.⁸

Волинська шляхта на черговому сеймику постановила передати шляхтича Братковського осадженому в Луцькому замку військовому суду, яким згодом було винесено смертний вирок поету і вписано до гродських декретових книг.⁹ Виконання вироку над обвинуваченим співучасником повстання покладалось на міський суд і було здійснено 25 листопада 1702 року на Ринковій площі міста Луцька.¹⁰ Одночасно з Братковським вироком смерті й четвертуванням було покарано робітного селянина Івана з містечка Деревичі.¹¹ Цей факт, а також помилкове свідчення літопису Величка¹² дали підставу деяким дослідникам перенести подібний вирок і на Братковського. Проте останнього стратили як шляхтича і, відповідно до заповіту, після смерті повинні були поховати в крипті луцької братської церкви Воздвиження Чесного Хреста.

Смерть українського громадського діяча і поета Данила Братковського була виявом самопожертви “для захисту православ’я святого”, як він особисто відзначив у заповіті.

Необхідно визнати, що православна віра, яка півстоліття тому відіграла вирішальну роль у згуртуванні українського народу в його визвольній боротьбі і створенні козацької держави, тепер підпорядковується Москві й стає інструментом її державної політики. Це сталося внаслідок підписання польсько-російсько-

Луцький замок в середині XVIII ст. Фрагмент ікони (16,27)

го мирного договору про поділ України та входження Києва з резиденцією українського православного митрополита до складу Росії. Українське православ'я на Правобережжі імпонувало Росії, однак за умовами таємної угоди 1699 року не вписувалось в її союзницькі відносини з Польщею, тому не могло одержати від неї надійного захисту, що і вело його поборників до самопожертви. В полум'ї цієї омани й нерозуміння сучасних політичних реалій загинули й ватажки козацького повстання, котрі склали присягу й просились під протекторат Росії.¹³

Союзництво двох давно ворогуючих держав, які безцеремонно і жорстоко розигрували українську карту, стало продовженням процесу самовинищення українського народу і врешті-решт породило такий могутній вияв його національної свідомості, як гетьман Іван Мазепа.

За кілька років до повного осягнення жахливої суті російсько-польської політики для України і визначення свого вибору на союз з шведами гетьман Мазепа, зупинившись у Дубно, посилає універсал волинській шляхті з приводу забезпечення провіантом свого війська. Оголошений луцьким замковим урядом, цей документ вписується до гродських книг.¹⁴

Перебування російських військ на Волині, як союзників Польщі в війні з шведами, використовувалось місцевим православним елементом для повернення позицій, втрачених в змаганні з уніатами, які користувались прихильністю польського уряду та силовою підтримкою прокатолицької шляхти. Подібні дії православної пастви по відношенню до вищезгаданого Луцько-Острозького єпископа Діонісія Жабокрицького спостерігаємо у Луцькому замку. Не дочекавшись рукоположення в сан з боку Київського митрополита і Московського патріарха навіть після особистого дворазового клопотання короля Августа II перед Петром I,¹⁵ Жабокрицький приймає унію, одержує щедрі королівські ласки і поширює свою владу над уніатами королівських маєтків по всій Речі Посполитій.¹⁶ Пізніше, переслідуваний православною шляхтою, що мала підтримку російських військ, шукає порятунку в Угорщині. В квітні 1708 р. Луцько-Острозький єпископ, екзарх митрополії Київської і Овруцький архімандрит Діонісій Жабокрицький повертається в Луцьку резиденцію для наведення порядку в маєтках єпископії та рукоположення нових священників. Дізнавшись про це, його православна рідня Микола Гулевич і Юрій Жабокрицький, діючи від імені російського царя, з загоном озброєних слуг увірвались до Верхнього замку і, силоміць захопивши єпископа, намагались вивезти в Росію. Та вчасно вдаривший на сполох дзвін зібрав до Замку покатоличену шляхту і духовних осіб, котрі не дозволили православним здійснити свій намір.¹⁷

В час цієї пригоди було відмічено відсутність сторожі в Замку, через що зловмисники без перешкод проникли в нього і, замкнувшись, дістались цвинтарем, повз соборну церкву, під вікна єпископської резиденції.¹⁸

Лише наступного року противники Жабокрицького передають його в руки російського імператора, котрий перебував на той час у Луцьку. Єпископ був негайно відправлений на заслання в Росію, де незабаром помер.¹⁹

Наступний Луцький владика Кирило Шумлянський будував кар'єру духовного пастиря у зворотньому порядку. Розпочавши її як уніатський єпископ, на пропозицію короля і за рекомендацією уніатського митрополита, він рукоположився у православного митрополита і вирішив продовжити кар'єру православним ієрархом. Король негайно відреагував універсалом на цю подію, звинувачуючи Луцького єпископа в державній зраді. В свою чергу волинський сеймик визнав акт його обрання недійсним і передав єпископію під управління Холмського уніатського єпископа. Переслідуваний шляхтою прокатолицьких настроїв, Шумлянський змушений був тікати до Києва і просити захисту в російських властей. Імператор Петро I з цього приводу висловив своє обурення королю Августу II.²⁰

Таким чином, змагання за підпорядкування такого важливого чинника суспільного життя, як українське православ'я на Правобережжі, що проходили з перемінним успіхом між російським і польським урядами, через політичні маніпуляції Луцькою єпископією завершилися на користь поляків. Фактично вже з 1715 року і до падіння Польщі єпископія переходить під владу уніатів, що привело до певних змін в розбудові єпископської резиденції у Верхньому замку.

Печатка луцького старости Владислава Корибута Воронецького, 1749 р. (1,27)

Першою турботою нових господарів був капітальний ремонт кафедральної церкви Івана Богослова, яка вже перебувала в аварійному стані. Луцький греко-католицький єпископ Йосип Виговський (1715-30 рр.), як відмічають джерела, "katedra swoja z gruzow prawie dzwignul".²¹ Очевидно, ним же в північному мурі Замку пробивається хвіртка і будується висока мурована дзвінниця, яку згадує люстрація луцького староства 1765 року. Відремонтовану кафедру, хвіртку в мурі і цегляну дзвіницю замість старої дерев'яної можна бачити на тогочасній іконі св.Ігнатія, яка містить в собі зображення забудови Верхнього та Окольного замків близько сер. XVIII ст. На ній видно також високий дерев'яний міст перед В'їздною баштою Верхнього замку та прилягаючий до неї мур Окольника з аркою над ровом.

В Окольному замку велась розбудова католицької кафедри св.Трійці біскупом Степаном Рупневським (1721-31 рр.). Вона була викликана наслідками руйнівної пожежі 17 червня 1724 року. Біскуп з власних коштів фундував 200 тисяч злотих, відбудував її та навколишні спалені костели.²² На місці згорілої дерев'яної було споруджено муровану кафедральну дзвінницю, яку ми також бачимо на вищезгаданій іконі. Відновлена кафедра стала кращою ніж була, тому ім'я Рупневського в її історії встало поруч з іменем біскупа Фальчевського.²³

Перший з відомих сьогодні в науковому обігу опис Луцького замку XVIII в. вміщено в люстрації староства 1765 року, в останній рік його держання Станіславом Чарторийським.²⁴ Завдяки документу ми можемо більш повно відмітити зміни у фізичному стані споруд і забудові території Замку, які стались впродовж майже цілого століття. Отже, перейшовши через дерев'яний міст, люстратори

вступили до “брами мурованої” (В'їздової башти Верхнього замку), в двох поверхах кімнат котрої зберігались поточні актові книги воеводства. Праворуч від брами ще залишались руйні мурів і тільки знаки, де колись була “резиденція діличних княжат і панів Луцька” (князівський палац). Зліва стояв старий дерев'яний будинок, можливо, ще той, що збудував майже півтора віку тому Альбрехт Радзивілл. В ньому розміщались канцелярія і зал для гродських судів.

Стирова вежа відмічена в трьох поверхах, з котрих на першому розміщались скарбниці для скла-

дання депозитів, під ним, в підвалі, — в'язниця для звинувачених декретами. На другому поверсі — в'язниця для відбування покарання шляхтою, а на третьому, крізь склепіння якого в дощ протікала вода, були законсервовані гродські книги.

В центрі Замку стояла кафедральна уніатська церква Івана Богослова, в якій також зберігались актові книги — земського суду. Поза кафедрою розміщались дерев'яні споруди єпископської резиденції, у флігелях якої проживав клір, а поряд височіла мурована дзвінниця. Ревізорі більше не відмічають ніяких споруд, проігнорувавши навіть Владичу башту, яку ми бачимо в цей час поряд з дзвінницею на іконі св.Ігнатія. Проте ними зауважена відсутність будь-якої зброї, що означало чи не повну втрату Замком оборонної функції.

Печатка луцького старости Станіслава Чарторийського, 1753 р. (1,27)

Люстратори чомусь не відмітили і великих тріщин північного муру по обидва кінці поблизу Владичої і В'їздової башт, внаслідок чого він злегка похилився у замковий двір. Згідно з нашими дослідженнями, тріщини були результатом зсуву підмитої зливовими й талими водами ділянки валу навпроти щойно влаштованої хвіртки.

В Окольному замку, що іменується “пригородком”, тобто підзамчим, нараховувалось дуже багато шляхетських дворів, кафедральний костел св.Трійці з колегією каноників, Петропавлівський костел та колегіум єзуїтів і монастирський комплекс бригіток попід мурами пригородка. Поруч з бригітками – маленький костел св.Дмитра (уніатська церква). Мури довкола підзамча відмічені ревізорами як переважно добрі. Щоправда, тільки в одному місці Йосип Борецький, новогрудський стольник, мур “для проглядання свого дворика розбив і розібрав”. А також рів довкола Окольника в деяких місцях був засипаним.

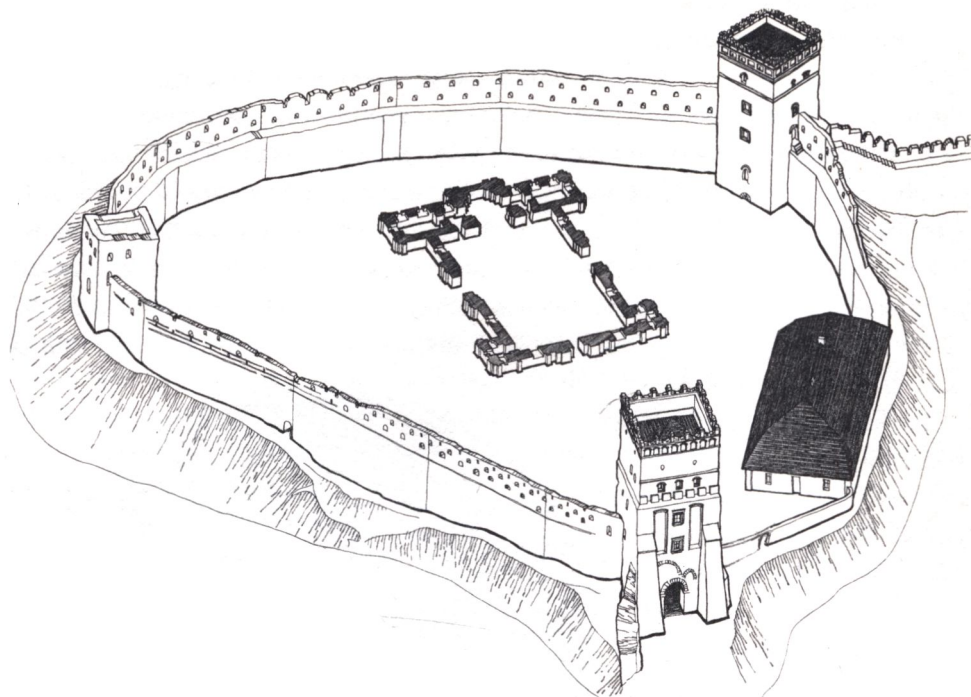
До Луцького староства на цей час належали села Голишів, Красне і Кульчин, з яких чистого доходу, поза всілякими витратами, виходило 1084 злотих в рік.

Аналізуючи вищевказані відомості, можна зробити деякі узагальнення щодо Луцького гроду станом на 1765 рік. Замок, з відповідними спорудами на своїй території, продовжував бути резиденцією органів світської і духовної влади, а значить, зберігав функцію державної адміністративно-судової, політичної і релігійної установи. Можливість виконання ним оборонної функції в цей час, через спустошеність його фортифікацій та відсутність зброї, була проблематичною, хоча на майбутнє її ймовірність, судячи зі слів люстраторів, котрі радили всетаки, щоб Річ Посполита замислилася над його реставрацією, не заперечувалась.

Щодо Окольного замку, то, іменуючи його ще з 1658 р. пригородком, а поняття Луцький Замок відносячи в основній мірі лише до Верхнього замку, королівські ревізори підштовхують нас до думки про певне зрушення в бік суспільного розуміння Окольника як звичайної міської території. Слід гадати, що це сталося в зв'язку з перетворенням Луцька в місто-фортецю, завдяки чому його територія за надійністю захисту та своєму престижу прирівнювалася до привілейованої замкової. Велике значення в цьому мав і ріст суспільно-політичної значимості в державі міського поспільства, його наближення до шляхетського стану.

В 70-х роках намітились зміни у власності і забудові церковних маєтностей на території Верхнього і Окольного замків. Одні з них були пов'язані з ліквідацією єзуїтського ордену та передачею його майна Комісії народної освіти (Едукаційній), яка розпочала створення вищої світської школи на базі луцького єзуїтського колегіуму.²⁵ Інші пов'язані з діяльністю уніатського єпископа Сильвестра Рудницького, котрий розбирає до рівня земної поверхні стару, давньоруської фундації соборну церкву Івана Богослова і на її місці закладає мури нової кафедри значно більших розмірів.²⁶ Для забезпечення будівництва водою владика Руд-

Реконструктивні роботи шостого будівельного періоду в останній чверті XVIII ст. означали повну втрату Луцьким гродом колись найголовнішої оборонної функції. Аксонометрія (15,29)

ницький у своєму дворі викопує глибокий колодязь, облицювавши його дубом*. Безперечно, що саме тоді розібрано високу муровану дзвіницю, бо вона опинилась в обсязі розпочатого будівництва. З тієї ж причини ліквідовувався старий соборний цвинтар, тому для перепоховання останків в новій кафедрі було передбачено спеціальні підвальні приміщення — крипти.

Однак, вивівши стіни храму лише на три лікті над землею, єпископ-будівничий помирає, а його наступник, відправляючи служби в каплиці при владичому домі, не продовжив спорудження кафедри.²⁷

Пожежа 5 вересня 1781 року внесла свої корективи в життя Луцького замку і міста взагалі. Полум'я поглинуло обидві кафедри**, кілька костелів і церков та 454 будинки.²⁸ У Верхньому замку згоріли до тла всі споруди єпископської резиденції разом з риштуванням новобудованого храму.²⁹ Очевидно, тоді ж було знищено і гонтовий дах Владичої башти.

* колодязь глибиною 18 м., датований XVIII ст., виявлено 1992 року і досліджено автором з використанням геологічного зондажу

** на цей час функції греко-католицької кафедри виконувала церква св.Дмитра, повернута католиками уніатському духовенству замість погосту Троїцької церкви поряд з монастирем домініканів (Старий Луцьк, 1998, с.49)

Троїцький костел єпископів-будівничих Фальчевського і Рупневського в Окольніку після цієї пожежі вже неможливо було відновити. Тому кафедру переносять до відремонтованого Петропавлівського храму,³⁰ а капітулу розміщують в будинку колегіуму. Врятовану єзуїтську бібліотеку з навчальним приладдям успадковує створювана Едукаційною комісією школа під управлінням академіків. Академія облаштовувалась у відремонтованому корпусі старої капітули і додатково споруджених для неї будівлях. В іншій частині споруд колишньої Троїцької кафедри влаштовано утримуваний капітулою шпиталь для німецьких та сирітський притулок, яким опікувалась місцева шляхтянка Юзефа Поляновська.³¹ Останній давав дівчаткам-сиротам основи медичних знань і згодом став відомий як інститут сестер милосердя.

Скоріше за все, ця пожежа спричинила давно назрілі перебудови у Луцькому гроді старостою Юзефом Чарторийським, відмічені у лаконічному описі Замку під час ревізії 1789 року.³² Ясновельможним князем у вибитій частині замкового муру збудовано канцелярію з передпокоєм, судовим і юридичним залами та приміщеннями для збереження гродських і земських книг. На виході з Замку зведено мурованого моста з склепінчастою аркадою.

Лаконізм ревізорів не перешкоджає нам на рівні сьгоднішніх знань конкретизувати всі обсяги робіт старости Чарторийського, які можна вважати шостим будівельним періодом Луцького Верхнього замку. Разом з тим аналіз характеру цих робіт підводить до висновків про важливість суспільних змін по відношенню до оборонних функцій місцевого гроду.

Як і раніше, для потреб шостого будівельного періоду повторно використано залишок цегли з руїн князівського палацу. Насамперед це стосується новозбудованої повітової канцелярії на місці князівської резиденції. Її скромним одноповерховим будинком було зайнято лише південну половину палацових фундаментів. В ньому, на відміну від палаців Любарта і Фальчевського, вже не передбачалось хоча б тимчасове проживання першої особи держави. З іншого боку,

Печатка луцького старости князя Юзефа Чарторийського (1,27)

будівництво з вибиттям частини замкового муру, за принципом, апробованим місцевою шляхтою дещо раніше в Окольніку, означало остаточну втрату луцьким гродом колись найголовнішої оборонної функції.

Підтвердженням цього є також перероблення входу В'їздової башти із високо-розташованої в'їздної брами та пішоїдної хвіртки, до яких прилягав піднятий на палях дерев'яний міст із взводами, на загальну наземну браму в цоколі і низький арковий міст через рів. Цією реконструкцією по влаштуванню зручного входу не передбачалось збереження пропускної системи і воротньої сторожі.

Мулярські роботи шостого будівельного періоду, на відміну від попередніх, виконувались не в готичній, а в порядовій системі кладки. Саме порядова кладка дає можливість легко визначити її обсяги на фасадах В'їздної башти, як от: закладку давніх воріт і хвіртки, облицювання підніжжя стін зовні й нового проходу в цоколі, спорудження нової надбрамної арки та підсилення двома потужними контрфорсами головного фасаду башти. Спорудження останніх було викликане зниженням валу на вході та загрозою зсуву башти в рів від зливових і талих вод, як це ледве не трапилось з північним муром. Старі кутові контрфорси Любарта частково увійшли до обсягів нових.

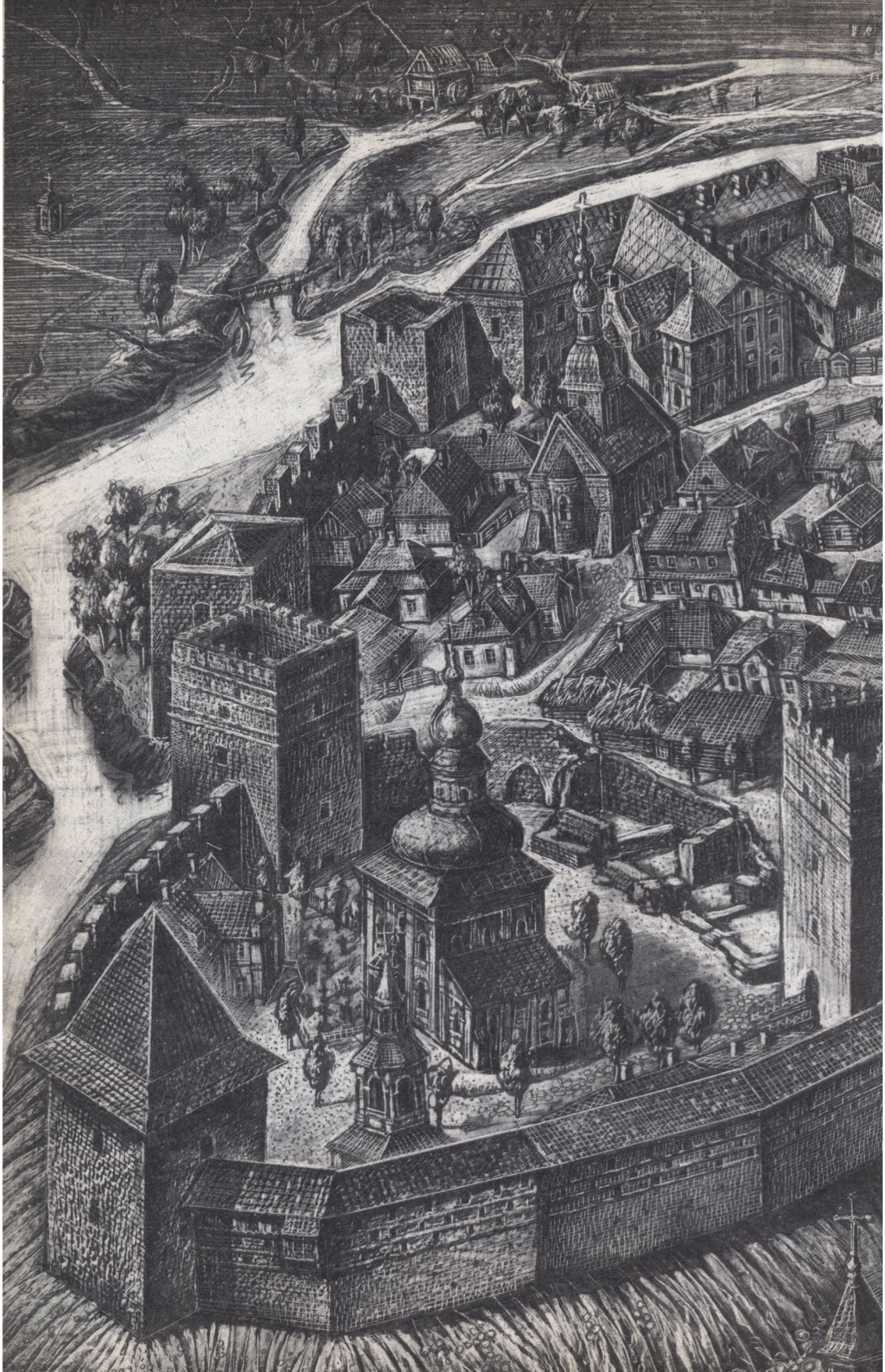
Розібрання собору Івана Богослова, в якому ще донедавна зберігались земські та каптурові актові книги, й знищення пожежею владичого двору, в минулому резиденції земських судів, спричинило перенесення цих функцій до будинку повітової канцелярії, що підвищувало роль гродського суду як адміністративно-судової установи.

Концентрація адміністративно-судових функцій на фоні втрати обороноздатності Луцького замку приводить чи не до повного розуміння під терміном "Замок" адміністративно-судової установи повіту і воеводства, а не власне оборонної споруди, яку іноді називають фортецею. Свідченням цього є тогочасний вислів "мурована замкова фортеця" (не замок, а фортеця, належна до Замку як до державної урядової установи), наведений у скарзі луцьких міщан люстраційній комісії у 1789 р.³³

Останній луцький староста князь Юзеф Чарторийський, фундатор шостого будівельного періоду Замку (5)

Львівський замок в XVIII ст.
Реконструкція (29)

Відсутність древнього собору і єпископської резиденції, на місці яких, за словами О.Левицького, запанувала “мерзость запустения”, вказували на втрату Заком функцій духовної столиці серед греко-католицької пастви. Її єпископ, приїжджаючи до Луцька з рожищенського маєтку, не мав навіть де заночувати і зупинявся в католицьких кляшторах.³⁴

Подібною була ситуація і в Окольному замку. Коли ще в 1765 році люстратори зауважували дуже багато шляхетських дворів, то 1789 року тут також віяло пустокою. Серед порожніх плаців та монастирських і кафедральних споруд вони нарахували лише 11 двориків шляхти. Важливо, що вся забудова Окольника подається ними в загальному списку будинків міста Луцька, отже його територія втратила свій привілейований стан і фактично прирівнялась до міської.

Зауважене нами нівелювання різниці між рядовою міською і шляхетською замковою територіями знайшло своє законодавче вираження і на прикладі суспільства. Згідно з законом, підтвердженням конституцією 1791 р., міщани в Речі Посполитій здобули шляхетські права.³⁵

До луцького староства 1789 р. належали лише села Голишів й Красне. Сума всіх доходів від міста і обох сіл на Замок становила понад 995 злотих на рік. З неї після витрат на утримання бурграбія замкового, голишівського урядника та на інші потреби залишалось 750 злотих, четвертину яких необхідно було сплатити до державного скарбу. Села Радомишль і Суховоля, здавна відчужені за ленним правом, не належали Замку. В приватному володінні шляхти перебували й маєтки Луцького ключництва: Кульчин, Гнідава та Свіж.^{35a}

Поза останньою люстрацією, з коротеньким описом Замку та повним переліком житлових і громадських будівель міста, поза нашим аналізом цього документа залишились надзвичайні суспільно-політичні події, що відбувались 1789 року на Волині, а також не відзначена роль в них луцького замкового уряду і руської греко-католицької церкви. Відомі в історичній науці як “волинська тривога”,³⁶ вони, скоріше за все, з ідеологічних міркувань, до цього часу об’єктивно не висвітлені, хоча всі документальні джерела, що їх супроводжували, збережені.³⁷ Досить докладно ці події відобразив у своїх записках їх учасник, архіпресвітер уніатської луцької капітули Феодосій Бродович*, дворик якого люстратори відмічають поблизу монастиря бригіток в Окольному замку.

Основний зміст “волинської тривоги” полягав в надуманій католицькою шляхтою підготовці повстання місцевим населенням, яке ніби мало розпочатись з кривавої різанини поляків і євреїв в день Христового Воскресіння. Як контрзаходи створеною Комісією Порядку з використанням військового ополчення і регулярного війська, гродськими, земськими і магістратськими судами проводились масові арешти купців-маркітанів (пилипонів), уніатських священників та

* Феодосій Бродович був членом порядкової комісії. Див. його записки, с.1

селян. При їх допитах шляхта вдавалась до всіляких насильств, тортур, погроз й залякувань, використання явно брехливих доносів і намовлянь з метою зведення особистих рахунків, а також особистої наживи шляхом прямого пограбування обвинувачених. В страшному хаосі дикого розгулу польської шляхти на Волині сотні невинних людей були ув'язнені й засуджені, десятки страчені на міських майданах чи померли від знущань у в'язницях. Особливо постраждала українська греко-католицька церква, загарбання маєтків якої стало ласою приманкою для наклепницьких звинувачень її представників в підготовці бунту.³⁸ На адресу луцького уніатського єпископа Стефана Левинського лунали відкриті погрози шляхти, коли він дозволив собі затримку з розстригом священників, засуджених до смертної кари.

В такій ситуації відшукуються не тільки одна з причин зупинки будівництва кафедри в Луцькому замку, а й напрошується думка про неможливість виконання цієї церквою в Польщі свого призначення, передбаченого унією 1596 року. Саме такий висновок зробив архіпресвітер Бродович: “этим все кончилось, а лучше бы было, если б никогда и не начиналось”.³⁹

Луцький гродський суд, на який пізніше покладались основні права у винесенні вироків, чи не через ревного католика суддю Згурського, мало чим виділявся в дотриманні законності ведення справ в період “волинських тривоги”. Замкова в'язниця була переповнена людьми, котрі десь-щось за чаркою сказали, не ночували вдома або пускали на ніч заїжджого купця, просто вітались з кимось за руку чи жартома ткнули когось пальцем в живіт.⁴⁰ В духоті, бруді й смороді безневинні тижнями, а то й місяцями чекали на вирішення своєї долі.⁴¹ За незаконно засудженого до смерті городищенського священника суд отримав догану сейму.⁴² Проте в порівнянні з кременецьким, де суддею був брат луцького судді Ян – такий же ненависник русинів, і Володимирським – в нечистих руках підстарости Йосипа Заленського – грабіжника підсудних, луцький гродський суд, очолюваний підстаростою Леоном Гулевичем, став установою, яка виправдовувала переважно більшість заарештованих Порядковою Комісією та іноді вже засуджених до смертної кари іншими судами.⁴³ Ним же ставилися вимоги дотримання законності кременецьким судом.⁴⁴ Постановою луцького замкового уряду за жорстокі злочинства був усунутий з посади пихатий хабарник воеводський слідчий пан Яків Костренський.⁴⁵

Однак, слід думати, що ця ознака замкових урядовців була не тільки показником їх вищого рівня професійності, а й вказувала на присутність у їх складі місцевого українського елемента, хоча б в особі підстарости Гулевича, людини високоосвіченої, який мав тісні стосунки з видатним державним діячем і філософом Г.Колонтаєм.⁴⁶

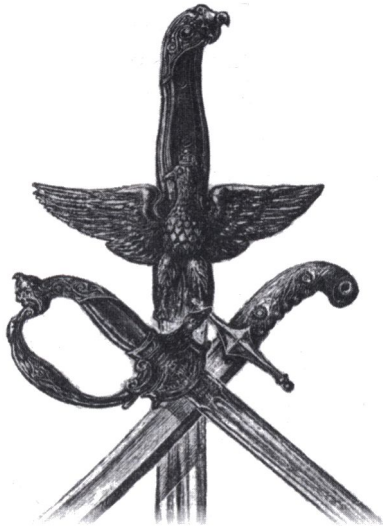

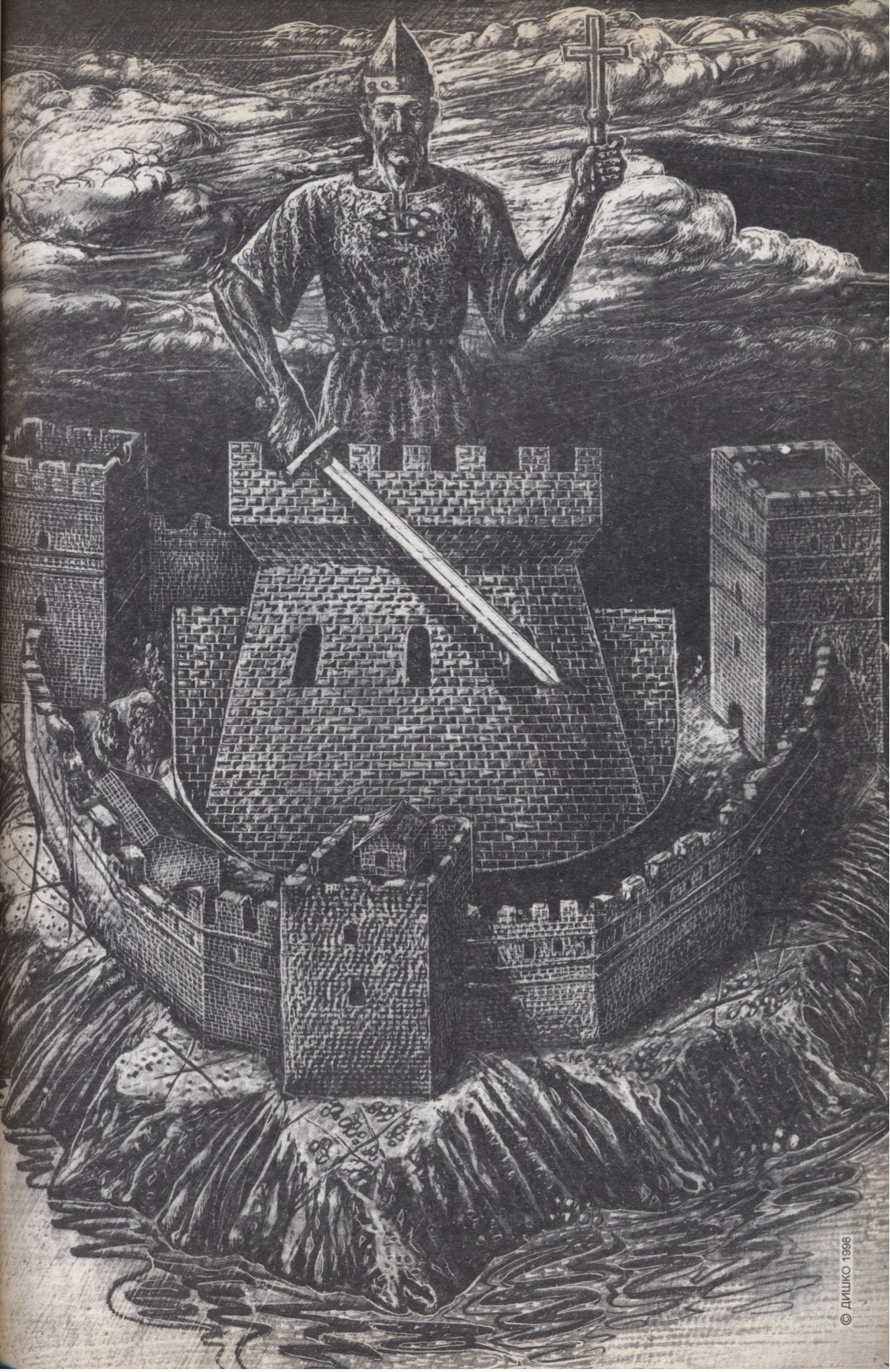

Подібне ми спостерігаємо і в луцькому магістраті, який відмовився брати участь в кривавих розправах над безневинними.⁴⁷ І, навпаки, там, де перевага польського елемента була значною, як-то в земському суді чи на місцевих сеймиках, відмічаються постійні протиправні акти. Так, земський писар Рогозинський пред'являв свої звинувачення уніатському єпископу навіть на званому обіді в останнього. А католицька шляхта на сеймику 16 липня в Луцьку звинувачувала в надуманій нею ж загрозовій ситуації свого короля, який вів інтриги з російською імператрицею.⁴⁸

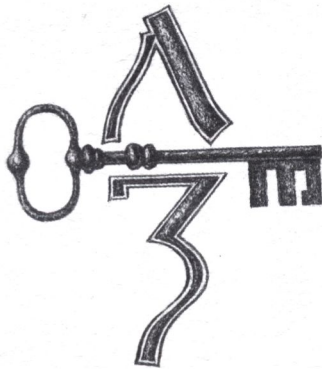
Не можна з впевненістю сказати, чи це свавілля на Волині стало розплатою за різню в Умані, чи було продовженням розігрування Росією та Польщею все тієї ж української карти.

В цілому “волинська тривога” 1789 р, в якій був замішаний польський верхівний уряд, свідчила, що Річ Посполита доживає свої останні дні. Що і сталося з третім її поділом у 1795 році, після якого вищезгадуваний Бродович в своїх записках відмітив: “Кровь невинная, не долго же вопияла ты о мщении. Вся страна разобрана, нет имени, нет существования поляка!”⁴⁹

Припинення функціонування Замку і перетворення його в руїну наприкінці XVIII – в третій чверті XIX ст.

1. Припинення функціонування Замку

Включення Волині після третього поділу Польщі до складу Росії привело до введення нового адміністративно-територіального устрою і створення органів місцевого управління за російським зразком. За розпорядженням російських властей, як “ненужная”, закривається Луцька уніатська єпископія, а всі її маєтності імператриця Катерина II жалує генерал-аншефу Пасєкову.¹ Підпорядкувавши уніатські церкви Білоруському архієпископу, російський уряд відправляє Луцького єпископа Стефана Левинського на пенсію.²

Здавалося б, внаслідок цих змін Луцький замок, вслід за оборонною, остаточно позбудеться і решти функцій, проте цього не сталося через кончину в 1796 році російської самодержиці.

Найдавніший із сьогодні відомих план міста Луцька 1795 року³ подає будівельну структуру Верхнього замку та забудову території колишнього Окольника. Однак, в зв'язку з тим, що від Окольного замку, за винятком невеликих ділянок мурів, нічого не відмічено, а територія стала рядовою міською, варто вважати, що він припинив своє існування. Його нова та реконструйована після пожежі 1781 року забудова вже не мала ознак, пов'язаних з функціональними властивостями Замку. Саме тоді замурують бійниці північно-західної башти Петропавлівського костелу, відкриті 1995 року при ремонтно-реставраційних роботах.⁴

Отже відтепер, розуміючи під Луцьким замком лише Верхній замок, на згаданому плані відмічаємо всі три башти, сполучені мурами. В стіні, між Стировою і В'їздовою баштами, – цегляний будинок, належний Замку, а під протилежною – дім коморника Лінкевича. Обидві споруди були пов'язані з виконанням Замком функцій земського і підкоморського повітових шляхетських судів. Посеред Замку на старому погості ще стояли висотою в три лікті мури початого будівництва уніатського собору.

При ознайомленні з планами кінця XVIII – 1-ої половини XIX ст. варто зробити застереження про деякі їх неточності в розташуванні й габаритах будівель, а також нехтування відображенням господарських споруд. Доцільно внести й уточнення відносно показаного на цих планах мосту через Перекоп перед

Замком. Він названий і позначений дерев'яним через дерев'яний настил з поручнями, хоча, звичайно, під ним зберігалась цегляна аркада, вимурована ще за старостування Юзефа Чарторийського. Зауваження ж на експлікації плану 1795 р. про цегляний будинок, належний Замкові, свідчить про сприйняття Замку як юридичної одиниці чи установи.

Продовженню функціонування Луцького замку сприяла лояльна до поляків політика наступників Катерини II – російських імператорів Павла I та Олександра I, які надали певну самостійність в управлінні новоприєднаним землям. Вже з 1796 року тут відновлюється дія Литовського статуту, земського та підкоморського шляхетських судів і навіть збираються сеймики для вибору місцевих чинов-

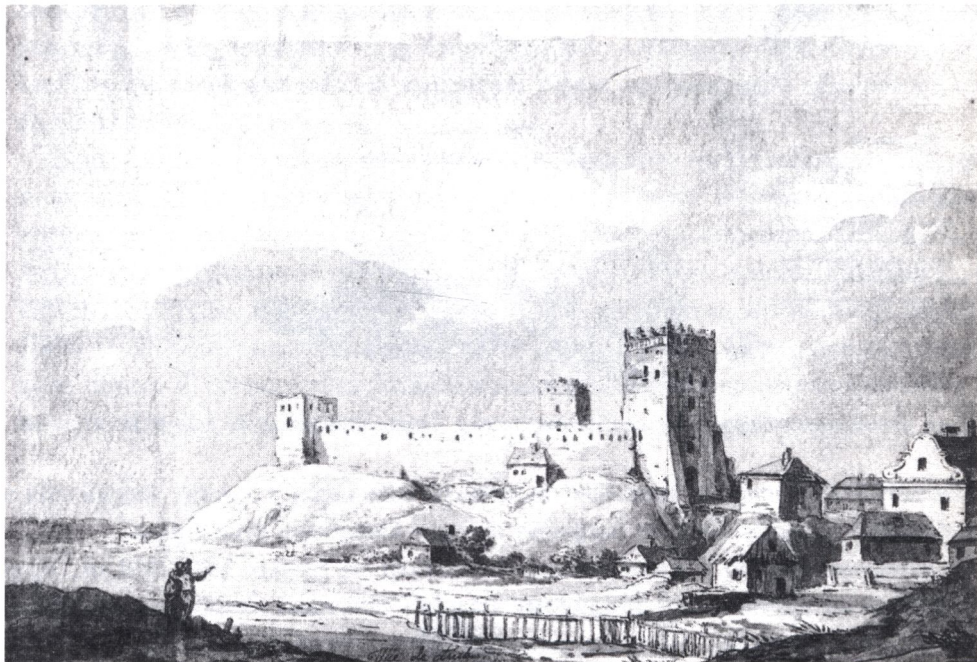

Луцький замок в системі міста. Фрагмент плану міста 1795 року (16,28)

ників.⁵ В 1798 році на величезній території, що охоплювала Київську, Подільську та Волинську губернії, відновлюються Луцька уніатська єпархія на чолі з попереднім єпископом Стефаном Левинським.⁶ І хоча цей факт не означав повернення Верхньому замку функції резиденції духовної столиці, однак зберігалась потенційна можливість продовження будівництва кафедри на замковому терені.

Ілюстративним доповненням до вищеназваного плану є зображення Замку на акварелі К. Войняковського. Замальовуючи Луцьку твердиню, відомий художник не міг не відвідати її і, звичайно ж, зустрівся там з уже постарілим регентом судових актів Яковом Коженювським.

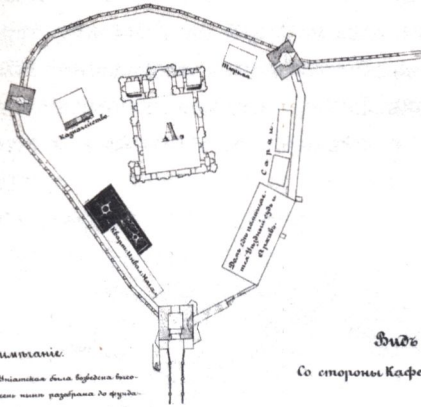
Замок на акварелі К.Войняковського 1797 р. (28)

За свідченням дослідників історії Луцька,⁷ шляхетський рід Коженювських походив з Боячева, проте Яків народився 1736 р. вже в Луцьку. З 1772 р. він зосереджує свою роботу в замковій канцелярії над складанням реєстру документів, зібраних тут впродовж майже трьох століть. Це про нього в 1792 році з повагою писав у Варшаву Г. Колонтаю підстароста Леон Гулевич, рекомендуючи на посаду регента луцьких актів. Після входження Волині до складу Росії Коженювський продовжує свою наполегливу працю за рахунок коштів, зібраних губернською шляхтою і остаточно завершує її в 1805 році. Зроблений ним впродовж життя каталог документів ледве помістився в 25 товстих фоліантах і став безцінним історичним джерелом; на жаль, ще й донині він не відшуканий дослід-

ПЛАНЪ
 Древняго Луцкаго Замка
 сохранившагося до нынѣ въ такомъ видѣ
 въ какомъ здѣсь показано.

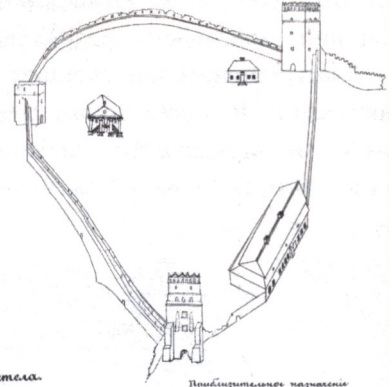

Примечаніе.

А въ Мѣстѣ Успенской была каменная башня высотою 200 футовъ нынѣ развалина до фундамента и матеріалъ ея нынѣ употребленъ на постройку Колежскаго въ 1800 году. Указъ о томъ бывшаго корпуса сего монастыря. Она была разнесена на повелѣніе Дрявлей Камералнаго Мѣста. Замка Колежскаго постраничъ Императоромъ Александромъ Павловичемъ въ 1822 году.

Видъ Замка
 Со стороны Кафедральнаго Колежска.

Приблизительное названіе
 мѣръ стѣны и Башени

Луцкаго Замка.

Высота стѣны при основаніи	180 футовъ
Высота стѣны у Башени	4 футовъ
Высота Башни	35 футовъ
Высота Башни у Башни	32 футовъ
Высота Башни Костела	32 футовъ
Высота Башни Свѣтовой	36 футовъ

План та малюнки Замку, виконані полковником Корніловичем в 1845 році (11)

никами. А для молодих замкових писарчуків залишився у спадок старий стіл з протертою наскрізь ліктями патріарха луцької канцелярії стільницею.⁸

Основною зміною в житті Замку, відміченою на планах 1807-1810 рр.,⁹ була побудова на колишньому владичому подвір'ї повітової скарбниці, належної військовому відомству, що стало ознакою втрати Луцькою єпископією цієї давньої своєї території. Разом з тим, проектом 1807 року передбачалось розміщення в Замку городничого, — місцевого представника російської адміністрації, із зведенням будинку для нього, флігеля до цього будинку та в'язниці. Проте, судячи з плану 1810 р., розміщення городничого тут не відбулося і, за винятком двох сараїв, нічого збудовано не було.

Після польських повстань в 1830-31 рр. політична лінія царського уряду щодо приєднаних під час розподілу Польщі земель поступово змінюється в напрямку уніфікації місцевих органів суду й управління з єдиною загальноросійською системою та релігійною орієнтацією на православ'я. Ще деякий час продовжували діяти шляхетські суди, спираючись на нормативи Литовського статуту. Зокрема, 1837 року Сенат рекомендував луцькій судовій палаті, по справі шляхтича Трушковського, посилатись на 44 артикул IV розділу Статуту.¹⁰ Проте доля традиційних для Волині судів вже була вирішена на користь повітових судів імперії.

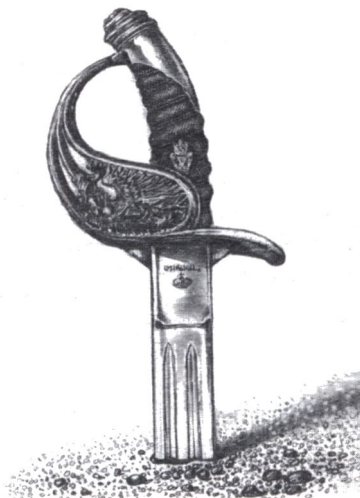

Офіційна заміна сталась в 1840 році, а роком раніше було ліквідовано уніатську церкву на Волині шляхом приєднання її до православної.¹¹

Таким чином, Луцький замок остаточно позбувся адміністративних, судових і релігійних функцій, які він більшою чи меншою мірою виконував протягом віків. Як свідчать документи, в 1842 році місто вже вважало себе власником Замку.¹²

Зміни, що відбулися на 1845 рік, зафіксовані на плані і в малюнках полковника Корніловича.¹³ Мурований замковий будинок вже має іншого власника – державний повітовий суд з архівом; колишній будинок коморника Лінкевича служить квартирою начальнику інвалідної команди; стіни так і не збудованої кафедри ще в 1840 році розібрали на будівельний матеріал. Поблизу Стирової вежі для потреб повітового суду було збудовано одноповерховий будинок в'язниці. Із попередніх споруд на замковому терені продовжували залишатися повітова скарбниця та сараї.

Зупинилось восьмивікове функціонування Луцького гроду, в тому числі й п'ятисотлітнє життя Любартового замку. Впродовж цього періоду в укріпленому дитинці міста зосереджувались органи адміністративно-господарського, воєнно-політичного, судового й духовного управління Луцьким уділом, Володимиро-Галицькою Руссю, Волинською землею, Луцьким повітом, Волинським воеводством та Луцькою єпископією і біскупством. Грізні колись мури, за якими знаходили захист й оборонялись шляхта та міщани, поступово перетворювались в живописні руїни, а замковий терен став звичайною міською територією.

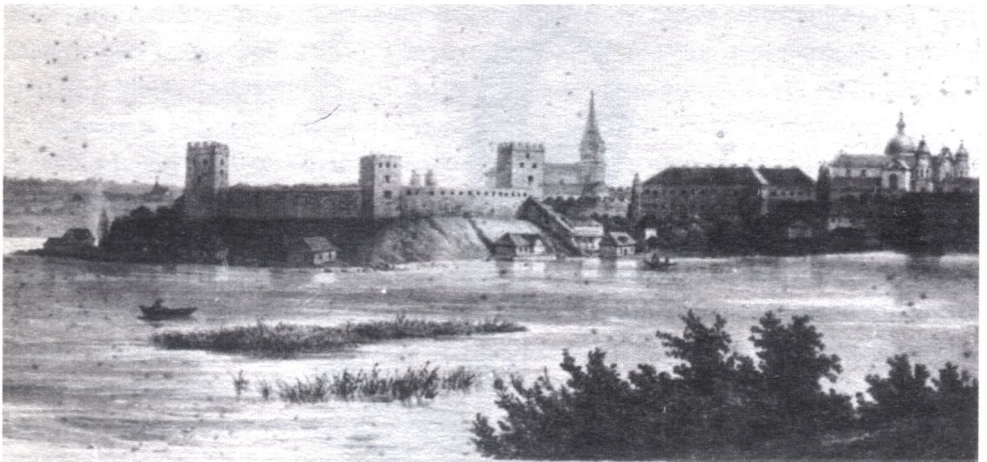
2. Живописна руїна

1845 рік був фатальним для міста Луцька взагалі і негативно відобразився на Замку зокрема. Наприкінці березня — початку квітня небувала повінь підняла більше сотні будинків лучан, поруйнувала багато дворових споруд.¹ І ще не встигли лучани оправитись від цієї біди, як в травні величезна пожежа поглинула 215 дерев'яних будинків міста, 44 цегляних і 111 крамниць. Наступного місяця згоріло ще 30 будинків і торгових закладів.² Причому від стихії найбільше постраждала стара острівна частина міста з костелами, монастирями й церквами. Вогнем було остаточно знівельовано різницю між Замком і містом шляхом перетворення їх в обвуглені руїни.

Образи Луцького замку та окремих його веж знаходять своє відображення в олійних та акварельних малюнках польського письменника й живописця Ю.К. Рашевського,³ який відвідав Луцьк в цей час.

Почорнілі мури монументальних споруд серед згарищ та подекуди відновлюваних будиночків провінційного містечка були матеріальними свідками переказів і легенд про багату історію колись одного з найвизначніших міст Русі-України. А документальними джерелами їх доповнення стали 1167 томів луцьких актових книг, вилучених з замкової канцелярії представниками Київської археографічної комісії по розбору давніх актів.⁴ Вже в 1851 р. у “Временнике Императорского московского общества истории и древностей российских” на основі замкових актів була опублікована стаття А. Перлштейна “Луцк и его древности”. Давня історія міста привертає увагу дослідників та науковців.

В 1855 році відомий археолог професор Київського університету М.Д. Іванішев на кошти археографічної комісії провів перші археологічні дослідження в Луцькому замку з метою виявлення поховання давньоруських князів на погості

Замок під час розливу Глушця. М.Кулеша, 1852 р. (28)

Перша фотографія Замку. Автор Козловський. 1866 р. (28)

соборної церкви Івана Богослова. Проте йому вдалось відкрити лише крипту новозакладеного в 1776 р. храму, що встановив під час розкопок наступного року завідуючий музеєм мистецтв і старовини цього ж університету Я. Волошинський. Він переніс свої дослідження на територію старого храму, де знайшов поховання в давній мурованій гробниці, яке, за його припущенням, могло належати князю Любарту.*

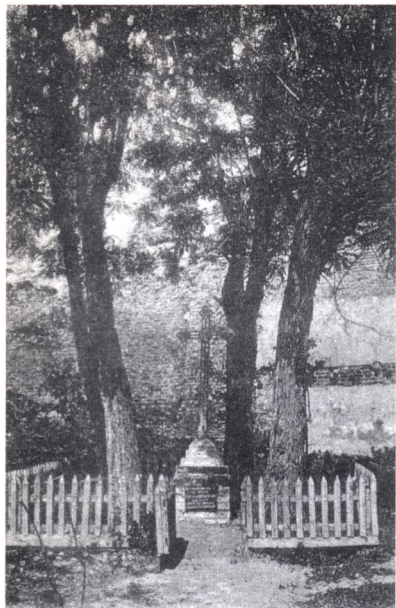
В 1859 році солдатами інвалідної команди, що розташувалась в будинку колишньої повітової канцелярії, при виконанні земляних робіт в Замку було знайдено скарб золотих церковних речей XI-XII ст., який під час подорожувань з Києва до Петербурга втрачається.⁵

Характерною ознакою міського життя залишались часті пожежі та відбудови, при яких замкові мури стали для міщан своєрідною каменеломнею, звідки вони постійно й без перешкод добували для себе цеглу та камінь. В результаті в замкових стінах з'явилися проломи і тріщини, які з року в рік збільшувались і загрожували неминучим падінням стін.⁶ Намагання відремонтувати Замок на початку 60-х років суперечили намірам повного злому,⁷ аж поки в 1863 році клопотаннями чиновників було отримане "височайшее повеление" про розібрання В'їздової башти й прилеглого до неї південного муру на будівельний матеріал.⁸

* дослідження цього поховання в 1989 р. Б. Сайчуком показали, що воно відноситься до першої чверті XIII ст., тобто ще домонгольського часу, і, ймовірно, належало Із'яславу Інгваровичу. (Архів ЛДІКЗ №203, лл. 16-17)

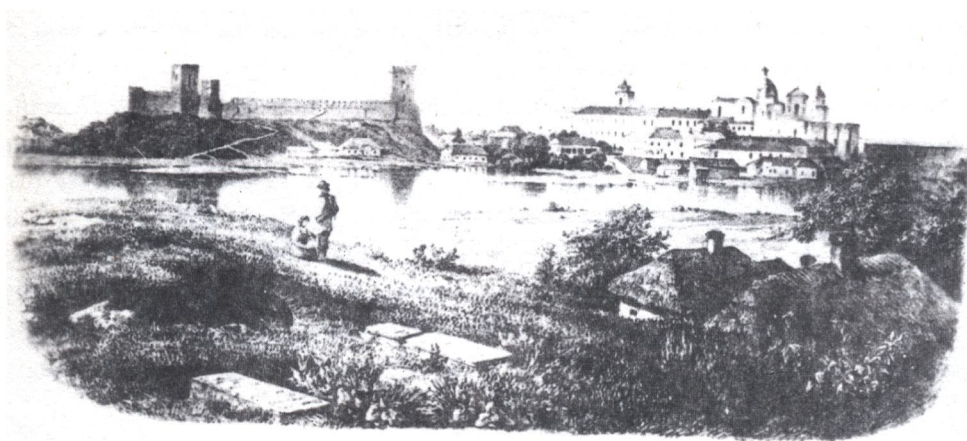

Могила Любарта в Замку (27)

Винесено рішення про їх продаж на аукціоні, де на останніх торгах на башту була заявлена найвища ціна 373 крб. (початкова становила всього 18 крб. 50 коп.), а за ділянку стіни біля неї – 53 крб. В цілому ця сума була меншою, ніж та яку професор Іванішев використав для своїх коротких і безуспішних археологічних досліджень. Чиновниками з поліцейного управління завбачливо складено оціночні описи й інших замкових стін та башт.⁹ Торги відбулися.

Однак, справа із зносом твердині силами інвалідної команди дещо затяглася, чому були причиною особлива міцність замкових мурів й порівняно невелика кількість в них цегли, через внутрішню щелепну монолітну забутовку. Тому вартість робіт перевищила ціну цегли в продажі, що фактично і стало основною причиною зупинення їх на стадії розібрання залишків стіни між В'їздовою баштою та будинком колишньої повітової канцелярії.

Прислана за розпорядженням Київського генерал-губернатора до Луцька в 1864 році технічна комісія прийшла до висновку, що В'їздова башта Замку не аварійна, ремонт її не викличе особливих затрат, а розбирати таку споруду було б технічною помилкою.¹⁰ При цьому також було висловлено думку про необхідність збереження Замку як пам'ятки старовини. Однак, прохання до міщан зробити свої внески в складчину на покриття витрат по майбутньому ремонту історичної пам'ятки не отримало відгуку, і Луцький замок ще протягом двадцяти років

Луцький замок із Святої гори. П.Струков, 1868 р. (28)

Луцьк з боку Красного. Ян Конопацький, 1879 р. (12) -

залишався живописною руїною. Він прикрашав південно-східну околицю міста і разом з куполами й шпилями в переважній більшості теж зруйнованих культових міських споруд утворював серед Стирової заплави неповторний архітектурно-природний ансамбль.

Щоб помилуватись ним або ж спробувати відтворити його образ, сюди приїжджають відомі художники й просто шанувальники старовини. Ще в 50-ті роки мальовничі куточки овіяного легендами старого Луцька з мовчазними мурами Замку й силуетами монастирів, костелів, церков вслід за Ю.Крашевським відобразили художники А.Лещинський та М.Кулеша *. Гравюри та літографії з їх малюнків публікувались в періодичних виданнях,¹¹ поповнювали музейні й приватні колекції. В цей же час за малюнками В'їздової і Стирової веж Ю.Крашевського виконуються гравюри К.Крижанівським, а в 1867 році публікується гравюра Е.Гораздовського,** виконана за найранішою фотографією Козловського з зображенням Луцького замку.¹² В 1866 році місто відвідує відомий збирач і видавець пам'яток старовини П.М.Батюшков в супроводі майстра пензля П.Струкова. Плід їх спільної праці через літографії А.Бестрова знайшов своє відображення в другому випуску "Памятников русской старины в западных губерниях", виданому в Санкт-Петербурзі двома роками пізніше.¹³ В 70-ті роки цілі альбоми своїх робіт по Волині, в їх числі й по Луцькому замку, видрукували Наполеон Орда та Ян Конопацький. Останній подарував свій альбом тут же, в Луцьку, в 1873 році Ю.Крашевському. Підбірку гравюр М.Рашевського за малюнками В.Гадона з зображеннями пам'яток луцької старовини опублікував в 1884 році масовий російський часопис "Нива".¹⁴

* літографія з малюнка М. Кулеші опублікована в сучасних виданнях: Колосок Б., Метельницький Р., Луцьк, К. 1990 с. 43

** З української старовини, К.,1991 р., с. 175; Колосок Б., Якубюк А., Луцький історико-культурний заповідник, К. 1987 р.

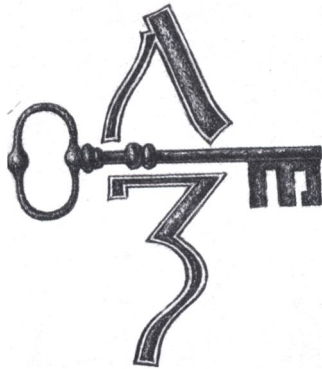
Періодична преса Російської імперії також не обминала увагою Луцька, і якщо живописці в своїх роботах відображали архітектурні образи, то публіцисти журналу “Кіевлянинъ” та “Иллюстрированной газеты” широко висвітлювали давню історію й сучасність міста.¹⁵ Особливу увагу приділяли вони періоду найбільшого піднесення Луцька, коли місцевий Замок був резиденцією великого князя Литовського Вітовта і тут в 1429 році збирались на з’їзд європейські монархи. Кореспондентів вражали залишки монументальних споруд столичного Лучеська на фоні зліплених після пожеж халуп, що були символами давньої величі міста і занепаду сучасної провінції. Відвідавши в 1865 році Любартів замок, кореспондент “Кіевлянина” писав: “Перешел я небольшоу старый мост, перекинутый через ров, которым окружен Замок. Ров этот был когда-то очень глубок, но теперь завален землею, навозом и падающими со стен камнями. Вошел я в ворота, над которыми возвышается величественная главная башня, и меня удивило запустение этой древности. Направо и налево от ворот в Замке находятся небольшие деревянные корпуса, древность которых для меня сомнительна...

До сих пор Замок сохраняется еще очень хорошо, хоть, конечно, без поддержки он уже не простоит долго: земля вала, на котором построен Замок, осыпается, и самая башня значительно подточены снизу, во многих местах по стенам видны большие трещины”. А покидаючи місто, кореспондент продовжив: “...посмотрел на великолепный отсюда вид Замка и заключил искренними желаниями: “...да поддержатся в нем памятники древности...”¹⁶

Мликун
з Луцького замку

Луцький Замок — пам'ятка старовини

1. Ремонтні роботи по збереженню Замку в 1885-1914 рр.

Зацікавленість Луцьким Замок з боку науковців, художників, журналістів і впливових шанувальників старовини з широким висвітленням в періодичних виданнях протягом сорока років живописних руїн сприяли формуванню громадської думки про необхідність його збереження як пам'ятки старовини. Проте перші практичні заходи в цьому напрямку стали реально можливими і були здійснені лише з переведенням міста на “городовое положение” і отриманням права місцевого самоврядування. На міський уряд безпосередньо лягала опіка над пам'ятками старовини, в їх числі і над Замок.¹

Щойно в 1885 році з метою ремонту пошкоджень В'їздової башти і стіни міська управа замовила і представила Технічно-Будівельному Комітету МВС такі документи: акт огляду пошкоджень Замку, план башти та фотографії цих об'єктів.² Одночасно висловлювалось прохання до Міністерства внутрішніх справ про виділення коштів на ведення ремонтних робіт в сумі 4000 карбованців. Міністерство погодилось з необхідністю ремонту Замку, але грошей не дало. Тоді міські власті знову звертаються до міщан з проханням пожертви на ці цілі і знову безрезультатно. Тож ремонтні роботи, однак в значно меншому від запланованого обсязі, місту довелося асигнувати з власного бюджету. В цілому протягом 1887-1890 років було виділено 623 карбованці. За рахунок цих коштів підмуровано замкові стіни й башти, замуровано проломи в мурах, скріплено металеви-ми стяжками В'їздову башту.³ Велике значення для безпеки валів мадо вертикальне перепланування замкової території, за яким зливові й талі води виводились через ворота за межі Замку.

В 1890 році, коли до Луцька мав приїхати імператор Олександр III, з огляду на безпеку високоповажного гостя, на В'їздовій башті розібрали обсіпаний аттик, що загрожував падінням.

Про використання Замку й споруд на його території в 1895 році повідомляють витяги з інвентарної книги міста.⁴ Російські чиновники з інвентаризаційної комісії користувались вже суто своїми термінами при описі міста. Замок за їх інвентарним описом названий старою фортецею, Владича башта — Східною, на ній була пристосована пожежна каланча; зайнята під житло Стирова башта позначена як Південна. В цегляному, критому гонтом будинку повітової канцелярії, переданому на баланс міста в 1874 році луцькою квартирною комісією, тоді розміщались міська управа й військова казарма.

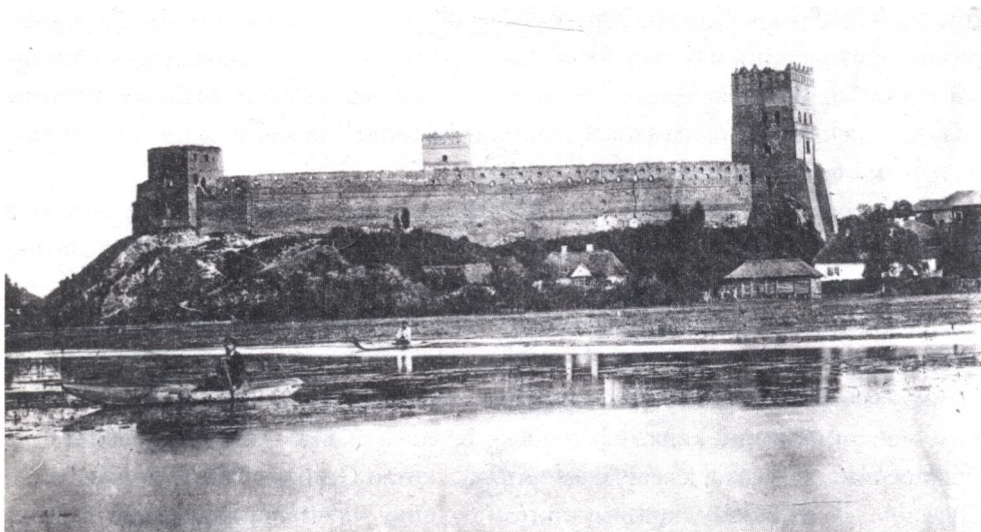

В іншому цегляному будинку з цокольним приміщенням (Повітової скарбниці), також переданому місту тією ж комісією в 1875 році, надійно облаштувалась міська пожежна команда.

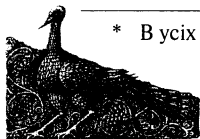
Поряд зі спорудами міської власності на замковому терені знаходились і приватні житлові будинки міщан, відмічені вищеназваним інвентарем. Таким був будинок Д. Карпінського за адресою: вулиця Замкова, 2, що стояв зліва від входу в Замок. Протягом 1904-1905 років місцева влада збирає кошти в сумі 2000 карбованців, щоб викупити його для міста.⁵ Взагалі ж схоже було на те, що проведення ремонтних робіт по Замку в повному обсязі відкладено на невизначений час. В жовтні 1907 року міська управа знову розглядає питання про необхідність капітального ремонту древньої фортеці.* Однак, і на повторне звернення управи про допомогу до державної скарбниці губернатор відповів, що згідно з існуючим законодавством утримання пам'яток старовини здійснюється за рахунок міських коштів.⁶ Лише через два роки місто спромоглося замовити київському архітектору К.Л.Іваницькому проект і кошторис капітального ремонту Замку. В 1910 році замовлення ним було виконане і дещо пізніше доопрацьоване відповідно до зауважень рецензентів Санкт-Петербурзької Імператорської археологічної комісії. Місцеві ж чиновники тепер не тільки не в змозі були відшукати кошти на здійснення цього проекту, а й впродовж чотирьох років не спромоглися віднайти 150 карбованців на оплату праці автора.⁷

Влітку 1911 року Кароль Іваницький разом з архітектором будівельного відділу Волинського губернського правління М.М.Кефелі в присутності луцького міського

Вигляд від Глушця. 1887 р. (28)

* В усіх документах російського періоду Замок називається фортецею

Вигляд з площі. 1887 р. (17)

голови Г.Ж.Скарлова, повітового справника О.В.Вольського і члена міської управи Є.І.Мартиновича оглянули стару фортецю і склали відповідний акт. У ньому було відмічено, що стіни і башти фортеці мають небезпечні наскрізні тріщини. Особливу тривогу знову викликала В'їздова башта, тріщини якої збільшились після недавнього удару в неї блискавки. Комісією звернуто увагу на незадовільний стан валів, розритих довколишніми жителями для добування глини і піску. Було висловлено побажання додаткової залізної зв'язки башти і досипки порушених валів.⁸

Весною наступного року оглядовий акт разом із кресленнями, кошторисами, пояснювальною запискою і 40 фотознімками були відправлені в будівельний відділ губернії з листом-проханням про виділення коштів з державної скарбниці на ремонт цього незрівнянного пам'ятника старовини, одна стіна і башта якого вже загрожували падінням. А поки папери блукали в довгих коридорах російських чиновницьких відомств, луцькі власті піклувались про підмуровку найбільш загрозливих ділянок фортечних мурів під професійним наглядом міського техника К.Г. Тележинського.¹⁰

Вищеназваний акт та лист повітового справника в "Императорское московское археологическое общество"¹¹ подають функціональний опис Замку і споруд на його території. За тогочасним функціональним призначенням утворені й назви

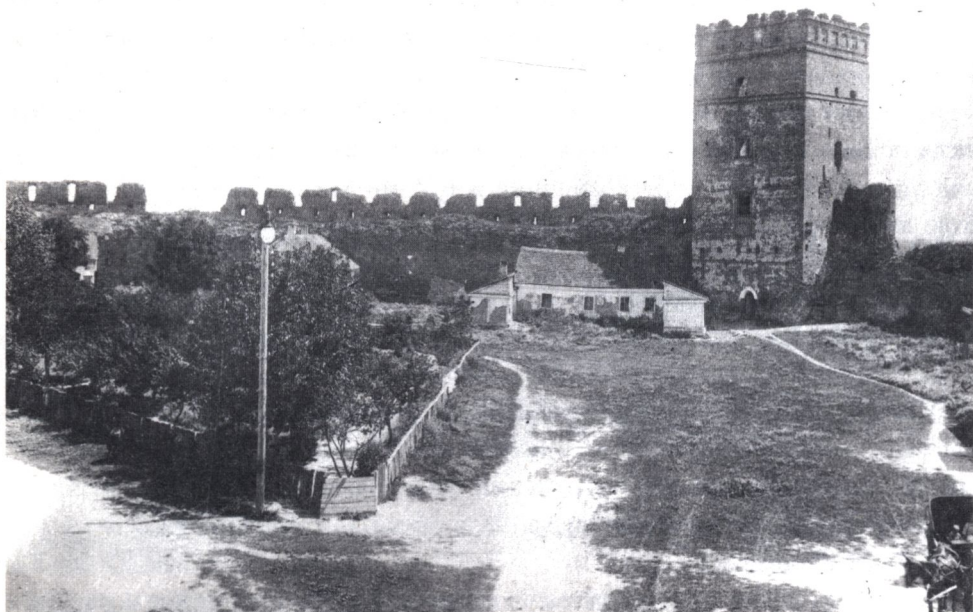

башт: В'їздова – з в'їздними воротами, Пожежна – з пожежною каланчею, Службова – з службовими приміщеннями. В будинках на території розміщались: міська управа, пожежна команда, казарми для городових. Серед господарських споруд називаються стайні й сараї пожежної команди.

Загалом зміни порівняно з 1895 роком майже непомітні. Скоріше за все вони позначилися лише на благоустрої замкового двору, з приводу чого напровесні 1912 року в центральній пресі з'являлись газетні публікації критичного змісту. На противагу критиці кореспондента луцький справник доповідав про його цілком пристойний вигляд. Середина двору обнесена дерев'яною огорожею, в центрі якої стояв чавунний на цегляному фундаменті хрест. Навкруг хреста розбитий палісадник з газонами, різними зеленими насадженнями й квітковими клумбами. Тут же розміщався невеликий парник для квітів і маленька оранжерея. Цей благоустрій ми можемо бачити на одній з тогочасних фотографій.

Щойно вляглися пристрасті довкола благоустрою, як технік К.Тележинський наполегливо інформує міську управу про загрозливий стан В'їздової башти і прилеглої до неї з боку будинку управи частини стіни. Кваліфікований спеціаліст вказує властям на необхідні першочергові заходи по збереженню Замку, а наприкінці року подає проект і кошторис на підсіпку валів та влаштування відмостки довкола мурів.¹⁵ В березні 1914 року цей проект К.Тележинського кошторисною вартістю 8114 карбованців 78 копійок ліг на полиці Волинського

Південна частина замкового двору в першій чверті XX ст. (17)

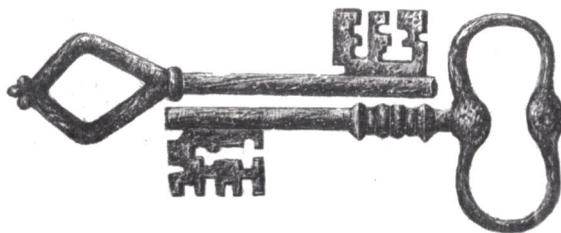

губернського правління, де вже два роки припадав пилотом відомий проект К.Іваницького на ремонт фортеці в Луцьку з проханням відпустити для його виконання 13099 карбованців. Лише пізньої осені губернатор повідомив голову луцького міського управління про відмову в асигнуванні. Вона аргументувалась тим, що в Думу поданий до розгляду законопроект про охорону пам'яток старовини, який вже пройшов стадію обговорення в комісіях. Згідно з ним буде створено центральний орган по охороні старовини, в розпорядження якого направлятимуться державні кошти. Причому на 1915-1917 роки для цього буде виділятися 80000 крб. щорічно. Подальший розгляд цієї справи відкладався до закінчення війни.¹³

Перша світова війна з участю царської Росії затягнулась надовго й згодом, доповнившись революційними подіями, виливається у війну громадянську. Таким чином, воєнні дії довкола Луцька тривали до 1920 р. В цей період продовжується процес руйнування Замку. Підтвердились висновки експертизи міського техника щодо прилеглої до В'їздової башти ділянки стіни, яка завалилась разом з гвинтовими сходами башти.¹⁴ Надруковані в 1916 році в російській періодиці фото й малюнки художника Л. Сологуба подавали зображення Луцького замку як символ визволеного від австрійців міста.¹⁵

Тоді ж Луцьк відвідує петроградський мистецтвознавець Г. Лукомський, який пише досить кваліфіковану статтю про Замок і видруковує її окремим виданням.

В 1918 році театральним відділом Військово-революційного комітету Особливої Армії в Замку було відкрито літній театр. Він розміщався в дерев'яному павільйоні з залом і фойє. Пізніше приміщення театру вимагало ремонту й перейшло у власність міста.¹⁶

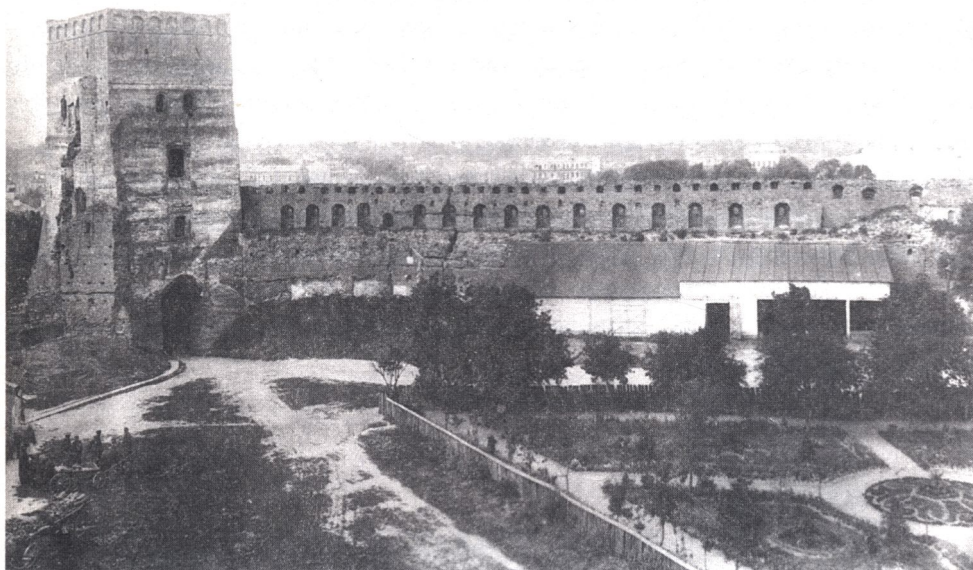

2. Консервація Любартового* замку в 1921-1939 роках

Польща, після більш ніж вікового перебування в складі Російської імперії, досягнувши незалежності, була вже сучасною європейською державою. Більше того, позбувшись шляхетського “анархізму”, її суспільні кола все ширше культивують шовіністичні настрої повернення колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Особлива увага приділялась землям, які склали державу “від моря до моря” і знову були окуповані за Ризьким договором 1921 року. Ці зміни знайшли своє відображення й у ставленні держави до Луцького замку.

Перші консерваційні роботи тут проводяться вже в липні 1921 р. В серпні до Луцька прибуває міністр громадських робіт і рекомендує серйозно зайнятись

Північна частина замкового двору в першій чверті XX ст. (17)

консервацією Замку.¹ Після чого магістрат відразу запрошує відомого знавця архітектурних пам'яток старовини Юліана Лісецького для складання тимчасового кошторису приблизних охоронних робіт в замку Любарта. В другій половині вересня такий кошторис на суму 2 млн. 685 тис.100 марок польських був представлений. Він передбачав придбання матеріалів і виконання робіт по підмуровці стін, влаштуванню дахів, воріт і мощенню території.² Разом з тим питання про Любартові замок піднімається Ю.Лісецьким на зібранні Товариства опіки над пам'ятниками старовини у Варшаві і на з'їзді консерваторів у Львові.

* в польських документах Луцький замок іменується замком Любарта

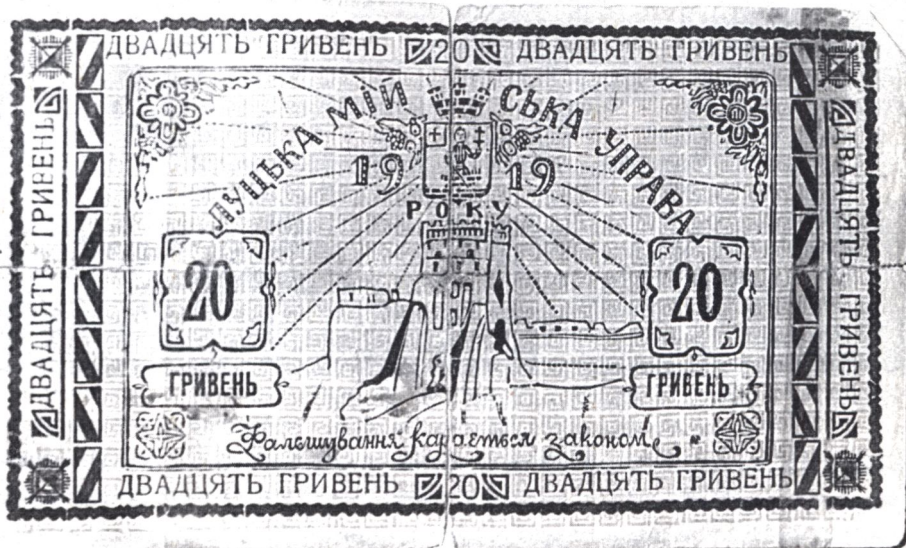
Наступного року навіть розпочинається боротьба між луцьким магістратом і Міністерством культури й мистецтва за право власності над Любартовим замком. Лише після представлення міською владою інвентарного опису 1895 року, згідно з яким Замок належав місту, міністерство відмовилось від своїх претензій.³

В червні цього ж, 1922 року, з ініціативи Волинської окружної дирекції громадських робіт, в Луцьку збирається комісія для визначення стану Вишнього замку і розробки програми його консервації.⁴ Комісія, ознайомившись з станом замкових руїн та актами про ремонти в 1912-1914 роках, намітила таку програму:

- консервацію не обмежувати рятуванням однієї вежі, а спрямовувати на захист мурів і насипів всього Замку;
- визначити границі Замку і охороняти від зловмисників;
- поправити вали й насипи;
- підмурувати старі контрфорси й в'язучі частини мурів;
- прикрити В'їздову вежу дахом і закрити її вікна;
- остаточно замкнути дитинець Замку й усунути стайні, прибудовані до північно-західного муру;
- запросити постійного місцевого керівника робіт, який би заодно виконав проекти й кошториси;
- завершити обміри Замку, в тому числі отримати в Любліні обміри, виконані архітектором К.Іваницьким.

З вищезазначеної програми на сезон 1922 року вирішено було:

- запросити керівника робіт;
- поставити сторожа;

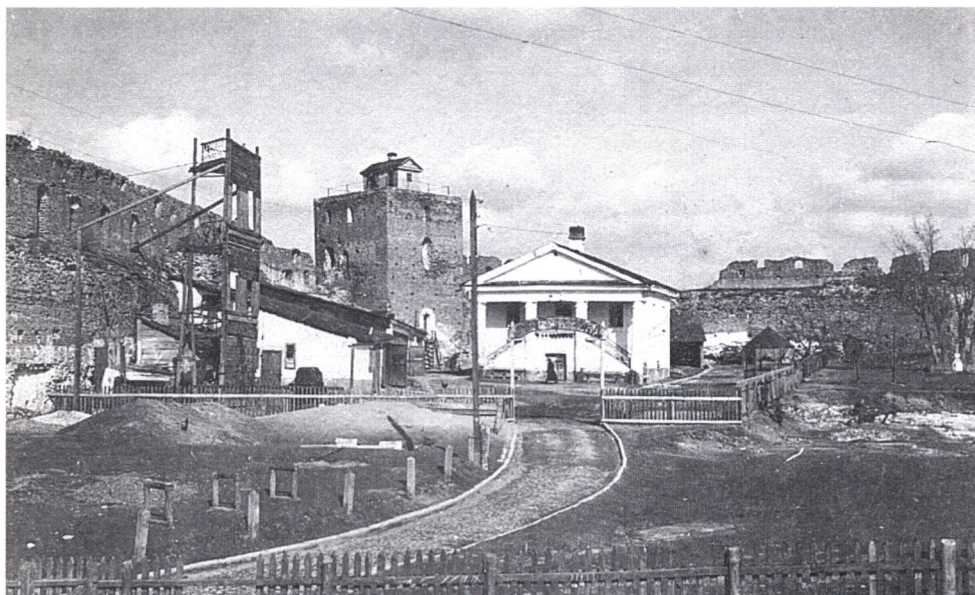
Зображення Замку на банкнотах луцької міської управи (28)

- замкнути ворота В'їздової башти;
- усунути стайні;
- огородити колючим дротом границі Замку;
- підмурувати контрфорси й мури Південної та Північної башт;
- замурувати вікна В'їздової вежі, а в інші вставити рами;
- покрити цю вежу дахом за існуючими слідами;
- очистити склепіння над в'їздом від сміття;
- підмурувати опорні стінки й здійснити насипи валів.

Тоді ж магістрат укладає угоду з членом цієї комісії інженером-архітектором Ю.Йоткевичем про його керівництво роботами, пов'язаними з консервацією Замку, а також про виконання обмірів, проекту консервації та складання кошторису.⁵ Невдовзі розпочинаються намічені роботи, в їх числі і встановлення риштувань довкола В'їздової башти. Проте Міністерство фінансів відмовило місту в грошах для цих потреб. Тому створений 7 серпня 1922 року на засіданні магістрату Комітет консервації замку Любарта, до складу якого увійшли: міський інженер П.Барановський – голова, окружний консерватор З.Мервіч та інженер Ю.Йоткевич, ставить питання про отримання позики в банку. В листопаді магістратом

Обійстя пожежників у замковому дворі. 1936 р. (27)

Луцька у Польському комунальному банку через посередництво Міністерства громадських робіт під заставу належного місту маєтку Бівуаки було взято кредит в сумі 4 млн. марок польських на консервацію замку Любарта.⁶ Наступного року, в зв'язку з необхідністю покриття Стирової вежі, асигнування кредиту збільшується до 9 млн.марок.⁷

Однак, місту не під силу було досягнути власним коштом забезпечити виконання всіх запланованих консерваційних робіт. Замок Любарта, як власність міста, в 1924 році вноситься до списку архітектурних пам'ятників, а трохи пізніше до визначних пам'яток історії та мистецтва⁸ і, все ж таки, включається до інвентаря пам'яток відділу мистецтва і культури. Його спеціалісти не тільки давали дозволи й контролювали виконання консерваційних робіт, а й самі чи спільно з членами Товариства опіки над пам'ятниками минувшини виконували обмірні креслення й фотофіксацію.⁹

Консерваційні роботи в Замку підпорядковувались Люблінському консерваційному округу під безпосереднім керівництвом архітектора Ю.Сенницького –

Вигляд від Стиру, перша чверть ХХ ст. (17)

консерватора воеводства Люблінського, Поліського й Волинського. На початку 1927 року ним з воеводських коштів було виділено тисячу злотих і поставлено вимогу про виділення аналогічних сум Дирекцією громадських робіт та президентом міста Луцька для ремонту В'їздової башти.¹⁰ Як засвідчив пізніший звіт відділу мистецтва й культури на кінець 1928 року, сильно знищену В'їздову башту яка загрожувала падінням, було зміцнено від фундаментів, знято весь пошкоджений її кут і змуровано його цеглою жовтого кольору.¹¹ Після цього нагромаджувались матеріали і кошти для майбутніх ремонтних робіт.¹²

Наприкінці 20-х років до справи збереження Любартового замку активно долучається Волинське краєзнавче товариство опіки над пам'ятниками старовини – регіональне відділення Польського краєзнавчого товариства (РТК). Зокрема, воно висунуло перед міською владою вимоги про винесення за межі Замку пожежної команди, школи, стаєнь, господарських будівель; пропонувало оголосити

його територію заповідною, а в звільнених приміщеннях відкрити музеї.¹³ Одержавши в 1930 році в своє розпорядження звільнений школою будинок колишньої повітової канцелярії, товариство відкриває в ньому Волинський природничо-краєзнавчий музей.¹⁴ Функціонування краєзнавчого товариства і музею сприяли науковим дослідженням Луцького замку. В 1933-35 роках одночасно з консерваційними роботами проводились археологічні дослідження князівського палацу й церкви Івана Богослова. Археологічні знахідки – монети, кахлі, люльки та дахівки – поповнили музейну експозицію.¹⁵ Одним з експонатів став макет Верхнього й Окольного замків з середньовічною забудовою – перша спроба його реконструкції.

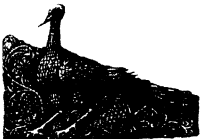
В цей же час консерваторами було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їздної і розпочато ремонт склепіння Стирової башти.¹⁶

В 1935 році вище назване товариство реорганізовується в самостійне Волинське товариство приятелів наук і продовжує далі опікуватись музеєм та бібліотекою. Відділ рукописів бібліотеки поповнюється архівами музею князів Острозьких, а також міст Дубна та Ковеля. Члени новоорганізованого товариства друкували свої науково-дослідні статті про Луцьк і Замок в краєзнавчих виданнях та в пресі.¹⁷ Саме тоді популярною в краєзнавчій літературі стає думка професора Монреальського університету В.Колдуелла, який відвідав Луцьк, що якби такий Замок був в Америці, то його тримали б там під скляним ковпаком.¹⁸

З середини 30-х років на посаду консерватора Волинського воєводства з осідлстю в місті Луцьку призначається Збігнев Ревський. За його ініціативою до рятуння Замку в 1938 році був запрошений видний знавець польських фортифікацій Ян Захватович, який підготував проект реконструкції і кошторис робіт.¹⁹ На пропозицію Захватовича були проведені археологічні дослідження біля В'їздової башти, під час яких поряд з глибиною залягання фундаментів було виявлено вал і сліди дерев'яних укріплень ранньосередньовічного городища, яке передувало Замку.²⁰

Повідомляючи про ці відкриття, археолог і музейний хранитель Ян Фітцке також подає інформацію про тогочасний стан Замку. Проблема його реставрації з огляду на нестачу потрібних коштів стояла ще досить гостро. Потріскані стіни, ослаблені тут і там фундаменти загрожували обвалом. В замковому дворі продовжували знаходитись гаражі міської пожежної охорони, що негативно впливало на збереження його мурів.²¹

Таким чином, попри значні успіхи консервації Любартового замку в Луцьку впродовж 1921-1939 років, ці роботи носили рятувальний характер і вимагали продовження, однак їх виконання було перервано початком Другої світової війни.

3. Консервація, архітектурні дослідження та реставрація Луцького замку в 60-70-х роках ХХ ст.

По закінченні Другої світової війни, яка завдала величезних втрат народному господарству Радянської України, ні держава, ні відповідні місцеві установи нескоро розпочали клопотання довкола стану історичних і архітектурних пам'яток. Проведені поляками перед війною рятівні консерваційні роботи, хоч і були малопомітними зовні, бо торкались переважно конструктивного зміцнення споруди, проте дозволили вивітrenom мурам Луцького замку безпечно простояти чверть століття під неблаготворними впливами волинської стихії, аж поки питання про його збереження знову не постало на чергу дня. Щоправда, збір наукової інформації у вигляді історичних довідок про місцеві пам'ятники за авторством архітектора Ю.В.Бородіна відбувався в Луцьку ще в 1949 році.

Замок на початку консерваційно-реставраційних робіт 1960-1970-х р.р. (2)

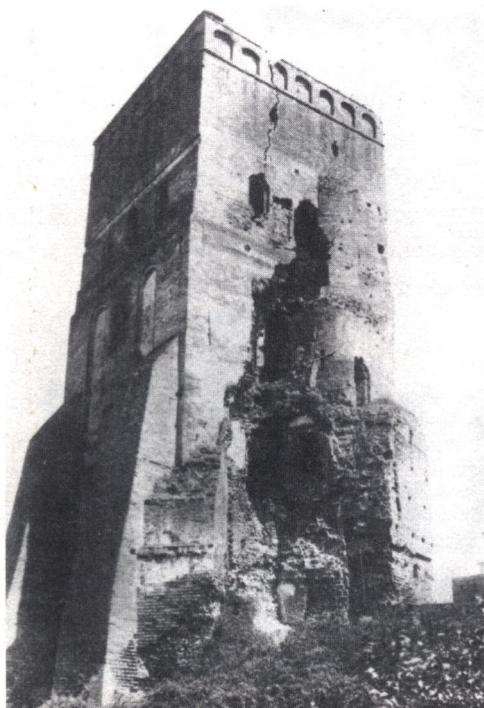

*Відреставрована
Владича башта (18)*

Протягом 1952-1953 років Волинським Облпроектком виконуються обмірні креслення і проект консервації Луцького замку, який однак, не було реалізовано.¹

В середині 50-х років в штаті обласного відділу у справах архітектури існувала посада адміністратора пам'ятників архітектури, і, як свідчать документи, замок Любарта вважався в цей час архітектурним пам'ятником.² Дещо пізніше зустрічаємо Верхній замок і стіни Окольного замку в списку історичних пам'ятників, складеному Волинським краєзнавчим музеєм.³

Лише на початку 60-х років виявились в Луцьку перші практичні результати наукового підходу до пам'ятників архітектури. Вони пов'язані з відновленням первинного вигляду будинку повітової канцелярії шляхом реалізації проекту молодого київського архітек-

В'їздова башта до і після реставрації (17,18)

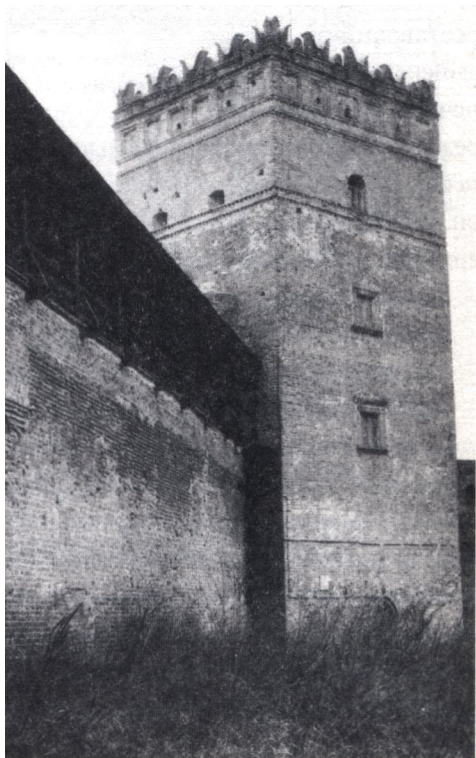

Стирова башта до і після реставрації (2, 18)

тора О.М.Годованюк. Причому цей проєкт був підготовлений спеціалістами республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень на протипагу розробленому в 1955 році луцьким архітектором В.Касьяновим проєкту фактично капітального ремонту будинку, який мав остаточно зіпсувати його історичний архітектурний образ. Одночасно з реставрацією шляхетського будинку на зовнішніх фундаментах замково-палацових мурів було збудовано двохметрової висоти стіну між ним та В'їздовою баштою, чим, нарешті, відновлено замкнутість території дитинця, що планували зробити у свій час ще поляки.⁴

Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року за №970 Замок в місті Луцьку було затверджено у списку пам'ятників архітектури, що перебувають під охороною держави.⁵

На той час експлуатація замкових башт, будинків і споруд суперечили його охоронному статусу. Розташування на території Замку автоколони та вінчання Владичої башти телевізійним ретранслятором, на місці колишньої пожежної ка-ланчі, були красномовним тому підтвердженням.

На виконання вищезгаданої урядової постанови, наприкінці 1963 р. Держбу-дом УРСР перед спеціалістами науково-реставраційних майстерень ставиться планове завдання на складання проекту консервації і часткової реставрації пам'ятника архітектури

XIV-XVIII ст. Замку в місті Луцьку.⁶ Попередній нереалізований проект місцевих архітекторів при цьому вважався застарілим, хоч окремі його матеріали пропонувались до використання. Згідно з плановими завданнями новий проект мав передбачити такі ремонтно-реставраційні заходи, здійснення яких забезпечило б тривале збе-

Відреставрований будинок шляхетських судів та реставрація В'їздової вежі. 1970-ті роки (2)

реження пам'ятника від подальших руйнувань. Разом з тим наголошувалось на необхідності майбутнього використання замкових приміщень під музейні установи. Для складання проекту пропонувалось проведення додаткових архітектурно-архівних досліджень Замку. Серед ремонтно-консерваційних робіт планувалось:

- а) укріплення й озеленення валів;
- б) благоустрій замкової території;
- в) консервація й часткова реставрація стін та башт.

Підготовлений в липні 1964 року проект під керівництвом головного архітектора М.М.Говденко складався з трьох томів: пояснювальної записки, зведеного кошторису і обмірних креслень. Обсяги консерваційно-реставраційних робіт в проекті виявились навіть більшими, ніж передбачалось плановим завданням, що було результатом поглиблених наукових досліджень Замку.⁷ Подібне збільшення їх об'ємів, особливо в напрямку реставрації, спостерігалось і пізніше.

З того часу і до кінця 70-х років по мірі виділення державою коштів проводились науково-дослідні, проектні і на їх основі натурні реставраційні роботи, в яких брали участь великі колективи архітекторів, техніків, робітників – реставра-

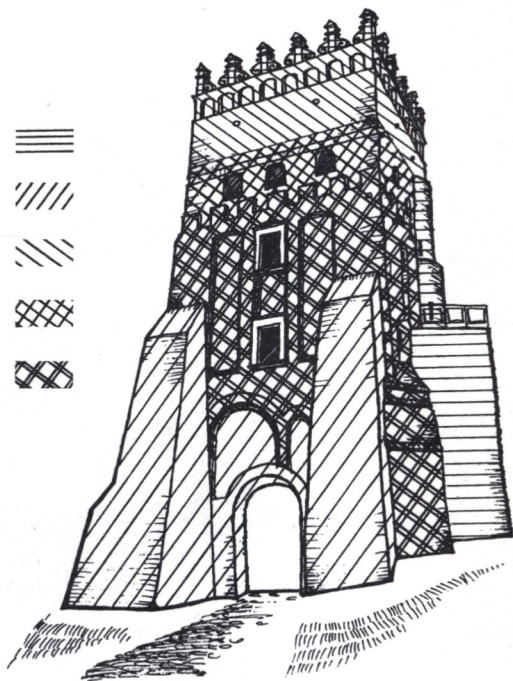
торів Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління і його Волинської дільниці.

Протягом півтора десятиріччя консерваційно-реставраційної практики Луцький замок докорінно змінив свій вигляд. В реставрованих баштах було відновлено втрачені між'ярусні перекриття, кам'яні наличники вікон, дахи, ренесансні аттики. Виготовлено і встановлено віконні й дверні заповнення, проведений ремонт втраченої кладки й гвинтових сходів, реконструйовано інтер'єри. Замкові мури, зміцнені при фундаментах, були докладені і в зруйнованих верхніх частинах, після чого на них відновили дерев'яні бойові галереї — конструкції на зразок колишніх обланків. Здійснено ін'єкцію цементним розчином всіх тріщин в мурах і баштах. По периметру стін влаштовано внутрішню і зовнішню відмостку, а на їх зломах відновлені виносні бійниці-мушарабі. Реконструкція всіх архітектурних деталей екстер'єру й інтер'єрів Луцького замку здійснювалась за проектами М.М.Говденко, підготовленими на основі копіткого вивчення документальних свідчень і натурних обстежень їх архітектурних залишків чи слідів.⁸

Очевидно, це були найбільш масштабні реставраційні роботи за останні два століття, тобто з часу оновлення луцьких фортифікацій наприкінці 60-х років XVII ст. губернатором паном Горайном, тому з цілковитою впевненістю їх можна назвати сьомим будівельним періодом Луцького замку.

Відновлений образ Замку прикрасив і оживив околицю старого Луцька, став привабливим об'єктом для численних екскурсантів й туристів.

Проте на початку 80-х років, в апогеї періоду загальнодержавного застою, спостерігається значне уповільнення консерваційно-реставраційних робіт на їх завершальному етапі. Залишався невиконаним в натурі розроблений в 1981 році проект благоустрою, яким передбачалась реставрація зовнішнього обвалування

Сьогоднішній вигляд В'їздової башти склався із об'єктів та форм кількох будівельних періодів (20,29):

I і II — середини — 70-80 років XIV ст.;

V — 1667 року;

VI — 1780-х років;

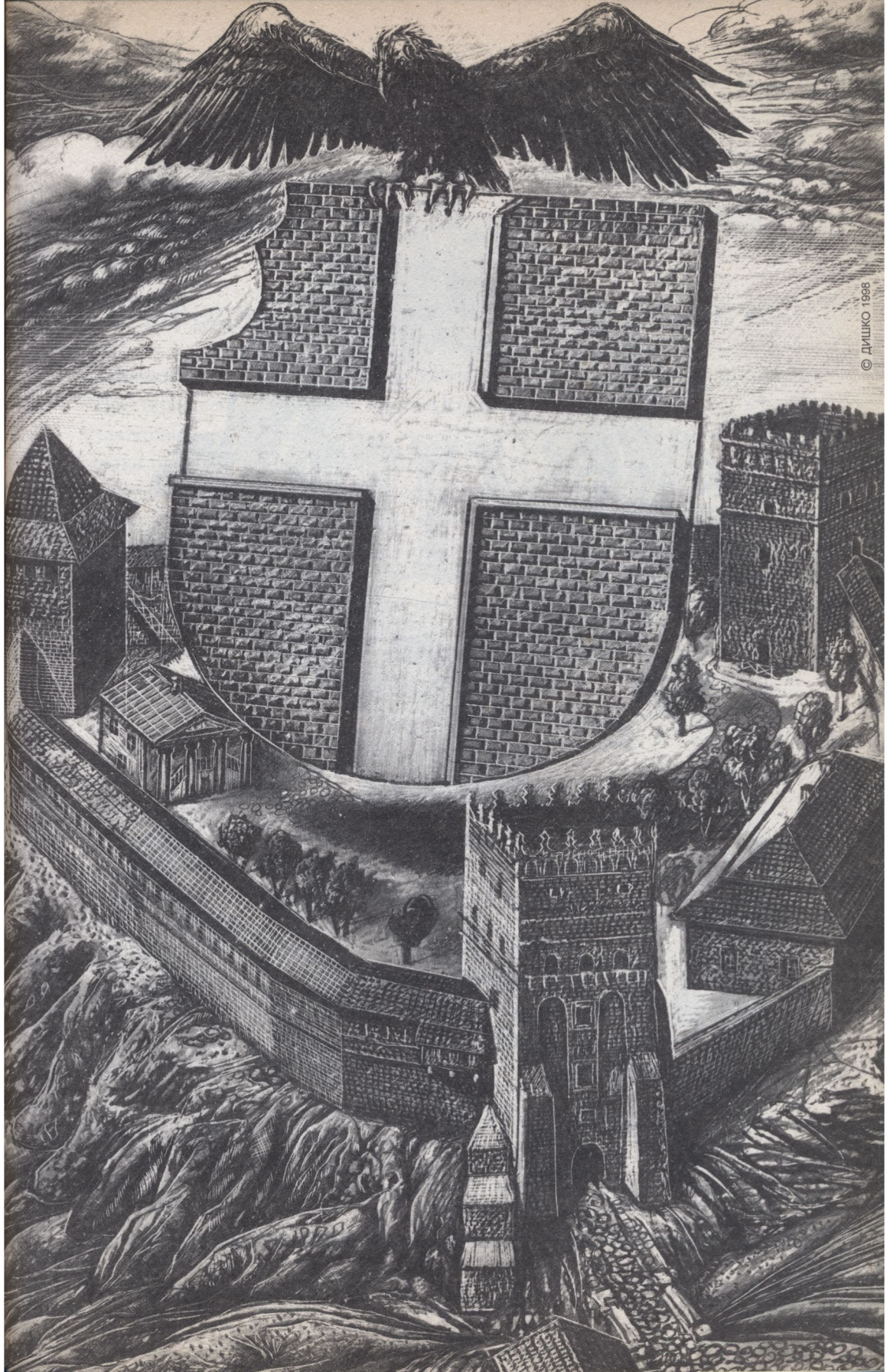
VII — реставраційних робіт 1960-1970-х років

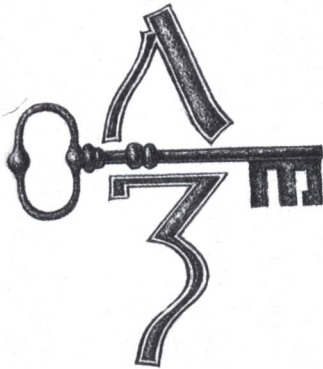

Замку з озелененням і заповненням каверн, вирішення горизонтального та вертикального планування внутрішньої території, влаштування доріжок і оглядових майданчиків для екскурсантів та інше.⁹

На середину 80-х років через недогляд, відсутність охорони і дію природних факторів прийшли в непридатний стан або ж були зруйновані зловмисниками окремі відреставровані елементи дерев'яних конструкцій стін, інтер'єрів башт, віконних і дверних заповнень. Здавалось, ще десяток років, і Луцька твердиня знову почне перетворюватись в руїну. На щастя, цього не сталося, бо на шляху руйнації стала дирекція проголошеного весною 1985 року Державного історико-культурного заповідника, першочерговим об'єктом уваги якої і став Луцький замок.

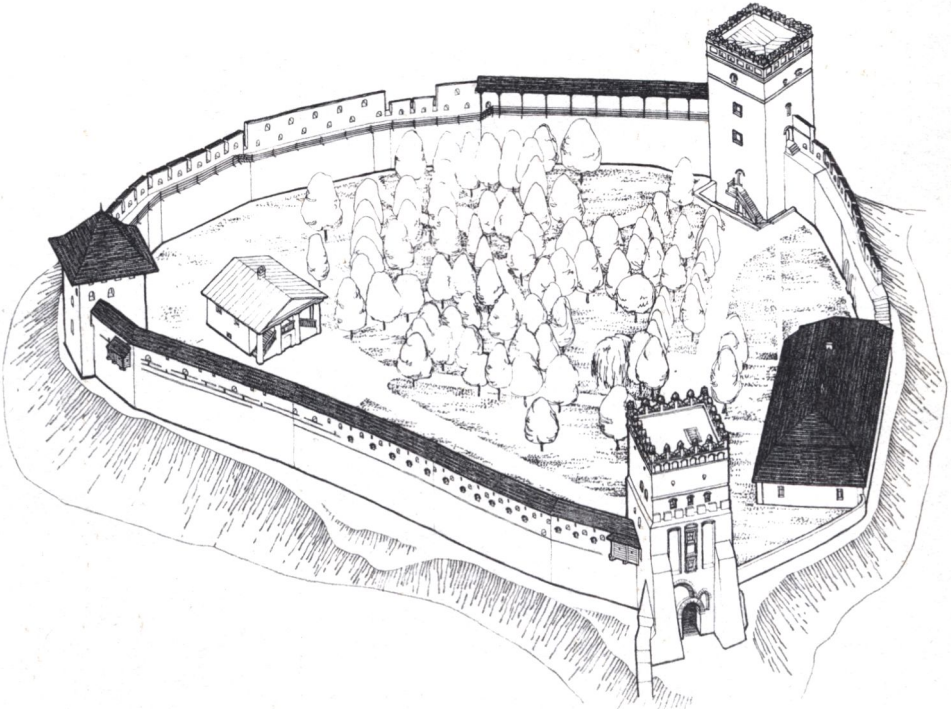

Розділ VIII

Наукові дослідження 1985-1995 років, концепція освоєння та перспективна програма ”Повернення Луцького замку до життя”

Прийняття 26 березня 1985 року постанови Ради Міністрів Української РСР “Про оголошення комплексу архітектурних пам’яток в місті Луцьку історико-культурним заповідником” було приурочене до святкування 900-річчя першої згадки про місто в Іпатіївському літописі.

Влітку щойно створена дирекція заповідника вже активно сприяла забезпеченню археологічних досліджень Волинського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення інституту Археології АН СРСР під керівництвом професора М.В.Малевської. Російський археолог досліджувала відкриті архітектурні залишки соборної церкви Івана Богослова, князівського палацу та гли-

Замок після реставрації 60-70-х років — сьомого будівельного періоду. Аксонометрія (15,28)

бину залягання фундаментів і час спорудження самого Замку.¹ Наступного року археологічні розкопки по дослідженню Луцького дитинця проводить місцевий археолог М.М.Кучінко.² Пізніше на замовлення дирекції заповідника на замковому терені ведуться геологічні пошуки з метою виявлення потужності культурного шару,³ а також організовується власна археологічна експедиція, один із загонів якої під керівництвом львівського археолога С.В.Терського дослідив владичий дім, вал давньоруського дитинця та торгово-ремісниче поселення X ст.⁴

На фестивалі дзвонарів “Благовіст Волині” 1995 р. (16)

Паралельно з археологічними дослідженнями науковцями ЛДІКЗ проводились натурні архітектурні обстеження Луцького замку, вивчалась присвячена йому історична література, здійснювались активні пошуки невідомих чи маловідомих документальних джерел з його історії. Наявність останніх була особливо бажаною, оскільки на цей час вже зібралось багато неточностей, протиріч, а то й просто легенд про Луцький замок. Тому в основу своїх знань науковці заповідника намагались покласти документальні свідчення і шукали їм підтвердження в архітектурно-археологічних дослідженнях.⁵

Таким чином вималювався зовсім не міфічний, а досить реальний і близький до дійсного історико-архітектурний образ Луцького замку. Крім того, автором цих рядків проводились цілеспрямовані дослідження як функцій Замку, так і етапів будівництва в різні періоди, вивчався їх зв'язок і вплив на архітектурний образ та забудову території.⁶

Весь комплекс вищеназваних наукових пошуків був пов'язаний з потребою освоєння Замку. Вона впливала з необхідності здійснення першочергових простих заходів туристично-екскурсійного обслуговування, зокрема встановлення платного входу на територію і влаштування постійної охорони, та більш складних на перспективу. Викладені в концепції освоєння Луцького Верхнього замку перспективні заходи передбачали створення в ньому таких музеєфікованих об'єктів, які б сприяли відновленню історичного архітектурного образу і розкриттю його функцій.⁷

Интер'єр повітової в'язниці в підвалі Стирової башти (28)

Одними з перших стали рішення про виведення на поверхню фундаментів князівського палацу, про благоустрій території, будівництво павільйону над архітектурними залишками давньоруського храму, про відновлення хвіртки в північному мурі й входу до приміщення замкової сторожі у В'їздовій вежі, про створення кількох тематичних експозицій в інтер'єрах замкових башт. Спираючись на доку-

Відкриття міжнародного фестивалю "Поліське літо з фольклором". 1996 р. (18)

Фрагмент фрески з соборної церкви Івана Богослова (21)

борної XVI – поч. XVII ст.ст., й використання її для проведення щорічних фестивалів дзонарів “Благовіст Волині” розглядався як елемент живого відтворення однієї з функцій Замку.⁹

Проте з розпадом унітарної держави Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності настає період економічного розладу й занепаду, що негативно відобразилось і на освоєнні Луцького замку. Відсутність коштів загальмувала будівництво павільйону над соборною церквою, перенесла на невизначений час спорудження підготовлених експозицій “Церква Івана Богослова”, “Зал

ментальні свідчення щодо наявності в XVI ст. замкової зброї в склепах Владичої вежі, відкрили експозицію арсеналу під оригінальною назвою “Бронь замкова”. Експозиція “Повітова в’язниця” запрацювала в підвальному приміщенні Стирової башти, яке впродовж віків використовувалось саме для цих потреб. Не суперечило концепції й відкриття експозиції “Дзвони. Історія та сучасність” у верхніх ярусах Владичої вежі.⁸ Встановлення ж тимчасової дзвіниці, на місці со-

Експозиція “Дзвони. Історія та сучасність” (21)

засідань шляхетських судів”, “Пушкарня-кузня”.¹⁰ Намагаючись знайти вихід з критичної ситуації у збереженні Луцького замку дирекція ЛДІКЗ подає необхідні для цього матеріали до ЮНЕСКО, а концепцію освоєння розвиває в перспективну програму “Повернення до життя” і шукає шляхи та засоби її фінансування. Програма складається з чотирьох основних розділів:

1. Наукові дослідження;
2. Реставрація;
3. Реконструкція;
4. Музеефікація.

Наукові дослідження кожного з замкових об’єктів, окремих їх елементів включають в себе вивчення документальних джерел і наступних археологічних та

В будинку повітової канцелярії розміщена картинна галерея Волинського краєзнавчого музею (21)

архітектурних пошуків, їх метою є виявлення та ідентифікація втрачених об’єктів Замку, встановлення об’ємних, образних і функціональних характеристик, а також вироблення рекомендацій по реставрації, реконструкції і музеефікації. Всі роботи, що проводяться в Луцькому замку в рамках даної програми, повинні мати наукову аргументацію.

Завданням реставрації, поряд з охороною, є відновлення архітектурного історичного образу кожної з споруд і Замку в цілому. Шляхом реставрації програма

пропонує максимально наблизити архітектурний ансамбль Луцького замку до його історичного образу наприкінці XVIII ст.— часу останніх найбільш значних реконструктивно-будівельних робіт. В цьому плані програмою передбачено ряд реставраційних робіт, зокрема:

- відновити вертикальне планування території, порушене в XIX ст., в т.ч. і вал на в'їзді в Замок;
- частково відновити історичний природний ландшафт довкола Замку, рів та річкову заплаву;
- реставрувати приміщення замкової сторожі;
- відновити мур Окольного замку при В'їздовій башті;
- відновити знаки підйомного мосту, відмічені люстраторами в 1789 році;
- відновити сходи і обланки східного та західного мурів;
- провести консервацію і реставрувати археологічно розкриті замкові споруди — мурі собору XII ст. та крипту церкви XVIII ст., а також владичий підвал XVII ст.

В'їзна вежа. Сучасний вигляд (21)

Реконструкція втрачених частин Замку та об'єктів на його території проводиться в разі особливої необхідності та достатньої інформації про оригінал і є важливою частиною програми.

Об'єктами реконструкції можуть бути:

- пушкарня — кузня XVI-XVII ст.;
- адміністративний дерев'яний будинок XVI-XVII ст.;
- мурована дзвіниця XVIII ст.;
- колодязь;
- дерев'яні укріплення дитинця XI ст., що передували Замку, та інші.

У випадках, коли реконструкція замкового об'єкту неможлива, але зберігаються його залишки, програма пропонує їх консервацію і експонування для відвідувачів шляхом додаткових елементів музеєфікації.

Музеєфікація в Луцькому замку має ту особливість, що, в першу чергу, тематично повинна розкривати його історію та функціональну структуру.

Передбачається, крім існуючих, відкриття ще таких музейних експозицій:

- Луцький замок – історія та сучасність;
- замкова пушкарня;
- соборна церква Івана Богослова XII – XVIII ст.ст.;
- Луцький некрополь;
- повітова канцелярія;
- зал засідань шляхетських судів;
- архітектурна кераміка Луцька XII – XX ст.ст..

Владича вежа. Сучасний вигляд (21)

Стирова вежа. Сучасний вигляд (21)

та музеєфікацію близько 20 замкових елементів та об'єктів, які розкривають його функціональну структуру і більш повно відтворюють історичний архітектурний образ.

Здійснення програми відновить завмерле життя Замку, правдиво відобразить його історію і надасть йому нових цінних якостей як екскурсійно-туристичному об'єкту.

Післямова

Ось Ви, шановний читачу, і познайомились з історією Луцького замку. За хронологічними рамками, за розкриттям обсягу функцій і показу місця, ролі й значення в історії міста, повіту, Волині і всієї України таких робіт про Луцький замок ще не було. Більше того, немає подібних монографій, присвячених будь-якому іншому замку в Україні. Історія фортифікаційної споруди тут розкрита на фоні історії суспільства, у якому вона була споруджена, використовувалась, змінювалась, згодом виявилася приреченою на забуття і врешті-решт знову відроджена та взята під охорону.

В книзі поєднано вже відомі факти з історії Луцького замку, розпорочені по різних виданнях, з маловідомими документальними свідченнями та ще невідомими в науковому обігу результатами останніх досліджень. В ході авторського аналізу зроблено нові, часом зовсім несподівані висновки, які заповнюють великі прогалини у знаннях або ж ставлять крапки у тривалих дискусіях.

Запропоновані тут виклади про історичні й будівельні періоди Замку, про суспільно-політичне життя в ньому і довкола, самі вже є джерелом нового сприйняття його історії. Завдяки широко поданій інформації з різних сторін суспільно-політичного життя, пов'язаного з функціонуванням Луцького замку, ця книга буде корисною не тільки для істориків, архітекторів й археологів, а й для правознавців, теологів, політологів, працівників державних установ. Намагання автора подати матеріал живою мовою в поєднанні з багатьма ілюстраціями та змістовним художнім оформленням вселяє надію, що його праця викличе зацікавленість у всіх, кому не байдужа Історія.

Разом з тим при написанні монографії автор зустрівся з рядом труднощів, які не дозволили до кінця виконати роботу так, як би того йому хотілось. Зокрема, довелось відчувати нестачу прямих документальних свідчень про обсяги будівельної діяльності Любарта, Вітовта і Свидригайла. Відсутність конкретних документів змусила йти складним шляхом співставлення пізніших свідчень і результатів сучасних досліджень, на якому неможливо уникнути якихось неточностей і помилок. Хотілося б з матеріалів Литовської та Коронної метрик використати звітну кошторисну документацію наступних будівельних періодів, зафіксованих автором в документах адміністративно-політичного характеру.

Гостро відчувалась відсутність іконографічних матеріалів: малюнків, гравюр і планів до другої половини XVIII ст., бо навіть найдетальніший інвентарний опис споруд не дає підстав для його абсолютно точної образної уяви чи реконструкції. Відчутною є потреба в археологічних дослідженнях Окольного замку, особливо дерев'яної лінії укріплень над Глушцем. Було б дуже доречним також опрацювання і публікація всіх збережених на цей час Луцьких актових книг шляхетських судів.

Подолання всіх цих труднощів вимагає тривалого часу, і тому вони не могли стати перешкодою в написанні даної книги. Автор сподівається, що окремі з них будуть вирішені ще за його життя і разом з іншими доповненнями, виправленнями та врахованими зауваженнями увійдуть до повторного видання.

П.Троневиц

Примітки

Вступ

1. Антонович В.Б. Литовские замки на Волыни. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве, М., 1901
Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т.1, К., 1885
Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Университетские известия, №2, К., 1890
Грушевский М.С. Історія України-Русі, тт. II-VII, К., 1992-1995
Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т.1, К., 1901
Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в., К., 1908
Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII вв., СПб, 1897
Лаппо И.И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII вв., СПб, 1899
Лаппо И.И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI в. Журнал мин-ва нар.просв. (ЖМНП), январь, СПб, 1908
Левицкий О.И. Луцкая старина. Чтение в ист. о-ве Нестора Летописца (ЧИОНЛ), кн.V, 1881
Левицкий О.И. История одного древнего волынского храма. Киевская старина, январь, К., 1903
Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права, Вып.1, СПб, 1894
Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского гос-ва ко времени издания первого Литовского статута, М., 1897
Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, М., 1915
2. Stecki T. Luck starożytny i dzisiejszy, Kraków, 1876
3. Wojnicz A. Luck na Wołyniu, Luck, 1922
Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu, Luck, 1922
Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck, 1929
Dutkiewicz J. Zamek Lubarta w Lucku. Kurjer literacko-naukowy, 1934
4. Мердер А. Древности Луцка и его прошлое, К., 1910
Лукомский Г. Луцкий замок, Петроград, 1917
5. Маслов Р. Архитектура Старого Луцка, Львів, 1939
6. Iwanicki K. Lutsk i zamek Lucki. Przegląd Lubelsko-kresowy №8-9, Lublin, 1925
Maluszynski M. Z dziejow zamku Luzkiego, Luzk, 1938
7. Попов Г.Л. Луцкий трибунал 1578 року. Збірник соціально-економічного відділу ВУАН, К., 1925
8. Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1990

9. Замок в г.Луцке. Проектное задание по консервации и частичной реставрации. МП, 1964, архів ЛДІКЗ, №1-5
10. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР, №140, Л-д, 1967
11. Логвин Г.Н. Луцкий замок. Культура и искусство Древней Руси, Л-д (ЛГУ), 1967, с.102-107
12. Исследования к проекту регенерации ЛДІКЗ, К., 1989, с.219, архів Луцького державного історико-культурного заповідника (ЛДІКЗ), №8,11
13. Луцкий историко-архитектурный заповедник. Гипроград. Вол.филиал, архів ЛДІКЗ, №366
14. Колосок Б.В. та ін. Луцьк. Історико-архитектурний нарис, К., 1972
15. Малевская М.В. Исследования церкви XII в. в Луцком замке. Археологические открытия 1985 года, М., 1987
16. Колосок Б.В., Якубюк А.М. Луцкий историко-культурный заповідник, К., 1987
17. Михайлюк О.Г. та ін. Історія Волині, Львів, 1988
18. Михайлюк О.Г., Кичій І.В. Історія Луцька, Львів, 1991
19. Там же, с.31
20. Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк, К., 1990
21. Троневиц П.О. Архітектурні обстеження Луцького замку на предмет виявлення періодів та етапів його побудови. Луцьк., 1996-97, архів ЛДІКЗ, №422

Розділ I

1. Колосок Б.В. Луцькі Верхній та Окольні замки. Дослідження з слов'яно-руської археології, К., 1976
2. Метельницький Р.Г. Материковий рельєф старого Луцка, Луцьк, 1992, архів ЛДІКЗ, №393
3. Кучинко М.М., Конопля В.М. Охранные раскопки в г.Луцке. Археологич. открытия 1985 г., М., 1987, с.381
Охрименко Г.В. Звіт про археологічні дослідження 1989 року. Архів ЛДІКЗ №175.
4. Кучера М.П. Археологические исследования Волынского отряда. Археологич. исследования на Украине в 1968 г., вып. III, - К., 1971
Малевская М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологич. экспедиции ЛОИА АН СССР в г.Луцке в 1983г., архив ЛДІКЗ, №136
Сайчук Б.Т. Отчет о закладке шурфа на юго-вост. участке оборонной стены Окольного замка в г.Луцке, Луцк, 1987, архів ЛДІКЗ, №59
Терський С.В. Звіт про роботу ранньо-середньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта та розвідки на околицях Луцька в 1991 р., архів ЛДІКЗ, №337
5. Терський С.В. Там же
Терський С.В. Дослідження Владичого двору в Луцькому замку. Архітектура Волині:

- історія та сучасність. Тези конференції в м.Луцьку, К.,1992
6. Там же
  7. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город, К.,1989, с.66
  8. Терський С.В. Звіт 1991 р.
  9. Історія міст і сіл Укр.РСР. Волинська область, К., 1970, с.53
  10. Терський С.В. Там же
Малевская М.В. Там же
  11. Свідерський Ю.Ю. Боротьба південно-зах. Русі проти католицької експансії в X-XIII століттях, К.,1983
Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис, К., 1990, с.46
  12. Літопис Руський, К., 1989, с.125
  13. Там же, с.154
  14. Хойнацкий А. Пребывание препод.Николаи Святоши, князя Черниговского на Волини в звании князя Луцкого, ВЕВ, №19, 1872, с.740-743
Грушевський М. Волинский вопрос 1097-1102 гг., К., 1891
  14. Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Lucku. Ziemia Wolynska, rok II, 1939, №6-7, с.103-104
Малевская М.В. Там же
Терський С.В. Там же
  15. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв., К., 1985, с.60
  16. Літопис Руський, с.227-228
  17. Воронин Н.Н. Погребение коня в срубе в 1149 г., КСИА, вып.125, М., 1971, с.24
  18. Літопис Руський, с.233
  19. Там же, с.263-268
  20. Там же, с.302
Грушевський М. т.11, с.198, К., 1992
  21. Літопис Руський, с.311
  22. Кучера М.П. Там же
Сайчук Б.Т. Там же
Сайчук Б.Т. Отчет о закладке шурфа по ул.Зорге в г.Луцке, Луцк, 1988, архів ЛДІКЗ, №121
  23. Сайчук Б.Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка, Луцк, 1989, архів ЛДІКЗ, №203
  24. Кучера М.П. Там же
Сайчук Б.Т., Звіт 1988 р.
  25. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. Мат-лы и иссл. по археол. (МИА) СССР, №140, Л-д, 1967
  26. Раппопорт П.А. Зодчество древней Руси, Л-д, 1986, с.63
Малевская М.В. Исследования в Луцком замке и в с.Зимно. Археологич. открытия 1986 г., М., 1988, с.305-307
  27. Літопис Руський, с.384
  28. Там же, с.395
  29. Там же, с.399-404
  30. Там же, с.418
  31. Там же, с.421
  32. Там же, с.441
  33. Там же, с.447
  34. Там же, с.434, 437
  35. Архив Юго-Западной России (Арх.ЮЗР), ч.1, т.1, К.1859. с.181-182
  36. Там же, с.434,437
Грушевський М. Історія України-Руси, т.ІІІ, с.100, К., 1993
  37. Логвин Г.Н. Луцкий замок. Культура и искусство древней Руси, Л-д, 1967, с.106
  38. Полонська-Василенко Н. Історія України, т.І, с.278, Мюнхен, 1972
Грушевський М., там же, с.114
  39. Ржежабек И. Юрий II, последний князь всей Малой Руси. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (ЧИОНЛ), кн.5, с.27, К., 1891
  40. Там же
  - 40а. Раппопорт П.А. Волинские башни. МИА СССР, №31, т.ІІ, М., 1952
  41. Літопис Руський, с.452
  42. Там же, с.430
  43. Там же, с.435, 430, 434
Грушевський М., там же, с.101
  44. Торговля на Україні XIV-XVII ст., К., 1990, №№1,2, с.16,17
  45. Історія Української РСР. т.І, кн.2, с.21, К., 1979
  46. Могитич І.Р. Могитич Р.І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицко-вол. зодчества (X-XIV ст.). Археологія, №4, 1990, с.66
  47. Говденко М.М. Кучинко М.М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. Археологич. открытия 1978 г., М., 1979, с.319-320
  48. Кучинко М.М. Исследования в Луцком замке. АО 1986 г. М., с.303-304.
Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк, 1994, с.124-125
  49. Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре зап. Руси вт. пол. XIII-XIV в. Советская археология, №4, 1989, с.216
  50. Малевская М.В. Отчёт, 1983 г., с.38
  51. Малевская М.В. Отчёт, 1984 г., с.2, 4, Архив ЛДІКЗ №137
  52. Малевская М.В. Отчёт, 1983 г., с.15
  53. Там же
  54. Там же, с.16
  55. Абрамаускас С.С. Развитие каменного строительства в Литве в XIII-XVI веках, Каунас, 1965
  56. Памятники древних актов... (ПДА), т.IV, отл.2, К., 1859, с.89
Арх.ЮЗР, ч.7, т.1, К., 1886, с.152-184
  57. Малевская М.В. Отчет. 1982 г., с.20-24, архив ЛДІКЗ, №135

Розділ II.1

1. Історія Української РСР, т.І, кн.2, К., 1979, с.21
Грушевський М. Історія України-Руси, т.ІІІ, К., 1993, с.123
2. Ржежабек И. Там же, с.54-55
3. Там же, с.55
4. Там же, с.61
5. Андрияшев А.М. Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст., К.,1887, с.203
6. Там же, с.201
7. Історія Української РСР, т.І, кн.2, К., 1979, с.70
8. Гонсиоровський О. Прибавление к статье И.Ржежабека. ЧИОНЛ, кн.5, 1891, с.70
9. Історія Української РСР, т.І, кн.2, с.
10. Грушевський М. Там же, с.140, 530-532
11. Там же, с.123

12. Ржежабек И., Там же, с.55-56
13. Шербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 р. ЧИОНЛ, кн.18, К., 1904, с.61-70
14. Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Луцький кафедрі? ЗНТШ, кн.11, Львів, 1906, с.71-72
15. Ржежабек И., Там же, с.62-63
16. Грушевський М, Історія України-Руси, т.ІІІ, с.135
17. Ржежабек И., Там же, с.56
18. Там же, с.62
19. Там же, с.58
20. Там же, с.63-64
21. Грушевський М. Там же, с.137
22. Ржежабек И, Там же, с.58
23. Там же, с.62-65
24. Там же, с.65, зноска 95
25. Там же, с.65
26. Грушевський М. Там же, с.132, 534
27. Там же, с.28
28. Там же, с.29
29. Ржежабек И. Там же, с.56, зноска 81
30. Грушевський М. Там же, с.531
31. Там же, с.138-139
32. Полонська-Василенко Н. Історія України, т.І, с.212, Мюнхен, 1972
33. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.55, зноска 1
34. Андрияшев А. Там же, с.211
Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права, Спб., 1894, гл.VII, Волинская земля, с.243
35. Грушевський М. Там же, т.ІІІ, с.31
36. Там же, с.39
37. Там же, с.46-47
38. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині, Торонто, 1975, с.23
39. Леонтович Ф. Там же, с.207,208
40. Грушевський М. Там же, т.ІІІ, с.55-63
41. Там же, с.61-62
Андрияшев А. Там же, с.219-220
42. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.55
Торговля на Україні, К., 1990, с.22, Док.№8
43. Грушевський М. Там же, с.99

Розділ II.2

1. Kronika Janka z Czarnkowa. Monumenta Poloniae Historica, t.2, Lwow, 1907, s.15
2. ПДА, т.ІV, отд.2, К., 1859, с.66
3. Логвин Г. Там же, с.102
4. ПДА, т.ІV, отд.2, Там же
5. Там же, с.70
6. Там же, с.122
7. Iwanicki K. там же
8. И.Р.Луцкий замок. Луцкий исторический вестник, №2, Луцк, 1924
9. ПГАУ, т.2, с.48, К., 1985
10. Малевская М.В. Применение брускового кирпича. Сов. археология, 4/89, с.216
11. Терський С.В. Звіт, 1990 р., с.5, фото 4,6; Звіт, 1991 р., с.3
12. Каманин И. Состояние церквей г.Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 г., Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (СИЮЗР), 2, 2, К., 1916, с.30
Люстрації та Інвентарі XVI-XVII вв.
13. Метельницький Р.Г. Там же
14. Малевская М.В. Отчет 1983 г., с.6
15. Там же, с.8

16. Терський С. Звіт, 1991 р., с.3; Звіт, 1990р., с.5
17. Fitzke J. Там же
18. Малевская М.В. Применение брускового кирпича... Там же, с.215
19. Малевская М.В. Отчет, 1983 г., с.39-40
20. Грушевський М. Історія України-Русі, т.ІІІ, с.49
21. Там же, с.41
22. Андрияшев А. Там же, с.211, 217-218
23. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.50
24. Кучінко М.М. Звіт, 1986 р., с.4 Архів ЛДІКЗ, №77
Метельницький Р.Г. Там же
25. Малевская М.В. Там же, с.34-43
Терський С.В. Звіт, 1990 р., с.2-3, Архів ЛДІКЗ, №336
26. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.55
27. Там же, с.472
28. ПДА, Там же, с.35

Розділ II.3

1. Пешак М.Н. Грамоти XIV ст., К., 1974, ст.64, №33
2. Грушевський М. Там же, с.163
3. Леонтович Ф. Там же, с.236
4. Грушевський М. Там же, с.164
5. Там же, с.472
Розов В. Українські грамоти, т.І, К., 1928, с.29-30, №15
6. Грушевський М. Там же, с.138, 164-165
7. Там же, с.164, 472
Андрияшев А. Там же, с.229
8. Грушевський М. Там же, с.140-141
9. Леонтович Ф. Там же, с.240, зноска 3
Ar.S. т.І, s.155
10. Грушевський М. Там же, с.166-174
11. Там же, с.473
12. Леонтович Ф. Там же, с.240
13. Encyklopedia kościelna, т.ХІІІ, с.610-614, Warszawa, 1879
14. Steskie T. Luck starożytny i dzisiejszy, Krakow, 1876, с.50
15. Там же, с.57
16. Логвин Г., Там же, с.102
17. Малевская М. В. Применение брускового кирпича. Там же, с.215
18. Грушевський М. Там же, с.154-155
19. Там же, с.156
20. Там же, с.196-198
21. Stecki T. Там же, с.61-63
22. Грушевський М. Там же, с.196-197
23. Там же, с.214
24. Там же, с.223-224
25. Там же, с.216
26. Там же, с.224-225
27. Там же, с.234
28. Там же, с.230
29. Акты ЮЗР, т.І, СПб, 1863, с.17, №24; Розов В. Там же, №№75, 80, 81
30. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.242
31. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.149
32. Грушевський М. Там же, т.ІV, с.289
33. Stecki T. Там же, с.80
Iwanicki K. Там же
34. Арх.ЮЗР, ч.ІVІІ, т.І, с.153-154
35. Грушевський М. Там же, с.243
36. Stecki T. Там же, с.78
37. Грушевський М. Там же, с.266

Розділ III

1. Русская историческая библиотека (РИБ). Литовская метрика, т. XXVII, СПб, 1910, с.96-107
2. Акты Западной России (Акты ЗР), т. I, СПб, 1846, №53, 1
Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с. 13
3. Русско-Еврейский архив (РЕА), т. I, СПб, 1882, с.35
4. Яковенко Н.М. Українська шляхта, К., 1993, с. 145
5. Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. IV, К., 1907, с.20-21
Грушевський М. Южнорусские господарские замки, с.3
6. Archiwum ksiazat Sanguszkow. (Ar.S.), т. I, с.240; т. II, с.82, Lwow, 1886-1887
Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, с.242-243
Акты ЗР, там же, №53, 11
7. Розов В. Українські грамоти, т. I, К., 1320, с.151, №81
Яковенко Н. вк.пр., с. 131
8. Акты ЗР., там же, №90
Ar.S., т. III, с.20, Lwow, 1890
РЕА, т. I, с.43
Українські грамоти XV в., К., 1965, №15
9. Ar.S., т. III, с.25
РИБ, там же, с.512-513
10. Акты ЗР, там же, №90
11. Там же, №153
12. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV-60-х г. XVI в., К., 1989, с.26
13. Грушевський М. там же, с.257
14. Грушевский М. Южнорусские господ. замки, с.3
15. Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, с.259
16. Грушевский М. Южнорусские господ. замки, с.3
17. Ar.S., т. III, с.26
18. Луцьку 900 років. К., 1985, с.283
19. Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, с.330-331
20. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy..., Warszawa, 1895, s.347
- 20^a. Історія міст і сіл Укр.РСР. Волинська обл., К., 1970, с.55
21. Панащенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кін. XV – пер.пол. XVI ст., Феодалізм на Україні, К., 1990, с.119,122
22. Історія міст і сіл Укр.РСР. Вол. обл., К., 1970, с.55
23. Акты ЗР, там же, №201
24. Довнар-Запольский М. Акты Лит.-Русского гос-ва, М., 1900, с.81, 103, 105
25. Там же, с.103-104
26. Там же, с.81-82
27. РЕА, т. III, СПб, 1903, с.36, №16
28. Там же, с.69, №65
- 28^a. В.Січинський. Чужинці про Україну, Львів, 1938, с.40
29. ПДА, т. IV, от.2, К., 1859, с.89
30. Там же, с.21
31. Там же, с.307
32. РИБ, т. XX, СПб, 1903, с.568-571
33. Довнар-Запольский, там же, с.105
34. ПДА. Там же, с.68
35. Акты ЮЗР, т.2, СПб, 1865, с.119

36. Акты ЮЗР, т.2, СПб, 1846, №32
37. Stecki T. Там же, с.87
38. Акты ЗР, там же, №59
39. РИБ, т. XXVII, с.239, 277, 304, 307, 320, 321
40. Там же, с.309-310
41. Там же, с.185-318, №№2, 14, 17, 24
42. ПДА, там же, с.91
43. РИБ, там же, с.239
44. Розов В., вк.пр., с.141, №76
45. ПДА, там же, 2, с.51
46. Там же, с.7
47. Там же, с.62, 66-67
48. РИБ, т. XX, с.568-570
49. Грушевський М. Там же, с.291
50. Полонська-Василенко Н. Історія України, т. I, с.336
51. Грушевський М. Там же, т. V, с.12
52. Акты ЮЗР, т. I, СПб, 1863, с.27
53. Там же, с.28

Розділ IV. 1

1. Jablonowski A. Ziemia Wolyńska w polowie XVI wieku. Zrodla dziejowe., Warszawa, 1878, с. VII-VIII
2. ПДА, т. IV, от.2, К., 1859, с.6-8
3. Опис Луцького замку 1552 р. Арх.ЮЗР, ч. VII, т. I, К., 1886, с.152-184
4. Найдавніші інвентарі Луцького замку та староства
Архіви України, №5, 1986
5. ПДА, там же, с.66, 67, 70
6. Там же, с.67
7. Арх.ЮЗР, там же, с.153
7. ПДА, там же, с.70
8. Арх.ЮЗР, там же, с.153
8. ПДА, там же, с.67
9. Арх.ЮЗР, там же, с.153
9. ПДА, там же, с.71
10. Там же, с.72
10. Арх.ЮЗР, там же, с.156
11. ПДА, там же, с.157
11. Арх.ЮЗР, там же, с.74
12. ПДА, там же, с.157
12. Арх.ЮЗР, там же, с.76
13. ПДА, там же, с.79
13. Арх.ЮЗР, там же, с.158
14. Там же, с.160
14. ПДА, там же, с.84
15. Там же, с.87
15. Арх.ЮЗР, там же, с.161
16. Там же, с.162
16. ПДА, там же, с.89
17. Там же, с.91
17. Арх.ЮЗР, там же, с.162
- 17^a. Арх.ЮЗР, там же, с.165
18. Арх.ЮЗР, там же, с.154
19. Там же, с.156-157
19. ПДА, там же, с.68
20. Арх.ЮЗР, там же, с.156-157
21. ПДА, там же, с.39
22. Малевская М. В. Отчет... 1984 г., с.12, Архів ЛДІКЗ, №137
23. ПДА, там же, с.69
24. Арх.ЮЗР, там же, с.154
25. Малевская М. В. там же, лл.1-13
- 25a. Lozinski W. Lwowska sztuka XVI-XVII w. Lwow, 1898 г.
- 25b. Сайчук Б. Лист до З.Ревського. Архів ЛДІКЗ, №198
26. ПДА, там же, с.69

27. Арх.ЮЗР, там же, с.154
28. Там же, с.154
29. Там же, с.156
30. Там же, с.154
ПДА, там же, с.69
31. Інвентарі XVI – поч. XVII ст.
32. Інвентар 1576 р.
- 32^a. Арх.ЮЗР., ч.І, т.І, К., 1859, с.200-201
33. Каманин І. Там же, с.25
34. Там же, с.45-46
35. Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, К., 1883, с.346-348
Скарга єпископа Кирила на луцького старосту Миколу Семашка про понищення владичого двору..., ЦДІАУ, К., ф.28, оп.І, спр.36, арк. 358
36. Левицкий О. История одного древнего волынского храма. Киевская Старина, январь, 1903, с.75
37. Арх.ЮЗР, ч.І, т.І, 1859, с.200-201
38. Терський С.В. Дослідження владичого двору, там же, с.45-47
39. Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с. 156
40. Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, К., 1883, с.346-348
Скарга єп. Кирила..., там же
41. Арх.ЛДІКЗ, №№ 137, 138, 203
42. Левицкий О. Там же, с.84
43. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.570, К., 1994
44. Там же, с.35, 40
45. Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, с.346-348
46. Інвентар 1598 р.
47. ПДА, там же, с.80,91
Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.159,163
48. Там же, с.163-164
49. ПДА, там же, с.68-69, 79
50. Там же, с.68.
Арх.ЮЗР, там же, с.157
51. Каманин І. Там же, с.41-45
52. Інвентарі 1598, 1600, 1618 рр.

Розділ IV.2

1. Раппопорт П.А. Военное зодчество... Там же
2. Сас П.М. Там же, с.56
3. Антонович В.Б. Монографии по истории западной й юго-зап. России, т.І, К.,1885, с.155
4. Колосок Б.В. Укрепления Луцка и предместий. Памятники архитектуры Украины, К., 1986
5. ПДА, т.ІV, отд.2, с.66-67
Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.153, 165
6. ПДА, там же, с.50, 62, 66
7. Там же, с.53-54
8. Там же, с.72-91, 101-121
Арх.ЮЗР, там же, с.156-162, 165-170
9. Там же, с.165, 174
ПДА, там же, с.119
10. Аг.С., т.І, Lwow, 1887, с.7
11. Акты ЮЗР, т.І, СПб, 1846, №53 (11)
12. РИБ, т. XXVII, СПб, 1910, с.424
13. Акты ЮЗР, там же, №90
14. Владимирський – Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві. Наукове товариство Шевченка (НТШ), т. XXIII, с.6, Львів, 1903.
Сергійчук В.І. Німці в Україні. Український світ, ч.І-2, К., 1993, с.28
15. Malyszynskie M. Luck w wiekach srednih, Luck., 1939, арк. 19
Архів ЛДІКЗ, №35
16. Сергійчук, там же.

- Malyszynski M. там же, с.9
17. Арх.ЮЗР, ч. V, т.І, К., 1869, с.1
18. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.230
19. Арх.ЮЗР, вк.том, с.12-17
20. РИБ, т. XX, СПб, 1903, с.728
21. РИБ, т. XXVII, СПб, 1910, с.692-693
22. Грушевський М. там же, с.342-344
23. РЕА, т. II, СПб, 1882, с.159, №238
24. Торговля на Україні..., с.185-188, №137
25. Антонович В. Там же, с.155
26. Акты ЮЗР, там же, с.133, №125
27. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского..., т.І, К., 1901, с.558-566
28. Там же
29. Арх.ЮЗР, ч.8, т. V, К., 1907, с.122-123
30. ПДА, там же, с.218
31. Арх.ЮЗР, ч. V, т.І, К., 1869, с.17-27
32. Антонович В. Там же, с.152, 161
33. РЕА, там же, с.158-159, №238
34. Влад.-Буданов М. Там же, с.126
35. ПДА, там же, с.145-148
36. Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.174-175
37. Там же, с.172-173
38. Антонович В. Українські міста. НТШ, т. XXIV. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі, Львів, 1904, с.326
39. Balinski M. Lipinski T. Starozytnia Polska, Warszawa, 1845, с.828
40. Stecki T. Там же
41. РЕА, т.І, СПб, 1882, с.148
42. Влад.-Буданов М. Там же, с.154-156
43. Антонович В. Там же, с.162
44. ПДА, там же, с.191
45. Торговля на Україні, с.185-100, №137
46. Антонович В. Там же, с.152
47. Арх.ЮЗР, ч. V, т.І, с.45-46
48. Сас П.М. Там же, с.32
49. ЦДІАУ, К., ф.25, оп.І, спр.41, док-т №№78, 79
Торговля на Україні..., с.227, №163

Розділ IV.3

1. Історія Укр.РСР, вк.том, с.87-89
2. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского гос-ва до Люблинской унии включительно, М., 1915, с.167
3. Довнар-Запольский М. Там же, с.20
4. Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.170-171
5. Там же, с.179
6. ПДА, там же, с.121
7. РЕА, т.І, СПб, 1882, с.173-174, № 137
8. Там же, с.190-191, №150
9. ПДА, там же, с.69
10. Там же, с.131
11. Там же, с.93
12. Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. IV, К., 1907, с.109
13. Арх.ЮЗР, ч. V, т.І, К., 1869, с.45-46
14. Інвентар Луцького замку і староства 1576 р. Архіви України, №5, 1986, с.20
15. Пичета В.Н. Там же, с.44
16. Довнар-Запольский М. там же, с.305
17. Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.182
18. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв., М., 1960, с.66
19. Інвентар 1576 р., там же, с.20
20. Арх.ЮЗР, ч. VII, т.І, с.177,179,183
21. ПДА, там же, с.167
22. Арх.ЮЗР, там же, с.183

23. Там же, с.177-182
24. Ефименко О. Історія українського народу. На переломі, К., 1994, с.161
25. Грушевський М. Історія України-Руси, т.V, с.150
26. Арх.ЮЗР, там же, с.170-171
27. Там же, с.178-179
28. Там же, с.132
ПДА, там же, с.168-169
29. Там же, с.163
30. Там же, с.162
31. Там же, с.165
32. Там же, с.165-166
33. Арх.ЮЗР, там же, с.178-179
34. Там же, с.183
35. ПДА, там же, с.167
36. Там же, с.167
37. Там же, с.167
38. Там же, с.169-170, 173-175
39. Аг.С., т.IV, с.495
40. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.VI, с.187
41. Любавский М. Там же, с.36-37
42. Арх.ЮЗР, ч.VII, т.I, с.171-172
43. ПДА, там же, с.161-165
44. Там же, с.165
45. Любавский М. Там же, с.98-99
46. Арх.ЮЗР, там же, с.177-182
47. Поточна книга луцького гродського суду за 1596 р. ЦДІАУ, К., ф.25, оп.1, спр.49, арк.269-270
48. Арх.ЮЗР, там же, с.173
49. Там же, с.181
50. Акти ЮЗР, т.I, СПб, 1863, с.28
51. ПДА, там же, с.187
52. Арх.ЮЗР, там же, с.182-183
53. Грушевський М. там же, с.32-33
54. Інвентар Луцького замку і ст-ва 1598 р. Там же, с.22-23
55. ПДА, там же, с.218-230
56. Там же, с.162-163
57. Арх.ЮЗР, там же, с.181
58. Там же, с.181
59. ПДА, там же, с.176-177
15. Аг.С., т.III, с.280
16. Там же, с.318-319
Любавский М. Там же, с.91.
17. Там же, с.91-92
18. Лаппо И. там же, с.52
19. Історія Укр.РСР, вк.том, с.95-96
20. Лаппо И. там же, с.59
21. Там же, с.64-64
22. Список посадових осіб Луцького повіту.
ЦДІАУ, ф.25, оп.1, спр.500
Опис актової книги №2068 за 1585 р.
23. Лаппо И. там же, с.65
Арх.ЮЗР, ч.I, т.I, К., 1859, с.217
Інвентар Луцького замку і ст-ва 1598 р.
ЦДІАУК, ф.25, оп.1, опр.536, акт №93
24. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, опр.40, арк. 932 зв.–933 зв.
25. Опис актової книги за 1591-92 рр., док-т від 10.12.1592 р.
ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.500
Опис актової книги №2063 за 1585 р., док-ти №№896, 897
26. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.500
Опис актової книги №2068, док-т №157
27. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.III, с.170.
28. Там же, т.VI, К., 1911, с.175
29. Лаппо И. там же, с.67
30. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні, К., 1975, с.36-37
31. Арх.ЮЗР, ч.I, т.I, с.292
Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.III, К., 1909, с.233
32. Декретова актова книга за 1583 р. ЦДІАУ, ф.25, оп.1, спр.28, арк.467 зв.–482 зв., арк.485 зв.–488 зв.
33. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.III, с.10
34. Vasiliauskine A. Antrojo lietuovos statuto lucko nuorašo paleografija. Istorija XXVIII, Vilnus, "Mokslas", 1987., с.35-53
35. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.28
36. Там же, ф.25, оп.1, спр.30 – поточна книга ЛГС за липень-грудень 1583, док-ти №№5,6,496,525
37. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.III, с.410-411
38. Інвентар 1598 р., там же, с.21-23
39. Там же
40. Арх.ЮЗР, ч.III, т.I, К., 1863, с.128
41. Там же, с.121-122
42. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.49 – поточна акт.книга ЛГС за 1596 р. №1213
43. Інвентар 1598 р., там же
44. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.III, с.413
45. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.30, док-т №206 – поточна кн. ЛГС за липень-грудень 1583 р.
46. Арх.ЮЗР, там же, с.408-413
47. ЦДІАУК, там же, док-т №369
48. Там же, док-ти №№545-547
49. Там же, ф.25, оп.1, спр.28 – декретова кн. ЛГС за 1582 р., арк.62-89, док-т №16
Там же, ф.25, оп.1, спр.49 – поточна кн. ЛГС за 1586 р., арк.780-753 зв., док-т №831
Там же, Опис актової книги №2051, док.№1045.
50. Там же, ф.25, оп.1, спр.30 – поточна кн. ЛГС за липень-грудень 1583 р., арк.344-346, док-т №294
51. Там же, арк.231 зв.–232, док-т №214
52. Там же, ф.25, оп.1, спр.471 – Опис актових книг грод., земськ., підком. за 1567 р., док-т №144, арк.130
53. Там же, ф.25, оп.1, спр.30 – поточна книга ЛГС за липень-червень 1583 р., док-т

Розділ IV.4

1. Лаппо И. Гродский суд..., там же, с.51
Любавский М. Очерк истории..., там же, с.167
Сас П. Там же, с.8-10
2. Довнар-Запольский М. Украинские староства..., с.36
3. Любавский, там же, с.388-391
4. Аг.С., т.III, с.318-319
5. Арх.ЮЗР, ч.VII, т.I, с.173
Опис актових книг №20926 док-т №234 від 11.03.1560 р.
ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.464
6. Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.IV, с.92
7. Опис актової книги №2092, док-ти №№69,84
8. Лаппо И. там же, с.51-52
9. Опис актової книги №2092, док-т №85 від 17.X.1558 р.
10. Аг.С., т.IV, с.37, 338
11. Опис актової книги №2092, док-т №275 від 1558 р.
Арх.ЮЗР, ч.VIII, т.IV, с.94
12. Любавский М. Там же, с.282, 389
Опис актової книги №2092, док-т №124
13. ПДА, там же, с.173-175
Арх.ЮЗР, ч.VII, т.I, с.172-173
14. Довнар-Запольский М. там же, с.28

- №291, арк. 342-343
54. Там же, ф.25, оп.1, спр.49 – поточна книга ЛГС за 1596 р., док-т №1144, арк.302 зв.-903.
  55. Там же, ф.25, оп.1, спр.30 – поточна книга ЛГС за 1583 р., д-т №157, арк.185 зв.-186
  56. Арх.ЮЗР, ч.І, т.І, с.30-31
  57. Луцький повітовий земський суд. ДАВО, ф.361, оп.2, спр.2.
  58. Лаппо И. Земский суд..., с.17, 29
  59. Инвентар Луцького замку і ст-ва 1600 р., там же
Арх.ЮЗР, ч.І, т.І. с.200-201
  60. Лаппо И. там же, с.4
  61. Там же, с.8
  62. Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. III, с.56,263
  63. Лаппо И. там же, с.16-17
  64. Там же, с.29
  65. Лаппо И. Подкоморский суд..., с.12, зноска
  66. Там же, с.31,38
  67. Там же, с.54-55
  68. Луцький повітовий земський суд. ДАВО, ф.361, оп.2, спр.1,2
  69. Арх.ЮЗР, ч.І, т.І, с.234
  70. История Польши, т.І, М., 1956, с.239-240
  71. Арх.ЮЗР, ч. II, т. I, К., 1861, с.18-31.
  72. Там же, с.166
  73. Попов Г. Луцький трибунал 1578 р. Праці комісії для вивчення західноруського та українського права, К., 1925, вип.1, с.31-58
  74. Там же, с.42-43
  75. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.341
  76. Лаппо И. Гродский суд..., с.51

Розділ IV.5

1. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство..., там же. с.23-31
2. Любавский М. Очерк истории..., там же, с.388
3. Грушевський М. там же, т. V, с.32
4. Там же, с.14-15
5. Грушевський М. там же, с.14-15
6. Любавский М. там же, с.88-89
7. Там же, с.90
8. Історія Укр.РСР, т.І, кн.2, с.93
9. Аг. S., т. III, там же, с.318-320
Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. IV, с.192
Любавский М. там же, с.91-92
10. Історія Укр.РСР, там же, с.94
11. ПДА, т. IV, отд.2, с.41-46
12. Довнар-Запольский М. Украинские староства..., с.26
13. Грушевський М. Южнорусские господарские замки. с.11
14. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.17
15. Любавский М. там же, с.167
16. Історія Укр.РСР, там же, с.96
17. Любавский М. там же, с.286
18. Там же, с.285
- 18а. Українська література XVII ст., К., 1987, с.341.
19. Арх.ЮЗР, ч. II, т. I, с.31-34
20. Любавский М. там же, с.287-288
21. Крушинский Л. Исторический очерк Волини, Житомир., 1867., с.93
22. Любавский М. там же, с.308-310
23. Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, с.406
24. Там же, с.407

25. Semkowicz W. Po wcieleniu Wolynia Ateneum, rocznik II, №5-6, Wilno, 1926, s.183-190
26. Там же, с.134-187
27. История Польши, т. I, М., 1956, с.190-192

Розділ IV.6

1. Арх.ЮЗР, ч. I, т. I, с.291,324; Арх.ЮЗР, ч. I, т. VI, с.85
2. Арх.ЮЗР, ч. I, т. I, с.207
3. Сайчук Б. Храмы і цвинтарі старожитного Луцька, Луцьк, 1991. Архів ЛДІКЗ, №403, с.2
4. Літопис Руський, с.381
5. Арх.ЮЗР, ч. I, т. VI, К., 1883, с.2
6. Арх.ЮЗР, ч. I, т. I, с.200
7. Там же, с.457, 466
8. Сайчук Б. Церква Іоанна Богослова..., "Народна трибуна", від 9.06.1993 р.
9. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.567
10. Там же, с.199-212
11. Encyklopedia kościelna, t. XIII, Warszawa, 1879, s.621
12. Арх.ЮЗР, там же, с.200,287
13. ПДА, т. IV, ч.2, с.67
14. Каманин И. Там же
15. Арх.ЮЗР, там же, с.219,275
16. Грушевський М. там же, с.470
17. РИБ, т. XXVII, с.747-750
18. Щербакowski Д. Фундушевая запись князя Любарта Луцької церкви Іоанна Богослова 1322 г. ЧИОНЛ, 18, К., 1904 р.
- Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта Луцької кафедри? ЗНТШ, кн.2, Львів, 1906
19. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V, с.471
20. Сайчук Б. там же
21. Encyklopedia kośc. S.614
ПДА, там же, с.69
22. Троневич П., Сайчук Б. Іван Вишенський навчався у Луцьку. Рад. Волинь, 10 квітня 1988 р.
23. Яковенко Н. Латинські школи в Луцьку у XVI ст. Минуле і сучасне Волині. Тези, Луцьк, 1985, с.227
24. Там же
25. Encyklopedia kosc., с.613
26. Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. III, с.469

Розділ IV.7

1. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... Там же, с.8
2. Аг. S., там же, т. IV, с.232-233
3. ПДА, т. IV, 2, с.3,6-7
4. Там же, с.67-71
5. Там же, с.92
6. Там же, с.68, 190-191
7. Там же, с.100
8. Там же, с.92
9. Там же, с.98
10. Любавский М. Очерк истории..., там же, с.227
11. Там же, с.228
12. Там же
Арх.ЮЗР, ч. VIII, т. V, К., 1907, с.92-103
13. ПДА, там же, с.216
14. Підраховано за Арх.ЮЗР, ч. I, т. I, с.209-210
15. Грушевський М. Історія України-Руси, т. VII,

- с.209
16. Інвентар Луцького замку і ст-ва 1598 р. Там же
  17. Леонтович Д.И. Очерки истории литовско-русского права. СПб, 1894, с.207-213
  18. Історія Укр.РСР, т.І, с.83-84
  19. Там же, с.86
  20. История Польши, т.І, М.,1956,с.177-178
  21. Арх.ЮЗР, ч.І, т.ІV, с.86
  22. Грушевський М. Южнорусские господарские замки. Там же, с.4
  23. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства..., там же, с.29-30
  24. Довнар-Запольский М.В. Гос-венное хозяйство..., там же, с.701
  25. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства...,там же, с.58-59
  26. Энгельс Ф. Артиллерия, К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения, изд.2-е, т.14, М., 1959, с.201
  27. Ткачов М. Замки Беларусі XIII-XVII вв., Мінск,1977, с.51
  28. Винокур І., Хотюн Г. Кям'янець-Подільський державний історико-культурний заповідник, Львів, 1986, с.49
  29. ПГАУ, т.2, К., 1985, с.80-81
  30. ПДА, там же, с.7
  31. Там же, с.187
  32. Ag.S., там же, с.49,191
РЕА, т.І, с.139-141
  33. ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.30, арк.708-709 зв. Поточна книга ЛГС за липень-червень 1583 р., док-т №647
  34. ПДА, там же, с.99
  35. Інвентар 1598 р.
  36. Довнар-Запольский М. Гос-венное хозяйство..., там же, с.680
  37. Ag.S., там же, с.16-17
  38. Довнар-Запольский М. Там же, с.684
  39. Грушевський М. Там же, с.17
  40. ПДА, там же, с.93
  41. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.І, с.73-74
  42. Любавский М. Там же, с.226.
  43. Ag.S., там же, с.179-180
  44. ПДА, там же, с.94
  45. ЦДІАУК, опис книги ЛГС 1585 р., ф.25, оп.1, спр.500 (Список посадових осіб луцького повіту).
  46. ПДА, там же, с.94
  47. Люстрація Луцького ст-ва 1616 р. ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.5, арк.234
  48. Там же, арк.232 зв-233 зв.
  49. Інвентар 1658 р.- Луцьку 900 років. К.,1985, с.287
  50. Balinski, Lipinski. Starozitnia Polska. Warszawa, 1845, s.826
Stecki T. Luck..., там же, с.100
  51. Ossolinskie J. Pamietnik, Warszawa, 1976, s.47
  52. Інвентар 1618 р. Там же
  53. Арх.ЮЗР, ч. V, т. I, с.133
  54. Інвентар 1618 р. Там же
  55. Інвентар 1622 р. Там же
  56. Інвентар 1618 р. Там же
  57. Там же
  58. СИЮЗР, т.ІІ, в.2, К., 1916, с.76
  59. Там же, с.80
  60. Там же, с.67,73
  61. Там же, с.41
  62. Там же
  63. Атлас коболок Б. Дослідники Луцького братства. Атлас культури Волині. Тези. Луцьк, 1991, с.65
Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, К., 1883, с.333-334
Батюшков П. Волинь. с.146
  64. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.І, с.35, 91
  65. ПДА, т.І, отд.І, К., 1898, с.3-8
  66. Грушевський М. Історія України-Руси. т.VІІ, с.444-447
  67. Там же, с.436-437
  68. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве. Катеринослав, 1908, с.267, 278
  69. Батюшков П. Волинь, СПб, 1888, с.164
  70. Житецкий И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в., Киевская старина, т. XXI, №4-6. К., 1888 г.
  71. Інвентар Луцького ст-ва 1622 р. ЦДІАУК, ф.28, оп.1, спр.55, арк.694
  72. Там же, арк.696 зв.
  73. Там же, арк.697
  74. Там же, арк.697 зв.
  75. Steckie T. Luck... Там же, с.203
  76. РЕУ, т.3, К., 1971, с.498
  77. Інвентар 1622 р., арк.695 зв.
  78. Василяускене А. Палеография Луцкого списка второго литовского статута История XXVIII, Вильнюс, 1987, с.35-53
  79. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.І, с.165-173
  80. Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, с.740-741
  81. ПДА, там же, с.62
Арх.ЮЗР., там же, с.645
Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. К., 1975, с.151, 157
  82. Яковенко Н. Україна аристократична. На переломі., К., 1994, с.317-318
  83. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.І, с.304

Розділ V.1

1. История Польши, т.І, М., 1956, с.257
2. Там же, с.246-251
3. Там же, с.252
4. Там же, с.254
5. Там же, с.255-257
6. Там же, с.259
7. Там же, с.248-249
8. Історія Укр.РСР, т.І, кн.2, К., 1979, с.239, 243, 252-272
9. История Польши, там же, с.258
10. Голобуцький. Запорізьке козацтво, К., 1994, с.355-357
11. Інвентар 1600 р. Там же
Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся, т.І, Вінніпег, 1984, с.327
12. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.І, док-т №X
Інвентар 1618 р. Там же
13. Арх.ЮЗР, ч.І, т. VI, с.346-348
ЦДІАУК, ф.28, оп.1, спр.36, арк.356-358 зв.
14. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.І, док-т №X

Розділ V.2

1. Арх.ЮЗР, Ч.3, т.ІV, К.,1914. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого
2. Там же, с.198
3. Там же, с.254
4. Там же, с.302
- 4^a. Грушевський М. Там же, т.VІІІ, ч.ІІІ, К., 1995, с.83
Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.ІV, К., 1914, с.424-428
5. Українська література XVII ст., К., 1987, с.346
6. Арх.ЮЗР, ч.2, т.І, с.393,396
7. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska... Warszawa, 1845, s.828

8. Zajaczkowski A. Karaimy na Wolyniu. Rocznik Wolynski., t.III, 1934, s.178
9. Інвентар Луцького замку і ст-ва 1600 р. Луцьку 900 років, К., 1985, с.282.
10. Арх.ЮЗР, ч.2, т.ІІ, К., 1888, с.90-91
11. Опис Луцького замку за люстр, 1789 р. Луцьку 900 років, с.288
12. Арх.ЮЗР, ч.VII, т.ІІІ, с.85-88
13. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.ІІ, с.ІV-V
14. История Польши, с.299
15. Історія Укр.РСР, т.2, К., 1979, с.91
16. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.ІІ, с.204-207
17. Історія Укр.РСР, вк.том.
18. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.ІІ, с.207-212
19. Там же, с.233-237
20. Там же, с.212
21. Там же, с.238-242
22. Там же, с.243-245
23. Луцьку 900 років, с.282
24. Арх.ЮЗР, ч.І, т.ІV, с.287
25. Там же, с.285-287
26. Там же, с.415
27. Там же, с.455
28. Там же, с.455
29. Там же, с.404
30. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.ІV, с.31-32, 47-49, 57
31. Батюшков П. Вольнь, С-П., 1888, с.197
32. Там же, с.191-192
33. История Польши, с.323-325
34. Луцьку 900, с.289
35. Бродович Ф. Изображение насилия, жестоко обращенного на слабую невинность. ЧОИДР, М., 1869, с.27
36. История Польши, там же, с.399
37. ЦДІАУ К, там же, арк.33зв.-44
38. Історія Укр.РСР, т.2, с.456
39. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.V, К., 1902, Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Зап.крае в 1789 году
40. Там же, с.243,257
41. Бродович Ф., вк.пр., с.VII
42. Там же, с.42
43. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.V, с.319, 326, 291, 294, 298
44. Бродович Ф. Там же, с.40,100
45. Там же, с.40
46. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.V., с.227
47. Там же, с.288, 300, 317, 325, 341, 342, 347
48. Бродович Ф. Там же, с.61, 87
49. Бродович Ф. Там же, с.92
50. Там же, с.100
51. Maluszunski M. Luck w wiekach srednich., там же, с.3
52. Арх.ЮЗР, там же, с.38
53. Бродович Ф. Там же, с.86
54. Там же, с.VII (передмова)

Розділ VI.1

1. Левицкий О. История одного волынского храма с.82-83
2. Батюшков П. Вольнь..., с.235
3. План м. Луцька 1795р. ЦГВИА, Москва, ф.ВУА, д. 22130
4. Троневиц П. Луцький костел: сенсаційна несподіванка. Народна трибуна від 11 червня 1995 р.
5. Батюшков П. Там же, с.245-246, 255
6. Там же, с.248
7. Stecki T. Там же, ss. 126-127
8. Malushynski M. Там же
9. Malushynski M. Там же ss. 2-3
10. Плани м. Луцька 1807-1810 рр. ЦГВИА, Москва, ф.349, оп.19, д.1399; ф.ВУА, д.21551, дл.47 об.-48; архів ЛДІКЗ №37/8
11. ДАВО, ф.361, оп.1, спр.642, арк.623
12. Батюшков П. Там же, с.271, 280
13. ДАВО, ф.158, оп.1, опр.49, л.153
14. План м. Луцька 1845р. Фототека НДІІТАМ в м. Києві №1, 3571

Розділ VI.2

1. Луцьку 900 років, с.49 док. № 30
2. ДАВО МКФ, № 32, ЦГВИА, ф.1287, оп.16, д.1309. лл.1-27
3. Сайчук Б. Матеріали по іконографії м. Луцька, Л., 1991, Архів ЛДІКЗ, №409, с.12
4. Левицкий О. Луцкая старина. ЧИОНЛ, кн.V, отд. ПК. 1891. с.66
5. Левицкий О. История одного древнего Вольнского храма, с.83-90
6. Левицкий О. Луцкая старина. с.58
7. ЦГВИА ф.218, оп.2, д.969. О ремонте древней башни в г.Луцке, ф.1287, оп.34, д.1566. О сломе древней башни в г. Луцке в связи с её ветхостью
8. Мердьер А. Древности Луцка и его прошлое. К. 1910, с.4
9. Там же

Розділ V.3

1. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.ІІ, К, 1868, с.391-392
2. Арх.ЮЗР, ч.І, т.ІV, К., 1871, с.57 (передмова)
3. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.ІІ, с.272
4. Арх.ЮЗР, ч.І, т.ІV, с.161-162
5. Арх.ЮЗР, ч.ІІ, т.ІІ, с.393
6. Там же, с.448-449,460-462
7. Там же, с.464
8. Самійло Величко. Літопис, т.ІІ, К., 1991, с.607
9. Історія Укр.РСР, т.2, К., 1979, с.284
10. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.ІІ, с.515
11. Арх.ЮЗР, там же, с.474,477,491-494
12. Там же, с.494-495
13. Там же, с.493
14. Самійло Величко, там же, с.307
15. Історія Укр.РСР, т.2, с.285,289-292
16. Арх.ЮЗР, ч.ІІІ, т.ІІ, с.686-688
17. Арх.ЮЗР, ч.І, т.ІV, с.59
18. Там же, с.214
19. Там же, с.33-64
20. Там же, с.287
21. Там же, с.64
22. Арх.ЮЗР, там же, с.65-67
23. Stecki T. Luck..., там же, с.138
24. Левицкий О. История одного древнего волынского храма., с.81
25. Stecki T. там же, с.179-181
26. Там же, с.181,166
27. Balinski M., Lipinski T. Star. Polska., там же, с.826-828
28. Stecki T. там же, с.121-123
29. Stecki T. там же, с.194
30. Левицкий О. Там же, с.82
31. Там же, с.
32. Balinski M., Lipinski T. там же, с.828
33. Левицкий, вк.пр.
34. Stecki T. там же, с.186
35. Там же, с.194-195
36. ЦДІАУ К, ф.2227, оп.1, опр.158
37. Луцьку 900 років, К., 1985, с.288

10. Там же
Маслов Л. Архитектура старого Луцька. Львів, 1939, с.12
Говденко М.М. Историческая справка к проекту реставрации Луцкого замка, К., 1978, Архив ЛДІКЗ № 2.2/1
11. Tygodnyk illustrowany. Warszawa, 1865, I, s.24
12. Там же
13. Левицкий О. Луцкая старина. с.86
14. Ж-л "Нива", № 17, С.П., 1864, форзац.
15. Несколько дней в Луцке. "Киевлянин", 1865, № 50, 51.
Из Луцка "Киевлянин", 1868 № 62
Ковальницький А. Луцьк в 1429 году и Витольдова корона "Киевлянин", 1867, №20,21
Луцк "Иллюстрированная газета", 1871, № 11,12
16. Несколько дней в Луцке. "Киевлянин" 1865 № 51.

Розділ VII.1

1. Maluszynski M. Z dziejow zamku Luckiego. Luck. 1938, s.12
2. ЦГВИА в С-П ф.1284, оп.60, год 1885, I отд, 3 ст., д.б., 14л.л.; ф.1293, оп.81, год 1885, д.159, 1 л.
3. Maluszynski M. Там же, с.13
4. ДАВО Ф.150, оп.1, спр.49 л.128-128 зв.
5. Там же, л.л.1-18
6. Там же, л.л. 27-33, 37
7. Там же, л.107
8. Там же, л.л. 90-90 зв.
9. Там же, л.л. 80-81
10. Там же, л.л. 86-86 зв.
11. Там же, л.л. 84-85
12. Там же, л.л. 88, 91, 97-99
13. Там же, л.л. 108, 109, 111-112
14. Лукомский Г. Луцкий замок, Петроград, 1917
15. Ж-л "Нива", С-П, 1916 г., №№ 33, 45
16. ДАВО, ф.2, оп.1, спр.800

Розділ VII.2

1. ДАВО ф.158, оп.1, спр.49, л.153
2. Там же, л.л.115, 117-117 зв.
3. Там же, л.л.118, 125
4. Там же, л.л.120-120 зв.
5. Там же, л.129
6. Там же, л.л.129, 131-139, 148, 153-154.
7. Там же, д.156
8. Там же, л.л.52,289
9. Urząd Wojewódski Lubelski (UWL). Wydział Komunikacyjno-Budowlany sugn.3260, s.21, 119, 124-125. PAN. Instytut sztuki. Nr.inw.neg.103708-103713
10. Там же, sugn.3260, s.190
11. Там же, с.251, 261-262
ДАВО ф.46, оп.1, спр.3354, л.л.167-107 зв.
12. UWL. Там же, sugn.3260, s.385, 387
13. Suczynski. O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska №2, 1938, s.11.
14. Szymanski S. Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W., 1990, s.56-58
15. Маслов К. Архитектура старого Луцька. Львів,

- 1939 р., с.12
16. Там же
17. Maluszynski M. Z dziejow zamku Luckiego. Luck, 1938
Rewski Z. Zabutki artystyczne Lucka. Ziemia №11-12, Warszawa, 1937, s.240-246
Sprawa odbudowy zamku w Lucku. Ziemia Wolynska №2, 1939, s.32
18. Suczynski Там же
19. Lenard B. Wspomnienie o Zbigniewie Rewskim. Ohrona zabytkow 2/1991, s.112
20. Fitzke J. Cenne odkrycia..., s.103-104
21. Там же

Розділ VII.3

1. Тех архів ЛДІКЗ, №15, л.л.3, 14
2. Там же, №5.3, с.6
3. ДАВО ф.Р-6, оп.1, спр.21
4. Техархів ЛДІКЗ, №5.3 та №1.5
5. Законодавство про пам'ятники історії та культури, К., 1970 р., с.246-252.
6. Техархів ЛДІКЗ, №1.5, с.3-5
7. Там же
8. Там же, №2/2/1
9. Там же, №1.1/1

Розділ VIII

1. Малевская М.В. Отчеты о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1983-86 гг. Архив ЛДІКЗ, №№136-139
2. Кучинко М.М. Звіт про археологічні розкопки на території Луцького замку в 1986 р. Архів ЛДІКЗ, №77
3. Отчеты об инженерно-геологических изысканиях в 1988-90-х гг. Тех.Архив ЛДІКЗ, №№11.6, 11.5, 11.4
4. Терський С.В. Археологічні звіти про роботу ранньосередньовічного загону в 1988-91 р.р. Архів ЛДІКЗ №/№ 218, 336, 337
5. Троневиц П.О. Забудова двору єпископа в Луцькому замку на рубежі XVI – XVII ст. Терський С.В. Дослідження владичого двору в Луцькому замку, Архитектура Волині: історія та сучасність. К., 1992, с.43-47
6. Троневиц П.О. Луцький феодалний замок в XVI ст., 1989р. Архів ЛДІКЗ, №156
7. Троневиц П.О. Концепція освоєння Луцького Верхнього замку. 1990, Архів ЛДІКЗ, №185
Троневиц П.О. Історична довідка та пропозиції по реконструкції діючої пушкарні-кузні у Луцькому замку, 1990 р., Архів ЛДІКЗ, № 184
8. Троневиц П.О. Обґрунтування влаштування концертної дзвиниці і виставки дзвонів у Владичій башті Луцького замку. Архів ЛДІКЗ, № 116
Троневиц П.О., Сайчук Б.Т., Буднікова В.П. Тематико-експозиційний план виставки на тему: "Колокола. Історія і сучасність", 1988 г., Архів ЛДІКЗ, №152
9. Марчук Г.С. Сценарій фестивалю "Благовіст Волині", 1993 р., Архів ЛДІКЗ, №335
10. Архів ЛДІКЗ, №№154, 220, 224

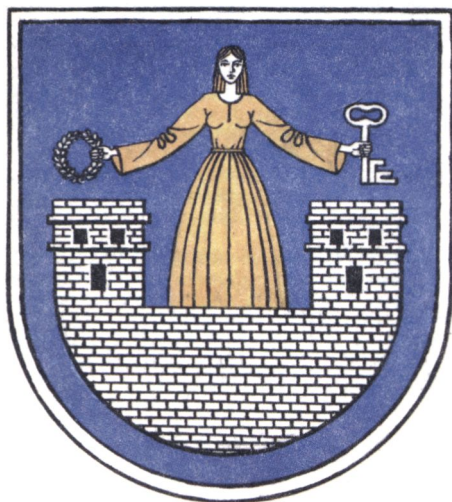

Список авторів ілюстрацій та джерела запозиченого ілюстративного матеріалу

1. О.Дишко
2. С.Банах
3. П.Батюшков. Волинь. С-П. 1888
4. Л.Безручко
5. Ziemia Wolynska, 6-7, 1938
6. История Польши. т.І М., 1956
7. Літопис Самійла Величка. К., 1991
8. Г.Логвин. По Україні. К., 1968
9. М.Малевська
10. Р.Метельницький
11. Метод. фонд НДІТІАМ в м.Києві
12. Jerzy Nowakowski
13. Rocznik Wolynski. III., 1934
14. Старожитності, 9, 1991
15. В. Трофимюк
16. М.Хилько
17. Instytut sztuki РАН
18. В.Чухрай
19. Н.Яковенко. Українська шляхта. К., 1993
20. В.Семенюк
21. Б.Папезюк
22. С.Дубинка
23. Статут вялікого княства літоуского 1588. Мінск, 1989
24. М.Кіржа
25. Rocznik Wolynski. IV., 1935
26. Vasiliauskiene A. Antrojo lietuvos statuto lucko nuorašo paleografija. Istorija XXVIII, Vilnus, "Mokslas", 1987., с.35-53
27. Фонди ВКМ
28. Архів ЛДІКЗ
29. П.Троневиц
30. Фонди ЛДІКЗ
31. Експозиція Львівського історичного музею

На 5 сторінці: фото В.Чухрая. В'їздова вежа.

На 96 сторінці: печатка королеви Бони (1,23)

В книзі використано один з варіантів пропозицій до сучасного герба Луцька.

Виконаний на основі давнього герба міста, він символізує дійсний історичний факт, що з весільним вінком луцької княжни князь Любарт отримав і ключ від міста. Це стало початком епохи мурованого будівництва оборонних споруд Луцька.

*Графічна розробка О.Дишка
Легенда П.Троневица*

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. Передісторія	15
РОЗДІЛ II. Забудова Луцького гроду великокнязівським замком і розвиток його функцій в середині XIV – першій половині XV ст.	25
1. Становлення Любарта князем Луцьким та великим князем Володимиро-Галицької Русі	25
2. Будівництво Любартом мурованого Замку в Луцьку – нової столичної резиденції Галицько-Волинської держави	31
3. Завершення будівництва великокнязівського замку і розвиток його функцій як центру автономного князівства	39
РОЗДІЛ III. Становлення державного повітового Замку і реконструкція Окольника	51
РОЗДІЛ IV. Луцький феодальний замок в XVI ст.	59
1. Замок в люстраціях та інвентарях XVI ст.	59
2. Замок і місто	69
3. Адміністративно-господарський центр повіту.	76
4. Резиденція шляхетських судів.	84
5. Центр політичної консолідації шляхтичів Волині	92
6. Духовна столиця волинян	97
7. Зниження оборонної функції Замку	101
РОЗДІЛ V. Луцький замок в умовах соціально-політичної та економічної кризи і краху Речі Посполитої в XVII-XVIII ст.	111
1. Напередодні визвольної війни українського народу	111
2. Реконструкція замкових фортифікацій по ходу будівництва укріплень міста в другій половині XVII ст.	120
3. Втрата Верхнім замком оборонної функції та значення духовної столиці у XVIII ст.	129
РОЗДІЛ VI. Припинення функціонування Замку і перетворення його в руїну наприкінці XVIII – в третій чверті XIX ст.ст.	145
1. Припинення функціонування Замку	145
2. Живописна руїна	150
Розділ VII. Луцький Замок – пам'ятка старовини	157
1. Ремонтні роботи по збереженню Замку в 1885-1914 рр.	157
2. Консервація Любартового замку в 1921-1939 роках	162
3. Консервація, архітектурні дослідження та реставрація Луцького замку в 60-70-х роках XX ст.	167
Розділ VIII. Наукові дослідження 1985-1995 років, концепція освоєння та перспективна програма “Повернення Луцького замку до життя”	175
Післямова	183
Примітки	184
Список авторів ілюстрацій та джерела запозиченого ілюстративного матеріалу	194

Наш автор

Петро Олексійович Троневи́ч народився в селі Новаки Володимирецького району на Рівненщині. Середню освіту здобув у сусідньому селі Каноничах.

По закінченні в 1980 році історичного факультету Луцького педагогічного інституту працює науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею. З 1985 року — завідуючий науково-дослідним відділом і заступник директора історико-культурного заповідника «Старе місто» у Луцьку. Автор дослідження «Луцькі кахлі XIV- поч. XX ст.» і багатьох публікацій з історії та збереження архітектурних пам'яток Луцька.

Автор дякує за допомогу і підтримку у створенні книги:
генеральному спонсору — компанії «ЛУКОЙЛ-Україна»,
підприємству «КОГЕУС», підприємству «Діксон»,
Волинській обласній державній адміністрації,
Луцькому міськвиконкому,
ВРУ КБ «Приватбанк», ЗАТ «Троянда-експрес»,
підприємцю **В.В.Вдовенку**, своїм друзям **В.І.Жуку** та **Д.І.Антонюку**,
заступникові директора об'єднання луцьких ринків **В.А.Гордійчуку**,
дирекції краєзнавчого музею, **О.А.Бірюліній**, видавництву «Ініціал»,
а також **Т.В.Рабану** і **Л.В.Герасимюку**.

Наукове видання
Троневи́ч Петро Олексі́йович
Луцький замок

© П.О.Троневи́ч. 1998 р.
© О.А.Дишко. 1998 р. Художнє оформлення
© В.В.Трофимюк. 1998 р. Аксонометричні малюнки

ТзОВ «Діксон», 2003

Редактор **О.К.Берман**
Коректор **Н.Ю.Пушкар**
Комп'ютерний набір **В.В.Усік**
Комп'ютерна верстка **С.П.Усік**
Художнє оформлення **О.А.Дишко**
Макетування та дизайн **О.А.Дишко, П.О.Троневи́ч, С.П.Усік**

Здано у виробництво 12.06.03. Підписано до друку 27.06.03.
Формат 100x70/16. Папір книжний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Ум.друк.арк. 15,60. Наклад 5000.
Ціна за домовленістю.

Видавництво: ТзОВ «Діксон»
43005, Україна, м.Луцьк, пр.Перемоги, 1,
свідотство Держкомінформу України ДК №194 від 21.09.00.

Віддруковано з готових діапозитивів на підприємстві «Медіа»,
43000, Україна, м.Луцьк, пр.Волі, 27.
свідотство Держкомінформу України ДК №416 від 12.04.01.

Троневиц П.О.

Т 73 Луцький замок.- Луцьк, ДІКСОН, 2003.- 198 с.

У монографії на основі аналізу результатів досліджень останніх років та використання широкої бази документальних джерел по новому висвітлюється історія Замку в місті Луцьку. Досліджуються періоди будівництва, реконструкцій, добудов та реставрації, в результаті яких він набув сучасного вигляду. Поряд з цим основна увага приділяється розкриттю функціональної структури Замку, який, поза оборонною функцією, будучи резиденцією органів державної та регіональної влади Волині, мав риси політичної і духовної столиці, адміністративно-господарського і судового центру краю. Простежено роль і місце Замку в історії міста, краю і держави впродовж всього періоду його існування від часу побудови на місці давньоруського граду і до перетворення в руїну. Висвітлено спроби реставрації Замку як архітектурного пам'ятника і використання в сучасному житті.

ISBN 966-958-30-3-9

ББК 63.3 (4 УКР-4 ВОЛ)

Як сучасна компанія ми розуміємо, що інвестицій у виробництво недостатньо для створення успіху у бізнесі.

Інвестиції в культуру — це наша внутрішня потреба, це складові формування середовища. Потім це позитивно відобразиться і на якості у виробничій сфері. Тому для нас послідовність у підтримці культурної спадщини стає гідною традицією.

Ставлення лучан до свого міста є характерним прикладом того, що без поваги до славного минулого не може бути яскравого сьогодення.

Видання цієї книги — це маленька участь у збереженні визначного історичного пласту для онуків. Ми прагнемо принести нові критерії якості не тільки у світ технічний, але й у життя наших співвітчизників взагалі.

*Представник президента ООО „Лукойл” в Україні,
Генеральний директор ПП „Лукойл-Україна”*

Неруш А.В.

Важко уявити людину геть позбавлену любові до отчого краю. З любов'ю до „малі батьківщини” виростає неосяжна синівська любов до всієї нашої України. Друге без першого — неможливе.

На Волині є чимало пам'яток матеріальної та духовної культури, які залишила нам історія. Нині вони стоять як мовчазні свідки тих далеких часів. Мало хто з наших сучасників знає про їх засновників і будівничих, про призначення цих споруд та події пов'язані з ними.

Петро Троневиц не перший, хто вдався до досліджень стольного замку землі волинської. Але його „Луцький замок” — одне із найбільш об'ємних і повних видань. Читаєш цю книгу і відчуваєш гомін відшумівши століть.

...Далеко видно з висоти Луцького замку. Вільно і зорові, і думам, і почуттям. Сподіваюся, що видання стане в добрій пригоді усім, хто цікавиться історією нашого краю, а його автору бажаю міцного здоров'я і творчої насаги.

*З глибокою повагою, Голова Волинської обласної
державної адміністрації, Герой України*

Анатолій Француз

Знати історію своєї держави, міста, села, родини це — не тільки шляхетно, це — вскрай необхідно. То є коріння і джерело з яких росте і живиться нація, громада, кожна людина.

Нам поталанило мати скарб значно цінніший за гроші — маємо сподвижників, патріотів, меценатів, що є людьми мудрими, відданими, далекоглядними. Вони довгими роками вивчають історію міста, вулиць, окремих будівель. Вони знаходять можливість ці дослідження робити доступними для інших.

Як міський голова я мрію запровадити у навчальних закладах курс історії міста. І ця книга неодмінно має стати одним з підручників.

Я маю за честь відрекомендуватись на сторінках цього видання. Я маю за щастя бути наділений довірою громади, у якій живуть і творять такі люди як автори і видавці цієї монографії. Я щиро бажаю їм плідної творчої долі, успіхів і процвітання.

З повагою, Луцький міський голова

Антон Кривицький

